

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **N. Βογιαζίδης-
• B. Παππάς-
• Φ. Λουκίσσας** : Η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο
- **H. Κατσιάκας** : Πολιτικές σχέσεις, κρατική αποτελεσματικότητα
- **Λ. Λαμπριανίδης** : Θεσσαλονίκη, πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης '97
- **Π. Ρούσσο** : Η στρατιωτική ψυχολογία, η αποστολή του ψυχολόγου
- **Θ. Κουτρούκης-
K. Τερζίδης** : Ευρωπαϊκά Συμβούλια στην Ελλάδα:
Η περίπτωση της BP Oil Europe
- **K. Τραχανάς** : Ο μετασχηματισμός μιας παραδοσιακής ελληνικής βιομηχανίας σε θυγατρική Η περίπτωση της Ελαΐς Α.Ε.
- **A. Παπανδρέου** : Άτυπη κοινωνική οργάνωση της εκπαίδευσης και της πρακτικής των εκπαιδευτικών στο χώρο του σχολείου
- **A. Βλάχου** : Κοινωνική σχολική ένταξη: οι σχέσεις μεταξύ ανάπηρων και μη μαθητών
- **Βιβλιοκριτικές**
- **Summaries**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 31

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Βογιαζίδης Ν., Παππάς Β., Λουκίσσας Φ.: Η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο	5
Ηλίας Κατσίκας: Οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα	41
Λόης Λαμπριανίδης: Θεσσαλονίκη, πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης '97: ένα μεγάλο γεγονός αλλά και μια χαμένη ευκαιρία: κάποια συμπεράσματα – οδηγός για το μέλλον	65
Πέτρος Ρούσσος: Η στρατιωτική ψυχολογία στην Ελλάδα και η αποστολή του ψυχολόγου στον ελληνικό στρατό	99
Θεόδωρος Κουτρούκης, Κωνσταντίνος Τερζίδης: Τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια επιχειρήσεων στην Ελλάδα: Η περίπτωση της BP Oil Europe	127
Κωνσταντίνος Τραχανάς: Ο μετασχηματισμός μιας παραδοσιακής ελληνικής βιομηχανίας σε θυγατρική: Η περίπτωση της Ελαίς Α.Ε.	137
Ανδρέας Παπανδρέου: Η άτυπη κοινωνική οργάνωση της εκπαίδευσης και η πρακτική των εκπαιδευτικών στο χώρο του σχολείου	159

Αναστασία Βλάχου:

Κοινωνική σχολική ένταξη: οι σχέσεις μεταξύ ανάπηρων και μη μαθητών	181
Βιβλιοκριτικές	213
Περίληψεις στα Αγγλικά	221

Η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο

Βογιαζίδης Ν.*, Παππιάς Β.**, Λουκίσσας Φ.***

Περίληψη

Ο βαθμός λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι διάφοροι τοπικοί παράγοντες του δημόσιου βίου (εκλεγμένοι τοπικοί άρχοντες, διορισμένα διοικητικά στελέχη, εκπρόσωποι της κοινωνίας πολιτών), την άσκηση των καθηκόντων τους, αποτελούν τα αντικείμενα ερευνητικού έργου που ανέλαβε ερευνητική ομάδα του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης.

Το έργο εντάσσεται στο πλαίσιο διεθνούς μελέτης που κάλυψε τριάντα (30) χώρες στην Ευρώπη, την Ασία και την Αμερική, επέτρεψε τη σύγκριση της Ελλάδος, κατά την περίοδο της εφαρμογής του μεταρρυθμιστικού προγράμματος "Καποδίστριας", με άλλες χώρες με αρκετά διαφορετικές δομές και παραδόσεις τοπικής αυτοδιοίκησης.

1. Εισαγωγή, στόχος και μεθοδολογία της έρευνας

Η παρούσα εργασία στηρίζεται σε πορίσματα ερευνητικού έργου το οποίο εστιάζεται στον εκδημοκρατισμό σε τοπικό επίπεδο, διεθνώς. Εξετάζει τα πιστεύω, αξίες και συμπεριφορά τοπικών ηγετών, εκλεγμένων και διορισμένων πολιτικών. Ξεκινά από την αρ-

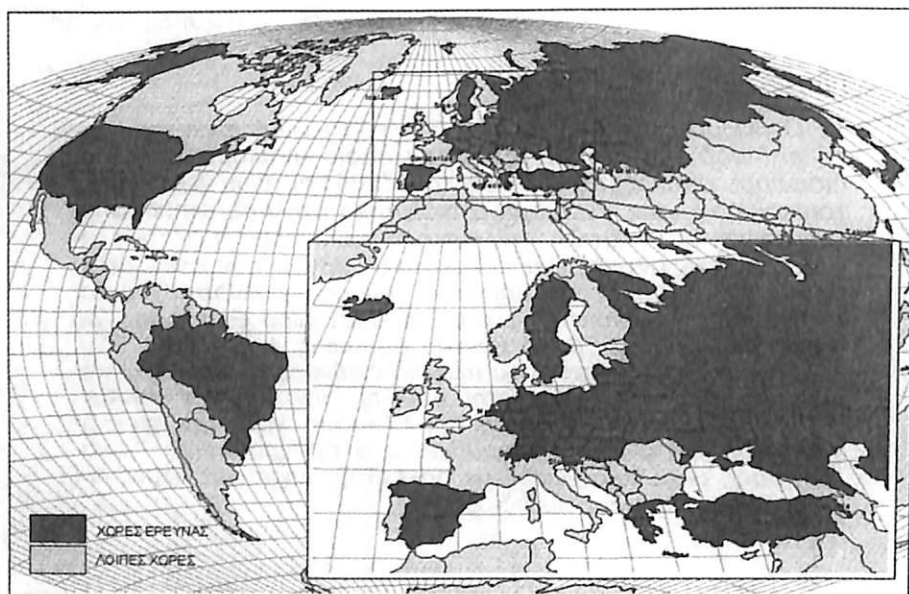
* Διδάσκων, Παν/μιον Θεσσαλίας.

** Επίκουρος Καθηγητής, Παν/μίου Θεσσαλίας.

*** Καθηγητής, Παν/μίου Θεσσαλίας

χή ότι η δημοκρατική πρακτική και διακυβέρνηση πρέπει να έχει τοπικές βάσεις για να έχει πολιτική σταθερότητα, μια απαραίτητη συνθήκη για οικονομική ανάπτυξη και ευημερία.

Η έρευνα εντάσσεται στο πλαίσιο μιας συνεχιζόμενης διεθνούς συγκριτικής μελέτης που έχει ήδη ολοκληρωθεί σε πάνω από 850 πόλεις σε 30 διαφορετικές χώρες, με συνεντεύξεις από 13.400 τοπικούς ηγέτες, η οποία άρχισε την δεκαετία του 1960. Ήδη έχουν δημοσιευθεί αποτελέσματα από προηγούμενες φάσεις σε 10 χώρες (βλέπε Β. Jacob, Η. Teune, and Κ. Ostrowski, 1993), ενώ η πιο πρόσφατη έκδοση είναι του 1999 (Β. Jacob, W. Linder, R. Nabholz, C. Heierli).

Χάρτης χωρών που συμμετέχουν / συμμετείχαν στη διεθνή έρευνα

Η εκπόνηση της έρευνας στη χώρα μας έγινε από ερευνητική ομάδα του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, με χρηματοδότηση από το Πρόγραμμα Κλεισθένης και με φορέα διαχείρισης την Ε.Ε.Τ.Α.Α.¹

Η Ελλάδα βρίσκεται αυτή τη στιγμή σε μία ιδιαίτερα σημαντική καμπή στον εκσυγχρονισμό των δημοκρατικών θεσμών με την εφαρμογή του β' βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης. Ένας τρόπος εκσυγχρονισμού είναι η ανάπτυξη σχέσεων με τον υπόλοιπο κό-

σμο και συγχρόνως η αλλαγή των νοοτροπιών και αξιών στις οποίες στηρίζεται κυρίως η ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός. Ο Arf Gongs, Πρόεδρος της Ουγγρικής Δημοκρατίας είχε πει ότι "Η κατάργηση του δικτατορικού καθεστώτος ήταν σχετικά ένα εύκολο έργο, η δημιουργία ενός νέου πολιτικού θεσμικού πλαισίου ήταν κάπως δυσκολότερο, η αναδιοργάνωση και ο επαναπροσανατολισμός της οικονομίας ήταν και συνεχίζει να είναι πολύ δυσκολότερο έργο, αλλά το πιο δύσκολο από όλα ήταν η αλλαγή της νοοτροπίας και των αξιών των ανθρώπων ... " (B. Jacob, H. Teune, and K. Ostrowski, 1993).

Η επέκταση της έρευνας αυτής στην χώρα μας είναι φυσικό ότι δεν προσδοκά να φέρει τέτοιου είδους αλλαγές, αλλά επιδιώκει να δώσει μία πρώτη προσέγγιση της κατάστασης στην Ελλάδα καθώς και τη δυνατότητα να γίνουν συγκρίσεις με άλλες χώρες.

Στο πρώτο στάδιο, η επιστημονική ομάδα απασχολήθηκε με την προσαρμογή της μεθοδολογίας στα Ελληνικά δεδομένα. Η έρευνα πεδίου άρχισε τον Ιανουάριο 1999 και ολοκληρώθηκε τον Ιούνιο του 1999.

Η έρευνα έτυχε να συμπέσει με την αλλαγή του χάρτη των Ο.Τ.Α. από την εφαρμογή του Προγράμματος Ι. Καποδίστριας και οι συνεντεύξεις έγιναν με τους νέους τοπικούς ηγέτες που ανέλαβαν μετά τις εκλογές του 1998. Είναι γνωστό ότι οι Ο.Τ.Α., στο πλαίσιο του προγράμματος Ι. Καποδίστριας, μειώθηκαν από 5.921 σε 1.033 (ΥΠΕΣΔΑ, 1998).

Οι εργασίες ολοκλήρωσης του ερευνητικού προγράμματος περιέλαβαν:

1. Οργάνωση της Επιστημονικής ομάδας
2. Προσδιορισμό της μεθοδολογίας της έρευνας
 - α) Μετάφραση και προσαρμογή του ερωτηματολογίου στα ελληνικά δεδομένα
 - β) Επιλογή δείγματος Ο.Τ.Α. και τοπικών ηγετών σε συνεργασία με το ΥΠΕΣΔΔΑ
3. Συλλογή στοιχείων με συνεντεύξεις σε τριάντα (30) Δήμους
4. Δημιουργία Βάσης Δεδομένων
5. Στατιστική περιγραφική επεξεργασία και σχολιασμό αποτελεσμάτων
6. Οργάνωση και πραγματοποίηση διεθνούς ημερίδας όπου παρουσιάστηκαν τα αποτελέσματα της έρευνας. Η ημερίδα πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το ΕΚΔΔ και με συμμετοχή ξένων εμπειρογνομόνων, για την επίτευξη συγκρίσεων με τα αντίστοιχα αποτελέσματα από τη διεθνή εμπειρία.

Για να επιτευχθούν συγκρίσιμα αποτελέσματα με αυτά των άλλων κρατών, ακολουθήθηκε, όσο ήταν δυνατόν, μια παρόμοια μεθοδολογία επιλογής δείγματος και χρήση του ερωτηματολογίου που έχει χρησιμοποιηθεί και σε άλλες χώρες. Εκτιμήθηκε ότι ήταν ανάγκη να επιλεγεί ένα δείγμα περίπου δεκαπέντε (15) τοπικών "ηγετών" από 27 Ο.Τ.Α.

Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε μέσω προσωπικής συνέντευξης (διάρκειας περίπου μίας ώρας) με εκλεγμένους ή/και διορισμένους τοπικούς "ηγέτες". Οι ηγέτες αυτοί περιελάμβαναν: Περιφερειάρχες, Μητροπολίτες, Νομάρχες, Δημάρχους, Δημοτικούς συμβούλους, Προϊσταμένους υπηρεσιών π.χ. Πρόνοιας, (ΙΚΑ, ΟΑΕΔ, ΝΕΛΕ), Υγείας, Κατοικίας, Οικονομίας (Τεχνικά, Βιομηχανικά και Εμπορικά Επιμελητήρια), Παραγωγικούς φορείς, Συνεταιρισμούς, Πολιτιστικούς και Αθλητικούς Συλλόγους, Παιδείας (ΑΕΙ, ΤΕΙ, Λύκεια, Γυμνάσια), κλπ. Το δείγμα των ΟΤΑ επελέγη κατά τρόπο ώστε να είναι αντιπροσωπευτικό των διαφόρων μεγεθών και της γεωγραφικής κατανομής των πόλεων.

Το ερωτηματολόγιο μεταφράστηκε από το αντίστοιχο διεθνές και τροποποιήθηκε σύμφωνα με τις ανάγκες της ελληνικής έρευνας και πραγματικότητας. Η μετάφραση και προσαρμογή του ερωτηματολογίου στα ελληνικά δεδομένα, έγινε όσον ήταν δυνατόν χωρίς να αλλοιωθεί ο στόχος της διατήρησης των βασικών ερωτήσεων. Υπενθυμίζεται ότι το αρχικό ερωτηματολόγιο αναφερόταν κυρίως σε προβλήματα των χωρών του Σοβιετικού καθεστώτος.

Οι ερωτήσεις έχουν δομηθεί με τρόπο ώστε να είναι δυνατή η διασταύρωση της αξιοπιστίας των απαντήσεων, καθώς και η εξαγωγή άμεσων συμπερασμάτων. Περιλαμβάνει πενήντα (50) βασικές ερωτήσεις που στοχεύουν στον προσδιορισμό της στάσης των τοπικών "ηγετών" σε θέματα που καθορίζουν τον βαθμό εφαρμογής της δημοκρατίας, αλλά και άσκησης της εξουσίας σε τοπικό επίπεδο, καθώς και το βαθμό διαμόρφωσης δημοκρατικής συνείδησης. Οι ερωτήσεις αφορούν βασικές θεματικές ενότητες που οι κυριότερες από αυτές είναι οι ακόλουθες:

- Εντοπισμός ζητημάτων που αποτελούν προβλήματα στο Δήμο,
- Εκτιμήσεις για τον βαθμό εξουσιών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης,
- Θέματα αρμοδιοτήτων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης,
- Θέματα συμμετοχής πολιτών στη Διοίκηση και στη λήψη αποφάσεων,
- Θέματα πρόσβασης στα κέντρα λήψης αποφάσεων,
- Κοινωνικές στάσεις, απόψεις και εκτιμήσεις,

- Κοινωνικά ζητήματα και ζητήματα μειονοτήτων,
- Θέματα πολιτικής στάσης και παρεμβάσεων,
- Στοιχεία καθορισμού προσωπικού προφίλ.

Γενικά παρουσιάστηκαν διαφορετικές αντιδράσεις σε διαφορετικούς ΟΤΑ. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι υπεύθυνοι της συνέντευξης αντιμετώπισαν δυσκολίες στην προσπάθεια να κλείσουν ραντεβού με φορείς, και στη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπως σε μικρότερα αστικά κέντρα, η έρευνα διεξήχθη χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Σύμφωνα με τα σχόλια των συνεντευκτών, οι λόγοι έχουν να κάνουν με τις διαφορές στην προθυμία των τοπικών ηγετών και φορέων να δώσουν συνεντεύξεις, αλλά και στην ίδια την προσωπικότητα των συνεντευκτών. Ένας επιπλέον παράγοντας εκτιμάται ότι είναι και η σύμπτωση της έρευνας με την αλλαγή των δημοτικών αρχών και την εφαρμογή του Προγράμματος Ι. Καποδίστριας. Ιδιαίτερα προβλήματα και καθυστερήσεις παρατηρήθηκαν σε ορισμένες πόλεις, όπως: Αθήνα, Μαρούσι, Ίλιον και Θεσσαλονίκη.

Η επεξεργασία των ερωτηματολογίων στηρίχθηκε στη δημιουργία ψηφιακής βάσης δεδομένων, κυρίως, για τους επόμενους λόγους:

- A) επίτευξη συμβατότητας με τις διεθνείς βάσεις δεδομένων, και
- B) διασφάλιση της μέγιστης δυνατότητας επεξεργασίας των δεδομένων.

Για τις ανάγκες ψηφιοποίησης των ερωτηματολογίων, σχεδιάστηκε ειδική φόρμα εισαγωγής των δεδομένων, όπου για την ελαχιστοποίηση των λαθών εισαγωγής, σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν αυτοματοποιημένοι έλεγχοι. Παράλληλα, ακολουθήθηκαν εξ αρχής κανόνες για την επίτευξη της κανονικοποίησης των δεδομένων. Συνολικά συλλέχθηκαν 340 ερωτηματολόγια, από τους 27 επιλεγμένους ΟΤΑ, εκ των οποίων τα δύο κρίθηκαν απολύτως ελλιπή και έτσι το τελικό δείγμα διαμορφώθηκε στα τριακόσια τριάντα οκτώ (338). Η επεξεργασία τους αποτελείται από τρία στάδια:

- Πιλοτική στατιστική επεξεργασία για τον εντοπισμό των τυχόν λαθών κατά τη διάρκεια εισαγωγής των δεδομένων (κυρίως για εκείνα τα λάθη που οφείλονται στους κανόνες εισαγωγής - κανονικοποίησης που τέθηκαν), αλλά και για τον έλεγχο της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος.
- Περαιτέρω κανονικοποίηση και διόρθωση των δεδομένων, η οποία στηρίχθηκε κυρίως στα αποτελέσματα του προηγούμενου σταδίου. Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην κωδικοποίηση των ανοι-

κτών ερωτήσεων, ενώ, αφού καταγράφηκαν αναλυτικά όλες οι απαντήσεις, ομαδοποιήθηκαν σύμφωνα με ποιοτικά κριτήρια.

- Τελική στατιστική επεξεργασία, η οποία ξεκίνησε αφού ολοκληρώθηκε η συλλογή - ψηφιοποίηση των ερωτηματολογίων και, κυρίως, ο τελικός έλεγχος της βάσης δεδομένων.

Οι πόλεις στις οποίες μοιράστηκαν ερωτηματολόγια ομαδοποιούνται ως ακολούθως:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Ομαδοποίηση πόλεων συμπλήρωσης ερωτηματολογίων

ΟΜΑΔΟΠΟΙΗΣΗ ΠΟΛΕΩΝ		
Πληθυσμός	#	%
0 - 25.000	104	30,8%
25.001 - 50.000	66	19,5%
50.001 - 100.000	108	32,0%
100.001 - 250.000	41	12,1%
250.001 +	19	5,6%
Περιοχή	#	%
Αττική	61	18,7%
Λοιπή Ελλάδα	277	82,0%
Σύνολο	338	100,0%

Οι κατηγορίες των τοπικών ηγετών και παραγόντων που επιτεύχθηκαν κατά τη δειγματοληψία, είναι οι ακόλουθες:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Ιδιότητα Τοπικών Ηγετών

Αντιδήμαρχοι	30	8,9%	9,5%
Αντινομάρχες	5	1,5%	1,6%
Ιερείς	9	1,5%	2,8%
Βουλευτές	17	5,0%	5,4%
Γεν. Γραμματέας Περιφέρειας	4	1,2%	1,3%
Υπηρεσιακοί παράγοντες/διευθυντές υπηρεσιών ή αναπτυξιακών εταιρειών	37	10,9%	11,7%
Δημοτικοί σύμβουλοι	50	14,8%	15,8%
Δήμαρχοι	21	6,2%	6,6%
Διευθυντές σχολείων/εκπρόσωποι σχολικών επιτροπών/συλλόγων γονέων και κηδεμόνων	12	3,6%	3,8%
Επικεφαλής ψηφοδελτίων μειοψηφίας	8	2,4%	2,5%
Μητροπολίτες	2	0,6%	0,6%
Μουφτής Κομοτηνής	1	0,3%	0,3%
Νομάρχες	12	3,6%	3,8%
Νομαρχιακοί σύμβουλοι	5	1,5%	1,6%
Πρόεδροι δημοτικού συμβουλίου	8	2,4%	2,5%
Πρόεδροι/εκπρόσωποι πολιτιστικών/εθνικοτοπικών/αθλητικών συλλόγων	15	4,4%	4,7%
Εκπρόσωποι αγροτικών συνεταιρισμών/συλλόγων	11	3,3%	3,5%
Πρόεδροι/εκπρόσωποι εμποροβιομηχανικών/βιοτεχν. επιμελητηρίων/συνδέσμων βιομηχανιών	13	3,8%	4,1%
Πρόεδροι/εκπρόσωποι σωματείων εργαζομ. Ο.Τ.Α.	11	3,3%	3,5%
Υπουργός Αιγαίου	1	10,3%	0,3%
Πρόεδροι τοπικών ΤΕΕ/δικονομικού Επιμελητηρίου	6	1,8%	1,9%
Αιρετοί παράγοντες/πρόεδροι δημοτικών/νομαρχιακών οργανισμών/επιχειρήσεων και αναπτυξιακών εταιρειών	15	4,4%	4,7%
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΝΤΗΣΕΩΝ	316	93,5%	100,0%
ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΩΝ	338	100,0%	

2. Ανάλυση στοιχείων

Τα αποτελέσματα που προσφέρει η έρευνα πεδίου, κυρίως μέσα από τις απαντήσεις των ανταποκριτών στο εκτενές ερωτηματολόγιο αλλά και τις παρατηρήσεις των συνεντευκτών, μπορούν να καταταγούν σε τρεις κύριες ενότητες, οι οποίες αφορούν:

- 1) τα προσωπικά στοιχεία των "τοπικών ηγετών" των πόλεων του δείγματος και συνεπώς, ανάλογα με το βαθμό της αντιπροσωπευτικότητάς του, και το σύνολο της ελληνικής "τοπικής ηγεσίας".
- 2) τις απόψεις των τοπικών ηγετών για τη σημερινή κατάσταση στο χώρο της τοπικής αυτοδιοίκησης και κοινωνίας, και
- 3) τις απόψεις τους για το πώς θα ήθελαν οι ίδιοι να εξελιχθεί ο χώρος αυτός.

Έτσι, ενώ από την ενότητα (2) αντλούμε στοιχεία για το σημερινό 'είναι' της τοπικής αυτοδιοίκησης και κοινωνίας κατά την αντίληψη πάντα των κύριων τοπικών παραγόντων, από την ενότητα (3) γνωρίζουμε το 'δέον' που οι παράγοντες αυτοί επιτάσσουν, τα οράματα και τους στόχους τους για το μέλλον. Επίσης, ένας συνδυασμός των στοιχείων που μας παρέχουν οι ενότητες (2) και (3), καθώς και ο αυτοπροσδιορισμός της θέσης των ανταποκριτών στην ιδεολογική κλίμακα "αριστερά-δεξιά", μας επιτρέπουν να προβούμε σε μια στοιχειώδη ιχνογράφηση του ιδεολογικοπολιτικού προφίλ των τοπικών ηγετών.

Τέλος, απαντήσεις των ανταποκριτών σε συγκεκριμένη ερώτηση, μας πληροφορούν για τις απόψεις τους όσον αφορά τις επιπτώσεις και προοπτικές της εφαρμογής του προγράμματος 'Καποδίστριας' στην τοπική αυτοδιοίκηση.

2.1. Προσωπικά Στοιχεία Τοπικών Ηγετών

2.1.1. Φύλο

Μια πρώτη παρατήρηση σχετικά με τα προσωπικά στοιχεία των τοπικών ηγετών, είναι η εντυπωσιακή κυριαρχία των ανδρών στο δείγμα της τάξης του 92%², με αντίστοιχη πολύ χαμηλή –φαινομενικά– συμμετοχή των γυναικών στα κοινά [πίνακας 3]. Εδώ θα σημειώσουμε όμως ότι, μιας και σκοπός των συνεντευκτών υπήρξε η επιλογή δείγματος ανταποκριτών στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο αιρετών και υπηρεσιακών παραγόντων, καθώς και της τοπικής κοινωνίας πολιτών, η ιδιαίτερα χαμηλή παρουσία των γυναικών αφορά συνεπώς τις ανώτερες βαθμίδες της τοπικής ηγεσίας και όχι τη συμμετοχή τους στο πολιτικο-αναπτυξιακό γίγνεσθαι των τοπικών κοινωνιών γενικότερα. Παραταύτα, οι γυναίκες δεν αποτελούσαν παρά το 3,6% των εκλεγμένων δημοτικών και κοινοτικών συμβούλων της περιόδου 1994-98³ (καθώς και το 6,3% των μελών της Βουλής των Ελλήνων το Μάρτιο του 2000,

το χαμηλότερο ποσοστό από όλα τα κοινοβούλια των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Κατανομή ανά φύλο

Φύλο	#	%
Άρρεν	307	92%
Θήλυ	25	8%
Σύνολο	332	100%

Επίσης, αν και το δείγμα των γυναικών είναι αρκετά μικρό, γεγονός που περιορίζει την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων που μας παρέχει, παρατηρείται ότι ένα σχετικά μεγαλύτερο ποσοστό των ανδρών τοπικών ηγετών (87,2%) έχει παιδιά, σε σχέση με αυτό των γυναικών (75%), στοιχείο που ίσως συντείνει στο συμπέρασμα ότι είναι ευκολότερο για τους άνδρες να συνδυάζουν μια σημαντική, υψηλόβαθμη συμμετοχή στα κοινά με το ρόλο του πατέρα, από ό,τι για τις γυναίκες, μια αντίστοιχη συμμετοχή με το ρόλο της μητέρας.

2.1.2. Μορφωτικό επίπεδο

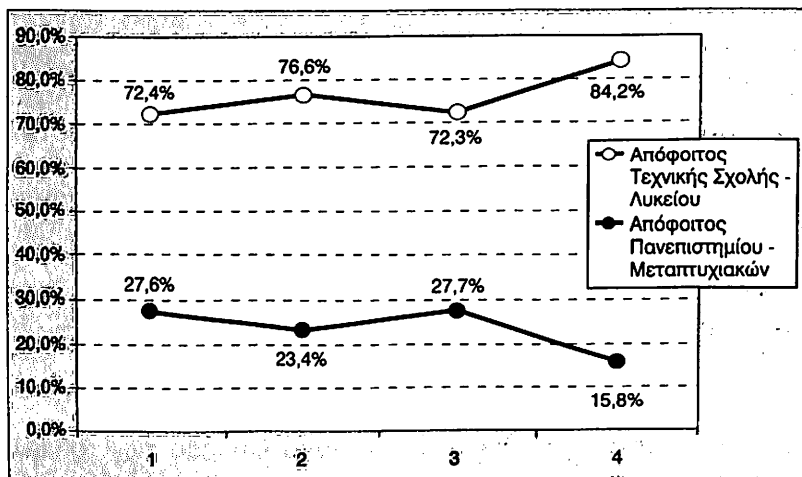
Είναι χαρακτηριστικό ότι το μορφωτικό επίπεδο των τοπικών ηγετών εμφανίζεται ιδιαίτερα υψηλό, μιας και το 75% του δείγματος κατέχει πανεπιστημιακό τίτλο σπουδών, από το οποίο το 58% σε επίπεδο πρώτου πτυχίου και το 17% σε μεταπτυχιακό [πίνακας 4]. Συγκριτικά παρατηρείται ότι ίδιο σχεδόν (76%) είναι το ποσοστό πτυχιούχων πανεπιστημίου ανάμεσα στα μέλη του Ευρωκοινοβουλίου που εκλέχθηκαν στις ευρωεκλογές του Ιουνίου του 1999.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Επίπεδο σπουδών

Επίπεδο σπουδών	#	%
Απόφοιτος Τεχνικής Σχολής	21	7%
Απόφοιτος Λυκείου	58	18%
Απόφοιτος Πανεπιστημίου	187	58%
Με μεταπτυχιακές σπουδές	54	17%
Σύνολο	320	100%

Επίσης, το ποσοστό πτυχιούχων τοπικών ηγετών δεν παρουσιάζει σημαντική διακύμανση ανάλογα με το πληθυσμιακό μέγεθος των μικρών και μεσαίων πόλεων στις οποίες υπηρετούν: 72,4% στις πόλεις μέχρι 25.000 κατοίκων (1), 76,6% στις πόλεις 25.000-50.000 κατοίκων (2) και 72,3% στις πόλεις 50.000-100.000 κατοίκων (3), αυξάνεται όμως στις μεγάλες πόλεις (4) με πάνω από 100.000 κατοίκους (84,2%).

Γράφημα 1
Σχέση επιπέδου σπουδών και κατηγορίας πόλεων

2.1.3. Αντίστοιχες δραστηριότητες γονέων

Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεγάλη πλειοψηφία των τοπικών ηγετών του δείγματος, δεν κατάγεται από γονείς που κατείχαν δημόσια ή πολιτική θέση ή ασκούσαν αντίστοιχες με αυτούς δραστηριότητες. Στο βαθμό που μόνο το 20,9% των ανταποκριτών έχουν πατέρα, και το 2,8% μητέρα, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκαν στην τοπική ηγεσία της εποχής τους [πίνακας 5], επιβεβαιώνεται –κατά κάποιο τρόπο– ο κοινωνικά ανοιχτός χαρακτήρας της τοπικής αυτοδιοίκησης και κοινωνίας που επιτρέπει, σε επίρρωση της δημοκρατικής λειτουργίας τους, την ανέλιξη σε –υψηλές θέσεις της τοπικής ηγεσίας– ατόμων, που δεν είχαν απαραίτητα στήριξη, οφειλόμενη στις κοινωνικο-ταξικές τους καταβολές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
Κατοχή δημόσιας ή πολιτικής θέσης από τους γονείς

Κατοχή δημόσιας ή πολιτικής θέσης	Πατέρας			Μητέρα		
	Ναι	69	20,4%	20,9%	9	2,7%
Όχι	261	77,2%	79,1%	310	91,7%	97,2%
Σύνολο απαντήσεων	330	97%	100%	319	94,4%	100%
Σύνολο ερωτηματολογίων	338	100%		338	100%	

2.1.4. Εντοπιότητα

Παρατηρείται επίσης ότι ένα σημαντικό ποσοστό των τοπικών ηγετών του δείγματος (44,7%) δεν έχει γεννηθεί στο δήμο στον οποίο δραστηριοποιείται, στοιχείο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εντοπιότητα δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση στη διαδικασία ανάδειξης των τοπικών ηγεσιών, επιπλέον επιβεβαίωση του ανοιχτού χαρακτήρα της τοπικής αυτοδιοίκησης και κοινωνίας. Παραταύτα ένα τέτοιο συμπέρασμα θα πρέπει στην προκειμένη περίπτωση να μετριαστεί από το γεγονός ότι η εντοπιότητα εκλαμβάνεται εδώ με την αρκετά στενή έννοια να έχει γεννηθεί ο ανταποκριτής μέσα στα όρια του υπό εξέταση δήμου. Στο βαθμό που η έρευνα αναφέρεται σε πληθυσμιακά μεγάλους δήμους, είναι φυσικό πολλοί ανταποκριτές να έχουν γεννηθεί σε γειτονική αγροτική περιοχή και να έχουν μετοικήσει στην πλησιέστερη πόλη, ή αντίστοιχα να έχουν γεννηθεί και να δραστηριοποιούνται ως εκπρόσωποι της τοπικής ηγεσίας σε δύο διαφορετικούς δήμους, του ίδιου όμως ευρύτερου μητροπολιτικού συγκροτήματος.

2.2. Το 'Είναι' της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Κοινωνίας

2.2.1. Έλλειμμα αρμοδιοτήτων και εξουσιών

Ένα κύριο χαρακτηριστικό της τοπικής αυτοδιοίκησης σήμερα, που οι τοπικοί ηγέτες αποτυπώνουν στις απαντήσεις τους, είναι το σημαντικό έλλειμμα αρμοδιοτήτων και εξουσιών που πιστεύουν ότι αντιμετωπίζει σε σχέση πάντα με το μέγεθος των προβλημάτων της περιοχής τους. Η παράμετρος αυτή, η οποία προφανώς περιορίζει την ευχέρεια δράσης των τοπικών ηγεσιών, δε φαίνεται

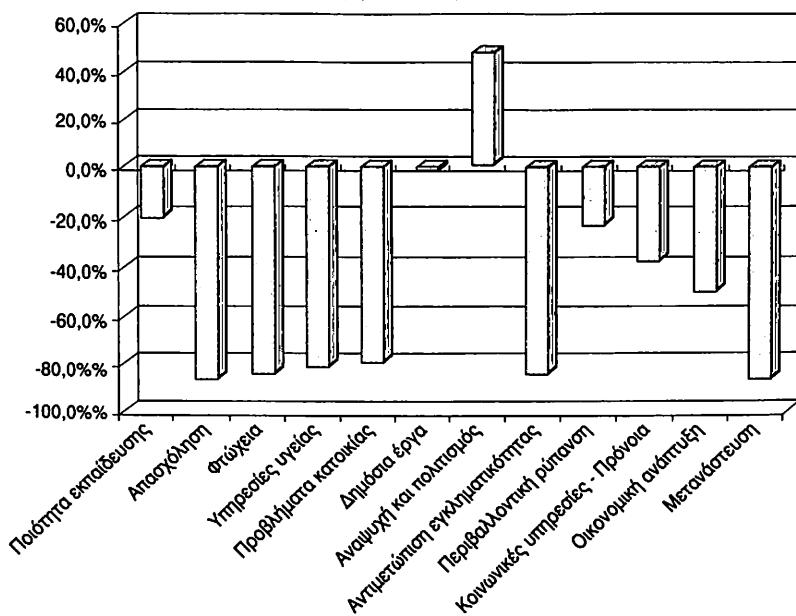
να αλλάζει κατά την αντίληψή τους με την εφαρμογή του προγράμματος 'Καποδίστριας', αφού και στις συνεντεύξεις τους, που έγιναν τους πρώτους μήνες εφαρμογής του προγράμματος, ελάχιστα αναφέρονται στις όποιες επιπτώσεις του στο τομέα των αρμοδιοτήτων και εξουσιών (βλέπε και § 2.5). Θα παρατηρούσαμε συνεπώς μια αναντιστοιχία ανάμεσα στη de jure διεύρυνση των αρμοδιοτήτων και εξουσιών του α' βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης που το πρόγραμμα 'Καποδίστριας' επιφέρει και την de facto μη 'αναγνώριση' των νέου θεσμικού περιβάλλοντος από τους τοπικούς ηγέτες.

Το έλλειμμα αρμοδιοτήτων και εξουσιών, που υπολογίζεται ως η διαφορά ανάμεσα στο ποσοστό των ανταποκριτών που θεωρεί επαρκείς 'τις εξουσίες και την αυτονομία δράσης της τοπικής διοίκησης' και αυτό που τις θεωρεί ανεπαρκείς, εμφανίζεται ιδιαίτερα σημαντικό σε μια σειρά τομέων που παραδοσιακά αποτελούν ευθύνη της κεντρικής διοίκησης, όπως η αντιμετώπιση της εγκληματικότητας (_85,2%), τα προβλήματα της εισροής αλλοδαπών μεταναστών (_87,8%), της απασχόλησης (_86,2%), της φτώχειας (_84,4%), της κατοικίας (_79,6%) και η λειτουργία των υπηρεσιών υγείας (_82%), ενώ ο μόνος τομέας στον οποίον η τοπική αυτοδιοίκηση παρουσιάζει επάρκεια αρμοδιοτήτων και εξουσιών είναι η αναψυχή και ο πολιτισμός (+48,4%) [πίνακας 6 και γράφημα 2]. Θα μπορούσαμε ίσως σχετικά να συμπεράνουμε ότι, αν και αδύναμη στην αντιμετώπιση θεμάτων που ξεπερνούν τα γεωγραφικά όρια του κάθε ΟΤΑ, η τοπική αυτοδιοίκηση, μέσω της ευχέρειας δράσης που διαθέτει στο χώρο της αναψυχής και του πολιτισμού, έχει τη δυνατότητα να συμβάλλει ουσιαστικά στη σύνθετη διαδικασία σφυρηλάτησης και προβολής της ταυτότητας του τόπου και πληθυσμού αναφοράς της, καθοριστικός παράγοντας στη συγκρότηση ενός τοπικού κοινωνικοπολιτικού υποκειμένου, ικανού ταυτόχρονα να αφομοιώνει τις όποιες εσωτερικές του αντιθέσεις αλλά και να διαπραγματεύεται αποτελεσματικά με άλλα κοινωνικοπολιτικά υποκείμενα, στα διάφορα επίπεδα της διοίκησης και των θεσμών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Τομείς στους οποίους η τοπική αυτοδιοίκηση
έχει εξουσίες και αρμοδιότητες

	Σημαντική εξουσία		Ανεπαρκής εξουσία		Σύνολο	
	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό
Ποιότητα εκπαίδευσης	132	39,8%	200	60,2%	332	100%
Απασχόληση	23	6,9%	312	93,1%	335	100%
Φτώχεια	26	7,8%	308	92,2%	334	100%
Υπηρεσίες υγείας	30	9,0%	303	91,0%	333	100%
Προβλήματα κατοικίας	34	10,2%	298	89,8%	332	100%
Δημόσια έργα	163	48,9%	170	51,1%	333	100%
Αναψυχή και πολιτισμός	247	74,2%	86	25,8%	333	100%
Αντιμετώπιση εγκληματικότητας	24	7,4%	302	92,6%	326	100%
Περιβαλλοντική ρύπανση	125	37,8%	206	62,2%	331	100%
Κοινωνικές υπηρεσίες - Πρόνοια	102	31,0%	227	69,0%	329	100%
Οικονομική ανάπτυξη	80	24,1%	252	75,9%	332	100%
Μετανάστευση	20	6,1%	308	93,9%	328	100%

Γράφημα 2
Έλλειμμα αρμοδιοτήτων και εξουσιών

2.2.2. Εκτίμηση προβλημάτων

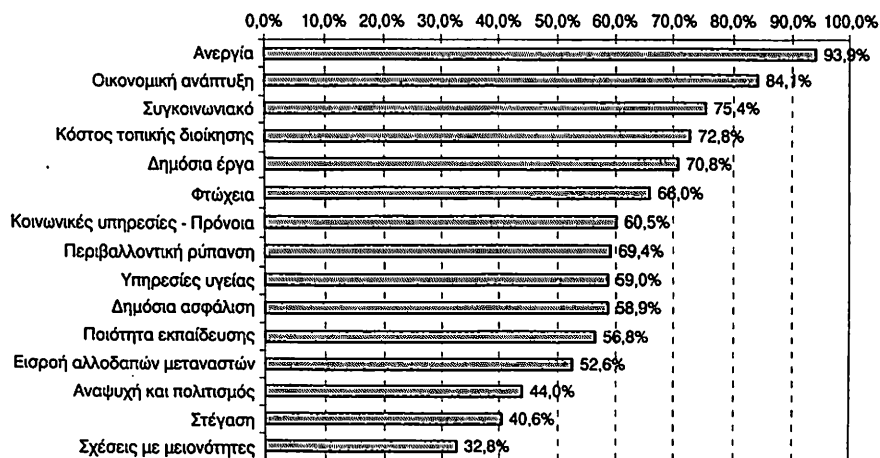
Το έλλειμμα αρμοδιοτήτων και εξουσιών που πιστοποιούν οι τοπικοί ηγέτες, αντανακλάται σε κάποιο βαθμό και στην εκτίμησή τους για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν η τοπική αυτοδιοίκηση και κοινωνία. Έτσι, η ανεργία (απασχόληση) και η φτώχεια, τομείς μεγάλου ελλείμματος αρμοδιοτήτων για την τοπική αυτοδιοίκηση, θεωρούνται σοβαρά ή πολύ σοβαρά προβλήματα από το 93% και 66% των ανταποκριτών αντίστοιχα, ενώ ο τομέας της αναψυχής και του πολιτισμού, πλεονασματικός όσον αφορά τις αρμοδιότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης, απασχολεί ως τέτοιο πρόβλημα μόνο το 44% [πίνακας 7 και γράφημα 3]. Σημαντική εξαίρεση στη σχέση αυτή ελλείμματος αρμοδιοτήτων - σοβαρότητας προβλήματος, αποτελούν τα θέματα της εγκληματικότητας και της εισροής αλλοδαπών μεταναστών. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στην 'ανοικτή' ερώτηση για 'τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο δήμος', το θέμα της εισροής μεταναστών και της δημόσιας ασφάλειας επικαλούνται μόνο το 3% και 1,5% των τοπικών ηγετών αντίστοιχα [πίνακας 8].

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Εκτίμηση προβλημάτων (κλειστή ερώτηση)

	Πολύ σοβαρό		Σοβαρό		Όχι τόσο σοβαρό		Δεν είναι πρόβλημα		Σύνολο	
	Αριθμ.	Ποσο%	Αριθμ.	Ποσο%	Αριθμ.	Ποσο%	Αριθμ.	Ποσο%	Αριθμ.	Ποσο%
Ποιότητα εκπαίδευσης	56	17,1%	133	40,5%	105	32,0%	34	10,4%	328	100%
Ανεργία	222	68,7%	68	25,8%	20	6,0%	5	1,5%	333	100%
Φτώχεια	79	24,3%	135	41,5%	97	29,8%	14	4,3%	325	100%
Υπηρεσίες υγείας	68	20,5%	125	37,8%	102	30,8%	36	10,9%	331	100%
Στέγαση	21	6,5%	108	33,5%	142	44,1%	51	15,8%	322	100%
Δημόσια έργα	98	30,2%	130	40,1%	77	23,8%	19	5,9%	324	100%
Συγκοινωνιακό	144	44,4%	101	31,2%	55	17,0%	24	7,4%	324	100%
Αναψυχή και πολιτισμός	52	16,9%	91	27,8%	122	37,3%	62	19,0%	327	100%
Δημόσια ασφάλεια	62	19,1%	107	32,9%	110	33,9%	48	14,2%	325	100%
Περιβαλλοντική ρύπανση	67	20,1%	128	37,8%	112	33,8%	28	8,4%	333	100%
Κοινωνικές υπηρεσίες- Πρόνοια	38	11,6%	158	48,3%	110	33,8%	21	6,4%	327	100%
Εχέσεις με μειονότητες	44	15,3%	63	22,0%	78	27,2%	102	35,5%	287	100%
Οικονομική ανάπτυξη	148	44,9%	134	41,2%	34	10,5%	11	3,4%	325	100%
Κόστος τοπικής διαίκησης	69	28,0%	152	47,8%	61	19,2%	16	5,0%	318	100%
Εισροή αλλοδαπών μεταναστών	64	19,8%	108	33,1%	92	28,2%	62	19,0%	326	100%

Γράφημα 3
Εκτίμηση προβλημάτων (κλειστή ερώτηση)

Στο ερωτηματολόγιο, η αποτύπωση της άποψης των τοπικών ηγετών για τα προβλήματα της περιοχής τους, επιχειρείται με δύο ερωτήσεις, μια 'ανοικτή', όπου οι ανταποκριτές προσδιορίζουν οι ίδιοι τα προβλήματα [πίνακας 8], και μια 'κλειστή', όπου οι πιθανοί προβληματικοί τομείς περιέχονται στην ερώτηση και ζητείται από τους ανταποκριτές να τους εντάξουν σε μια κλίμακα αξιολόγησης της σοβαρότητάς τους [πίνακας 7 και γράφημα 3]. Είναι αξιοσημείωτη η απόκλιση που παρατηρείται συχνά ανάμεσα στα αποτελέσματα για τον ίδιον τομέα, στις δύο ερωτήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Εντόπιση προβλημάτων (ανοικτή ερώτηση)

	#	%
Κυκλοφοριακό	148	43,8%
Ανεργία	133	39,3%
Υποδομές	124	36,7%
Έλλειψη οικονομικών πόρων	63	18,8%
Οικονομική στασιμότητα	51	15,1%
Περιβάλλον	39	11,5%
Αυθαίρετη δόμηση	36	10,7%
Δυσλειτουργία διοίκησης	31	9,2%
Υγεία	28	8,3%
Ποιότητα ζωής	27	8,0%
Καθαριότητα	26	7,7%
Έλλειψη προσωπικού	24	7,1%
Έλλειψη αρμοδιοτήτων	24	7,1%
Πολιτιστικά	19	5,6%
Απορρίματα	19	5,6%
Ποιότητα εκπαίδευσης	13	3,8%
Σχεδιασμός	11	3,3%
Μετανάστευση	10	3,0%
Οικιστικό	7	2,1%
Δημογραφικό	6	1,8%
Ασφάλεια	5	1,5%

2.2.3. Οικολογικά

Μια σειρά οικολογικών προκλήσεων και προβλημάτων, όπως η ατμοσφαιρική ρύπανση, η μόλυνση του πόσιμου νερού κλπ., παρουσιάζεται σε μια 'κλειστή' ερώτηση και ζητείται από τους τοπικούς ηγέτες να προσδιορίσουν τη σημαντικότητά τους σε τρία διαφορετικά χωρικά επίπεδα: στην τοπική κοινωνία, τη χώρα και τον πλανήτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι όσο πιο απόμακρο το επίπεδο αναφοράς από την τοπική κοινωνία, τόσο εντονότερα εμφανίζονται στους ανταποκριτές τα συγκεκριμένα προβλήματα, όπως, για παράδειγμα, η ατμοσφαιρική ρύπανση που αποτελεί πολύ σημαντικό πρόβλημα στην τοπική κοινωνία για το 49,1% των απαντησάντων, στη χώρα για το 63% και στον πλανήτη για το 92,1%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9
Αξιολόγηση οικολογικών προβλημάτων.

	Πολύ σημαντικό		Σημαντικό		Ασήμαντο		Σύνολο	
Ατμοσφαιρική ρύπανση	157	49,1%	71	22,2%	92	28,8%	320	100%
Μόλυνση του πόσιμου νερού	158	51,1%	58	18,8%	93	30,1%	309	100%
Μόλυνση λιμνών και ποταμών	162	52,1%	86	27,7%	63	20,3%	311	100%
Απόρριψη στερεών αποβλήτων	169	54,2%	92	29,5%	51	16,3%	312	100%
Πυρηνικά και χημικά λύματα	154	49,5%	41	13,2%	116	37,3%	311	100%
Αφανισμός της άγριας φύσης	162	52,3%	63	20,3%	85	27,4%	310	100%

	Πολύ σημαντικό		Σημαντικό		Ασήμαντο		Σύνολο	
Ατμοσφαιρική ρύπανση	196	63,0%	104	33,4%	11	3,5%	311	100%
Μόλυνση του πόσιμου νερού	167	54,8%	91	29,8%	47	15,4%	305	100%
Μόλυνση λιμνών και ποταμών	180	58,4%	107	34,7%	21	6,8%	308	100%
Απόρριψη στερεών αποβλήτων	199	64,4%	100	32,4%	10	3,2%	309	100%
Πυρηνικά και χημικά λύματα	174	57,0%	81	26,6%	50	16,4%	305	100%
Αφανισμός της άγριας φύσης	190	62,1%	89	29,1%	27	8,8%	306	100%

	Πολύ σημαντικό		Σημαντικό		Ασήμαντο		Σύνολο	
Ατμοσφαιρική ρύπανση	290	92,1%	22	7,0%	3	1,0%	315	100%
Μόλυνση του πόσιμου νερού	240	78,2%	60	19,5%	7	2,3%	307	100%
Μόλυνση λιμνών και ποταμών	263	84,0%	43	13,7%	7	2,2%	313	100%
Απόρριψη στερεών αποβλήτων	254	81,2%	56	17,9%	3	1,0%	313	100%
Πυρηνικά και χημικά λύματα	291	91,2%	25	7,8%	3	0,9%	319	100%
Αφανισμός της άγριας φύσης	272	85,3%	41	12,9%	6	1,9%	319	100%

2.2.4. Αρωγοί τοπικών ηγετών

Σε απάντηση 'κλειστής' ερώτησης όπου παρατίθεται μια σειρά θεσμικών και κοινωνικών φορέων και ζητείται από τους ανταποκριτές να προσδιορίσουν σε ποιους από αυτούς απευθύνονται, όταν κατά τη διάρκεια της πολιτικής ή διοικητικής τους λειτουργίας χρειάζονται υποστήριξη σε κάποιο θέμα, οι τοπικοί ηγέτες στην πλειοψηφία τους επιλέγουν συντεταγμένους θεσμικά φορείς που συγκροτούνται στην τοπική κοινωνία ή ασκούν τοπικό διοικητικό έργο, όπως σε εκπροσώπους της πόλης ή ανώτερα τοπικά διοικητικά στελέχη (74,4%), διοικητικούς παράγοντες σε ανώτερο επίπεδο περιφέρειας ή νομού (62,6%), τοπικές εφημερίδες (60,3%), σωματεία με ειδικά ενδιαφέροντα (59,1%) και τοπικούς εκλεγμένους εκπροσώπους κομμάτων (54,7%) [πίνακας 10].

Η επίκληση από τους τοπικούς ηγέτες των τοπικών συντεταγμένων φορέων, σε σχέση και με τα χαμηλά ποσοστά προσφυγής τους για υποστήριξη σε χαλαρότερους, πιο συγκυριακούς, αλλά ταυτόχρονα και πιο άμεσα αντιπροσωπευτικούς φορείς, όπως σε επιτροπές συγκεκριμένων περιοχών (31,8%), τοπικές θρησκευτικές και εθνοτοπικές οργανώσεις (24,1%), και στους πολίτες, υψηλού ή χαμηλού εισοδήματος αδιάκριτα (24,7% και 23,5% αντίστοιχα), μαρτυρεί ίσως την εύρυθμη, ιεραρχική λειτουργία των θεσμών, καθώς και το πρότυπο έμμεσης αντιπροσωπευτικότητας που χαρακτηρίζει την ελληνική δημοκρατία. Αντίθετα, το υψηλό ποσοστό προσφυγής σε φίλους και υποστηρικτές (55%) αφήνει να διαφάνεται το φάσμα των όποιων πελατειακών σχέσεων εξακολουθούν να ισχύουν στις τοπικές κοινωνίες [πίνακας 11].

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
Αρωγοί τοπικών ηγετών

Τοπικοί εκλεγμένοι εκπρόσωποι κομμάτων	186	55,0%
Τοπικές εφημερίδες	205	60,7%
Αρχηγοί κομμάτων	79	23,4%
Εκπρόσωποι της πόλης ή ανώτερα τοπικά διοικητικά στελέχη	253	74,9%
Σωματεία με ειδικά ενδιαφέροντα	201	59,5%
Συνάδελφοι - Ομοίοβαθμοι διοικητικοί παράγοντες	179	53,0%
Διοικητικοί παράγοντες σε ανώτερο επίπεδο περιφέρειας ή νομού	213	63,0%
Τοπικοί επιχειρηματικοί παράγοντες	172	50,9%
Εργασικά σωματεία	145	42,9%
Επιτροπές πολιτών, πολίτες γενικά	176	52,1%
Εθνοτοπικές - θρησκευτικές οργανώσεις	82	24,3%
Επιτροπές περιοχών	108	32,0%
Πολίτες με χαμηλά εισοδήματα ή χαμηλό κοινωνικό στάτους	80	23,7%
Πολίτες με υψηλά εισοδήματα	84	24,9%
Φίλοι και υποστηρικτές	187	55,3%

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Αρωγοί τοπικών ηγετών σε σχέση με την ιδιότητά τους

	Αιρετοί παράγοντες		Υπηρεσιακοί παράγοντες		Εκπρόσωποι κοινωνίας πολιτών		Σύνολο	
Τοπικοί εκλεγμένοι εκπρόσωποι κομμάτων	98	60,5%	26	42,6%	51	53,7%	175	55,0%
Τοπικές εφημερίδες	101	62,3%	28	45,9%	67	70,5%	196	61,6%
Αρχηγοί κομμάτων	38	23,5%	8	13,1%	30	31,6%	76	23,9%
Εκπρόσωποι της πόλης ή ανώτερα τοπικά διοικητικά στελέχη	119	73,5%	46	75,4%	74	77,9%	239	75,2%
Σωματεία με ειδικά ενδιαφέροντα	99	61,1%	26	42,6%	62	65,3%	167	58,6%
Συνάδελφοι - Ομοϊθαλάκιοι διοικητικοί παράγοντες	79	48,8%	40	65,6%	50	52,6%	169	53,1%
Διοικητικοί παράγοντες σε ανώτερο επίπεδο περιφέρειας ή νομού	102	63,0%	41	67,2%	81	84,2%	204	64,2%
Τοπικοί επιχειρηματικοί παράγοντες	66	53,1%	27	44,3%	50	52,6%	163	51,3%
Εργατικά σωματεία	79	48,8%	19	31,1%	42	44,2%	140	44,0%
Επιτροπές πολιτών, πολίτες γενικά	90	55,6%	22	36,1%	53	55,8%	165	51,9%
Εθνοτιστικές - θρησκευτικές οργανώσεις	42	25,9%	9	14,8%	27	28,4%	78	24,5%
Επιτροπές περιοχών	61	37,7%	16	26,2%	26	27,4%	103	32,4%
Πολίτες με χαμηλά εισοδήματα ή χαμηλό κοινωνικό στάτους	39	24,1%	10	16,4%	27	28,4%	76	23,9%
Πολίτες με υψηλά εισοδήματα	40	24,7%	12	19,7%	26	27,4%	78	24,5%
Φίλοι και υποστηρικτές	91	56,2%	31	50,8%	55	57,9%	177	55,7%
Σύνολο	162	50,9%	61	19,2%	95	29,9%	318	100,0%

2.2.5. Αμφισβήτηση αποφάσεων

Ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό (80,7%) των ανταποκριτών, πιστεύει ότι η τοπική κοινωνία έχει τη δυνατότητα και τους τρόπους να αμφισβητεί τις αποφάσεις των ηγετών που την αφορούν, ποσοστό που αποτελεί επιπλέον τεκμήριο της διάχυσης των δημοκρατικών λειτουργιών σε τοπικό επίπεδο. Αναφορικά όμως με τους τρόπους που μετέρχεται η τοπική κοινωνία σε αυτές τις αμφισβητήσεις (στους οποίους καταλήγουμε ομαδοποιώντας τις απαντήσεις των ανταποκριτών στην αντίστοιχη 'ανοιχτή' ερώτηση), παρατηρούμε ότι πρωταρχικό ρόλο έχει η προσφυγή στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (37,6%), ακολουθούμενη από τις διαμαρτυρίες πολιτών, τις δημόσιες συζητήσεις κλπ. (29,8%) και τις απεργίες, συλλαλητήρια και μαζικές κινητοποιήσεις (22,1%), ενώ πολύ χαμηλότερο ποσοστό επιλέγει την αξιοποίηση των θεσμοθετημέ-

νων πολιτειακών οργάνων (4,3%) [πίνακας 12]. Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε εδώ ότι η σημαντική επικράτηση σχετικά εξω-θεσμικών μορφών δράσης, σε σχέση με τη χαμηλή αξιοποίηση των εσωθεσμικών δυνατοτήτων, ίσως να εκφράζει ένα έλλειμμα δημοκρατίας στο στενό πλαίσιο των θεσμοθετημένων πολιτειακών οργάνων, που αντισταθμίζεται όμως αναγκαστικά από μια εντονότερη δημοκρατική ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας σε πιο εξωθεσμικό επίπεδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12
Τρόποι αμφισβήτησης των αποφάσεων

ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΠΟΛΙΤΩΝ, ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ	77	22,8%	29,8%
ΜΕ ΑΠΕΡΓΙΕΣ, ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΑ, ΚΛΠ.	57	16,9%	22,1%
ΜΕ ΕΝΔΙΚΑ ΜΕΣΑ	31	9,2%	12,0%
ΠΡΟΣΦΥΓΗ ΣΤΑ Μ.Μ.Ε.	97	28,7%	37,6%
ΕΚΛΟΓΕΣ, ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑΤΑ	13	3,8%	5,0%
"ΠΑΘΗΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ"	4	1,2%	1,6%
ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΟΠΙΚΟΥΣ ΗΓΕΤΕΣ	6	1,8%	2,3%
ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ	11	3,3%	4,3%
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΝΤΗΣΑΝΤΩΝ ΝΑΙ	258	76,3%	100,0%
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΑΝΤΗΣΑΝΤΩΝ	338	100,0%	

2.2.6. Συμμετοχή πολιτών

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τοπικοί ηγέτες με τις απαντήσεις τους αντικρούουν τον μύθο της απομάκρυνσης των πολιτών από την πολιτική και της αδιαφορίας τους για τα κοινά, τουλάχιστον όσον αφορά την τοπική κοινωνία. Η διαφορά μάλιστα ανάμεσα στο ποσοστό των ανταποκριτών που πιστεύει ότι η συμμετοχή των πολιτών σε θέματα της τοπικής κοινωνίας είναι σήμερα μεγαλύτερη από ό,τι ήταν πριν από πέντε χρόνια και το ποσοστό αυτών που τη θεωρούν μειωμένη, είναι της τάξης του 3,9% υπέρ αυτών που τη θεωρούν μεγαλύτερη [πίνακας 13]. Η αντίστοιχη διαφορά σε σχέση με πριν από δέκα χρόνια είναι 3,3% υπέρ αυτών που παρατηρούν μια μείωση σήμερα της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά της τοπικής κοινωνίας, ποσοστό όμως πολύ μικρό, αν λάβουμε υπόψη ότι ένα 41,5% των ανταποκριτών τη θεωρεί σήμερα ενεργότερη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Συμμετοχή των πολιτών στα θέματα της τοπικής κοινωνίας

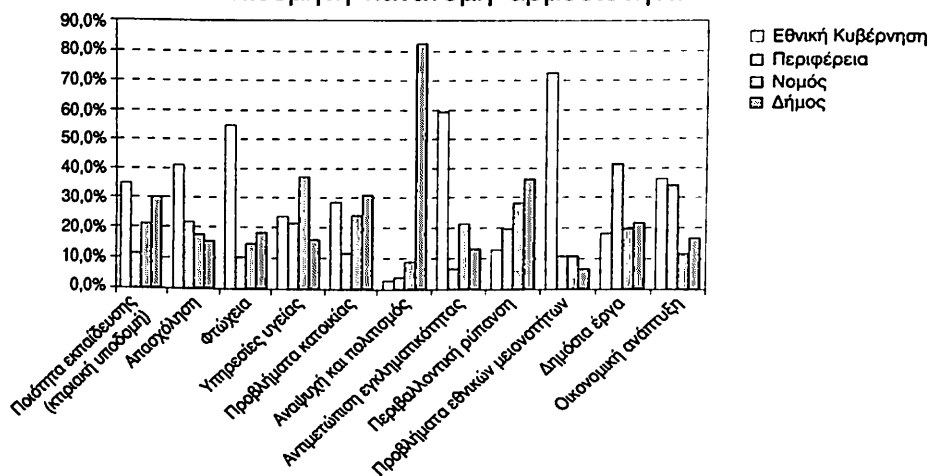
	Πριν από πέντε χρόνια		Πριν από δέκα χρόνια	
Μεγαλύτερη	122	36,5%	139	41,5%
Ίδια	101	30,2%	40	11,9%
Μικρότερη	109	32,6%	150	44,8%
Δεν γνωρίζω	2	0,6%	6	1,8%
Σύνολο	334	100%	335	100%

2.3. Το 'Δέον' της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Κοινωνίας

2.3.1. Επιθυμητή κατανομή αρμοδιοτήτων

Αξιοσημείωτα είναι τα αποτελέσματα της έρευνας, όσον αφορά το χωρικό θεσμικό επίπεδο στο οποίο οι τοπικοί ηγέτες θα ανέθεταν την κύρια ευθύνη άσκησης διοικητικού έργου σε μια σειρά τομέων, εάν είχαν τη δυνατότητα να αλλάξουν το ισχύον θεσμικό πλαίσιο. Παρατηρούμε ότι, αν και θεωρούν ανεπαρκείς τις αρμοδιότητες και εξουσίες της τοπικής αυτοδιοίκησης σε τομείς όπως η αντιμετώπιση της εγκληματικότητας, τα προβλήματα της εισροής αλλοδαπών μεταναστών, της φτώχειας και της απασχόλησης, οι ανταποκριτές εξακολουθούν να πιστεύουν ότι για τους συγκεκριμένους τομείς -ο τομέας της εισροής μεταναστών εδώ αντιστοιχίζεται με αυτόν των εθνικών μειονοτήτων- πρέπει να έχει την κύρια ευθύνη η εθνική (κεντρική) κυβέρνηση [πίνακας 14 και γράφημα 4]. Αίτημα για ουσιαστική αποκέντρωση αρμοδιοτήτων εκφράζουν μόνο στην περίπτωση των προβλημάτων της κατοικίας και της λειτουργίας των υπηρεσιών υγείας, αφού και οι τομείς των δημοσίων έργων, της αναψυχής και του πολιτισμού, που αποδίδουν επίσης στη διοικητική αρμοδιότητα περιφερειακών ή τοπικών οργάνων, εμφανίζονται ήδη αποκεντρωμένοι. Είναι δηλαδή τομείς στους οποίους –στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο– η τοπική αυτοδιοίκηση παρουσιάζει ή ένα ασήμαντο έλλειμμα (δημόσια έργα) ή απόλυτη επάρκεια (αναψυχή και πολιτισμός) αρμοδιοτήτων και εξουσιών.

Γράφημα 4
Επιθυμητή κατανομή αρμοδιοτήτων

ΠΙΝΑΚΑΣ 14
Επιθυμητή κατανομή αρμοδιοτήτων

	Ποότητα εκπαίδευσης	Απασχόληση	Φτώχεια	Υπηρεσίες υγείας	Προβλήματα κατοικίας	Ανασφαγή και πολιτισμός	Αντιμετώπιση περιβαλλοντικής ρύπανσης	Προβλήματα εθνικών μειονοτήτων	Δημόσια έργα	Οικονομική ανάπτυξη
Εθνική Κυβέρνηση	105 35,2%	123 41,4%	160 54,8%	69 23,5%	83 28,2%	8 2,6%	179 59,3%	36 12,6%	217 72,3%	100 36,0%
Περιφέρεια	33 11,1%	64 21,5%	30 10,3%	63 21,4%	33 11,2%	11 3,6%	19 6,3%	56 19,6%	31 10,3%	93 33,5%
Νομός	62 20,8%	51 17,2%	42 14,4%	108 36,7%	70 23,8%	28 8,6%	64 21,2%	80 28,0%	31 10,3%	54 19,1%
Δήμος	89 29,9%	45 15,2%	53 18,2%	47 16,0%	90 30,6%	249 82,2%	38 12,6%	104 38,4%	19 6,3%	60 21,2%
Μη Κυβερνητικές οργανώσεις	5 1,7%	5 1,7%	7 2,4%	0 0,0%	5 1,7%	3 1,0%	1 0,3%	5 1,7%	2 0,7%	3 1,1%
Ιδιωτικός φορέας	4 1,3%	8 2,7%	0 0,0%	6 2,0%	9 3,1%	3 1,0%	1 0,3%	2 0,7%	0 0,0%	6 2%
Πολίτες	0 0,0%	1 0,3%	0 0,0%	1 0,3%	4 1,4%	3 1,0%	0 0,0%	3 1,0%	0 0,0%	0 0,0%
Σύνολο	288 100%	287 100%	282 100%	294 100%	294 100%	303 100%	302 100%	286 100%	300 100%	278 100%

2.3.2. Ανεπιθύμητοι γείτονες

Οι τοπικοί ηγέτες είναι αρκετά σαφείς ως προς τις κατηγορίες ατόμων που δεν θα επιθυμούσαν να έχουν γείτονες. Πρόβλημα τους δημιουργούν οι κατηγορίες που –κατά την αντίληψή τους– συνειρμικά ανάγουν σε συγκεκριμένες αντικοινωνικές ή οχληρές συμπεριφορές. Έτσι το 71,5% των ανταποκριτών, απεύχεται να έχει γείτονες άτομα με βεβαρημένο ποινικό μητρώο, το 46,8% αλκοολικούς, το ίδιο ακριβώς ποσοστό πολύτεκνους (ή, ακριβέστερα, τα παιδιά των πολύτεκνων), το 45,6% μετανάστες/αλλοδαπούς εργάτες και το 45% ψυχοπαθείς [πίνακας 15]. Αντίθετα, κατηγορίες που ανάγουν, κατά κύριο λόγο, σε στοιχεία πολιτισμικής ταυτότητας και ελάχιστα στις όποιες δημόσιες επιλήψιμες συμπερι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
Ανεπιθύμητοι γείτονες

Άτομα με βεβαρημένο ποινικό μητρώο	243	71,9%
Αλκοολικούς	159	47,0%
Πολύτεκνους	159	47,0%
Μετανάστες/αλλοδαπούς εργάτες	155	45,9%
Ψυχοπαθείς	153	45,3%
Δεξιούς εξτρεμιστές	126	37,3%
Άλλους ποιούς:	72	21,3%
Τσιγγάνους	58	17,2%
Διαφορετικής φυλής, εθνικότητας (αναφέρατε)	35	10,4%
Πάσχοντες από AIDS	35	10,4%
Ναρκομανείς	23	6,8%
Μουσουλμάνους	14	4,1%
Αριστερούς εξτρεμιστές	5	1,5%
Ομοφυλόφιλους	2	0,6%

φορές των ατόμων που τις απαρτίζουν, παρουσιάζουν πολύ χαμηλότερα ποσοστά απόρριψης από τους τοπικούς ηγέτες, όπως 10,3% τα άτομα διαφορετικής φυλής ή εθνικότητας (σε σχέση με το 45,6% για τους μετανάστες/αλλοδαπούς εργάτες), 4,1% οι μουσουλμάνοι και 0,6% οι ομοφυλόφιλοι.

2.3.3. Δικαιώματα μειονοτήτων

Εμφορούμενοι δημοκρατικών αξιών εμφανίζονται οι τοπικοί ηγέτες όσον αφορά τα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων, αφού ένα πολύ υψηλό ποσοστό αναγνωρίζει σε αυτές το δικαίωμα να έχουν δικές τους εκκλησίες (96%), εφημερίδες (96%), σχολεία (94%), και πολιτιστικές οργανώσεις (93%) [πίνακας 16]. Ενώ όμως το 81% πιστεύει ότι πρέπει οι μειονότητες να μπορούν να έχουν εκλεγμένους αντιπροσώπους σε αιρετά όργανα, μόνο το 34% δέχεται τη λειτουργία μειονοτικών πολιτικών κομμάτων, διαφορά που υποδηλώνει ότι κατ' αυτούς οι μειονότητες δεν πρέπει να έχουν το δικαίωμα να αναδεικνύουν τους αντιπροσώπους τους μέσα από δικές τους συλλογικές κομματικές διαδικασίες. Θα παρατηρούσαμε επίσης ότι η αναντιστοιχία των δύο αυτών ποσοστών ίσως να εκφράζει και τον προσωποπαγή χαρακτήρα των αντιπροσωπευτικών θεσμών στην Ελλάδα, ή, όπως αναφέρθηκε προηγουμένα, το πρότυπο έμμεσης αντιπροσωπευτικότητας του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16
Δικαιώματα μειονοτήτων

	Ναι		Όχι		Σύνολο	
	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό
Εφημερίδα	319	96,4%	12	3,6%	331	100%
Εκκλησία	319	95,8%	14	4,2%	333	100%
Σχολείο	314	94,3%	19	5,7%	333	100%
Πολιτιστικές οργανώσεις	309	93,1%	23	6,9%	332	100%
Εκλεγμένους αντιπροσώπους σε αιρετά σώματα	266	80,6%	64	19,4%	330	100%
Επίσημα αναγνωρισμένη γλώσσα	196	60,5%	128	39,5%	324	100%
Πολιτικά κόμματα	109	33,6%	215	66,4%	324	100%

2.4. Ιδεολογικοπολιτικό Προφίλ

2.4.1. Ιδεολογικές τοποθετήσεις

Μια σειρά ερωτήσεων φωτίζει στοιχεία της ιδεολογικής ταυτότητας των τοπικών ηγετών. Έτσι παρατηρούμε ότι απερίφραστα απορρίπτουν τον άκρατο κρατισμό στο θέμα της ιδιοκτησίας και διαχείρισης των επιχειρήσεων (1%), ενώ ισόποσα –σχεδόν– μοιράζονται ανάμεσα σε αυτούς που αποδίδουν στους ιδιοκτήτες όλες τις αρμοδιότητες στη διοίκηση των επιχειρήσεων και επιλογή των διευθυντών τους (48%), και αυτούς που προτιμούν κάποια μορφή συνεργασίας ιδιοκτητών και εργαζομένων στην επιλογή των διευθυντών (45%) [πίνακας 17].

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Απόψεις για τη διοίκηση των επιχειρήσεων

Μόνο οι ιδιοκτήτες πρέπει να έχουν τη διοίκηση των επιχειρήσεων τους ή να διορίζουν τους διευθυντές	159	48%
Ιδιοκτήτες και εργαζόμενοι πρέπει να συνεργάζονται για την επιλογή των διευθυντών των επιχειρήσεων	149	45%
Οι επιχειρήσεις πρέπει να είναι κρατικές και οι εργαζόμενοι να εκλέγουν τους διευθυντές	11	3%
Οι επιχειρήσεις πρέπει να είναι κρατικές, και η κυβέρνηση να διορίζει τους διευθυντές	2	1%
Οι εργαζόμενοι πρέπει να έχουν την ιδιοκτησία των επιχειρήσεων, και να εκλέγουν τους διευθυντές.	12	4%
Σύνολο	333	100%

Επίσης, οι τοπικοί ηγέτες εκλήθησαν να τοποθετηθούν σε μια πλειάδα επιμέρους ισχυρισμών, αξιολογικών θέσεων και οντολογικών αξιωμάτων διαφόρων ιδεολογικοπολιτικών προσεγγίσεων. Καλύπτοντας το φάσμα από τον ανεξέλεγκτο φιλελευθερισμό έως την ολοκληρωτική εξουσία των ολίγων, είτε σε επίπεδο ελίτ, είτε σε επίπεδο κράτους, οι ανταποκριτές αντιμετωπίζουν στην όποια συνθετική προσπάθειά τους την αναπόφευκτη σύγκρουση των ιδεολογιών. Κάτι τέτοιο ενίοτε οδηγεί στην απόλυτη αντίφαση. Έτσι είναι χαρακτηριστικό ότι ένα 23,1% των ανταποκριτών πιστεύει ταυτόχρονα ότι 'το σύστημα της οικονομίας της αγοράς είναι δίκαιο και αποτελεσματικό' και ότι 'η κυβέρνηση οφείλει να εξασφαλίζει απασχόληση για κάθε πολίτη' [πίνακας 18].

Το αφετηριακό αξίωμα του οικονομικού φιλελευθερισμού, ότι η οικονομία της αγοράς είναι δίκαιη και αποτελεσματική, διότι τείνοντας αδιάλειπτα στην ισορροπία εξασφαλίζει από μόνη της την πλήρη αξιοποίηση των παραγωγικών πόρων, συνδυάζεται εδώ αβιάστα με το αίτημα για κρατικό παρεμβατισμό στην αγορά εργασίας, και μάλιστα σε βαθμό που να καλύπτει τον κάθε πολίτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18
Σύνθεση - Αντιφάσεις

ΠΑΡΕΜΒΑΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ	ΣΥΣΤΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟ						Σύνολο γραμμής
	Συμφωνών απόλυτα	Συμφωνών	%	Διαφωνών	Διαφωνών απόλυτα	%	
Συμφωνών απόλυτα	5	34	23,1%	100	32		171
Συμφωνών	1	35		59	11		106
Διαφωνών	4	9		20	6	9,3%	39
Διαφωνών απόλυτα	2	2	1	3			8
Σύνολο στήλης	12	80		180	52		324

2.4.2. Πίστη στη Δημοκρατία

Η απόλυτη πλειοψηφία (55%) των τοπικών ηγετών πιστεύει ότι η δημοκρατία στην Ελλάδα 'λειτουργεί καλά αλλά με ορισμένα προβλήματα', υιοθετώντας ίσως έτσι το στοιχείο της εξελικτικότητας που εμπεριέχει η έννοια της δημοκρατίας, επιδεχόμενη συνεχώς βελτιώσεων, ενώ μόνο ένα 6% πιστεύει ότι διακυβεύεται η επιβίωσή της [πίνακας 19].

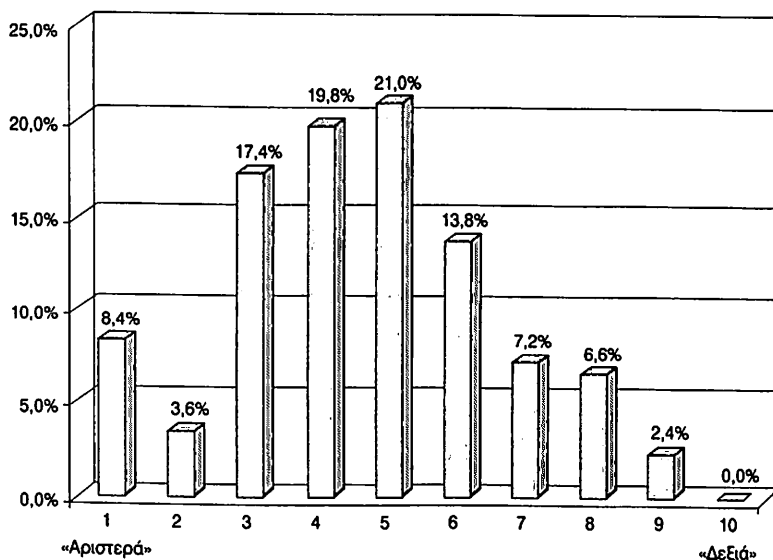
ΠΙΝΑΚΑΣ 19
Λειτουργία της δημοκρατίας

	#	%
Η δημοκρατία μας λειτουργεί καλά	50	14,7%
Η δημοκρατία μας λειτουργεί καλά αλλά με ορισμένα προβλήματα	174	54,8%
Η δημοκρατία μας λειτουργεί αλλά με πολλά προβλήματα	90	24,9%
Η δημοκρατία μας λειτουργεί τόσο άσχημα, που αν συνεχιστεί η παρούσα κατάσταση δεν θα έχουμε πλέον δημοκρατία	15	5,6%
Σύνολο	329	100%

2.4.3. Πολιτικός αυτοπροσδιορισμός

Αυτοπροσδιορίζοντας τη θέση τους στο πολιτικό φάσμα, οι τοπικοί ηγέτες επιλέγουν στη μεγάλη πλειοψηφία τους το χώρο του κέντρου με μια ελαφρά απόκλιση προς την κεντροαριστερά [γράφημα 5]. Η κανονικότητα της καμπύλης που παρουσιάζει την κλίμακα των επιλογών τους (με 1 την άκρα αριστερά και 10 την άκρα δεξιά) ανατρέπεται μόνο στη μετάβαση από τη θέση 2 στη θέση 1, γεγονός που ίσως ερμηνεύεται από την απροθυμία ανταποκριτών οπαδών του ΚΚΕ να αποδεχθούν την ύπαρξη της όποι-ας πέραν αυτών αριστεράς.

Γράφημα 5
Πολιτικός Αυτοπροσδιορισμός

2.5. Απέναντι στον 'Καποδίστρια'

Στην 'ανοικτή' ερώτηση για τις επιπτώσεις της εφαρμογής του προγράμματος 'Καποδίστριας' στο δήμο τους, οι τοπικοί ηγέτες πρόέβησαν σε μια πλειάδα επισημάνσεων και σχολίων που ομαδοποιούνται στον πίνακα 20. Πολύ σχηματικά, παρατηρούμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ανταποκριτών επισημαίνει ευεργετικές για την τοπική αυτοδιοίκηση επιπτώσεις, ενώ μόνο το 13,4% τάσσεται σαφώς ενάντια στην εφαρμογή του προγράμματος (ποσοστό που

αυξάνεται κατά 1,3% περίπου, αν από το δείγμα αφαιρεθούν όσοι απάντησαν ότι ο 'Καποδίστριας' δεν έχει εφαρμοστεί στην περιοχή τους).

ΠΙΝΑΚΑΣ 20
Απόψεις για τις επιπτώσεις από το πρόγραμμα 'Καποδίστριας'

	#	%
Αλλαγές στην οργανωτική λειτουργία, αναβάθμιση προσφερόμενων υπηρεσιών, καλύτερη αντιμετώπιση συγκεκριμένων αναγκών και προβλημάτων	125	56,6%
Κατασκευή έργων υποδομής, οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, αύξηση των θέσεων εργασίας, ενίσχυση της περιφέρειας	77	34,8%
Ενίσχυση, ανεξαρτητοποίηση της τοπικής αυτοδιοίκησης	38	17,2%
Καμία στην περιοχή μου, δεν έχει εφαρμοστεί	28	12,7%
Επιβράδυνση του δήμου, ερήμωση της υπαίθρου, αρνητικές επιπτώσεις γενικότερα	26	11,8%
Πληθυσμιακή, γεωγραφική επέκταση των ορίων του δήμου	17	7,7%
Αύξηση εισροών στο δήμο, εξοικονόμηση πόρων	14	6,3%
Ασήμαντες επιπτώσεις	12	5,4%
Αύξηση του λειτουργικού κόστους, οικονομικές επιβαρύνσεις για την τοπική αυτοδιοίκηση, αυξημένες υποχρεώσεις των δήμων	8	3,6%
Έλλειψη πόρων και προσωπικού, προβλημάτων στην απαραίτητη στελέχωση των δήμων	8	3,6%
Πολιτιστική ανάπτυξη, άνοδος πνευματικού επιπέδου, παιδεία	7	3,2%
Σε θέματα προστασίας του περιβάλλοντος	6	2,7%
Ανάπτυξη των σχέσεων της τοπικής αυτοδιοίκησης με την Ευρωπαϊκή Ένωση, καλύτερη αξιοποίηση των κοινοτικών πόρων	4	1,8%
Δεν γνωρίζω, δεν σχολιάζω, καμία πρόβλεψη	4	1,8%
Αβέβαιο μέλλον	3	1,4%
Αύξηση της ανεργίας και της ανισότητας	3	1,4%
Ατομα που εκφράστηκαν	221	

2.6. Σύγκριση με τις λοιπές χώρες

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η έρευνα, από το 1991 έως σήμερα, έγινε σε 29 χώρες, δείγμα που καλύπτει ένα ιδιαίτερα ευρύ

φάσμα τύπων κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής δομής και επιτρέπει τη συγκριτική παραβολή των αποτελεσμάτων, χωρών με έντονες διαφοροποιήσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21
Χώρες που συμμετέχουν στη διεθνή έρευνα

ΧΩΡΑ	ΠΡΩΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ			ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ			ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ
	ΕΤΟΣ	Ο.Τ.Α	ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ	ΕΤΟΣ	Ο.Τ.Α	ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ	
ΔΥΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ							
ΗΠΑ	1993	26	271				Samuel J. Eldersveld
ΔΥΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1995	2	631				Thomas R. Cusack
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1995	2	544				Thomas R. Cusack
ΑΥΣΤΡΙΑ	1993	31	378				Werner Pleschberger
ΙΣΠΑΝΙΑ	1996	31	444				Soledad Garcia
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	1997	23	423				Michael S. de Vries
ΣΟΥΗΔΙΑ	1991	20	440	1999			Lars Stromberg
ΕΛΒΕΤΙΑ	1993	61	819				Wolf Linder
ΙΣΛΑΝΔΙΑ	1994	73	366				Gretar T. Eythorsson
ΕΛΛΑΔΑ	1998	27	338				Φίλιππος Λουκίσσας
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ							
ΠΟΛΩΝΙΑ	1991	30	440	1995	30	448	Jerzy J. Wiatr
ΤΣΕΧΙΑ	1993	20	311	1995	22	254	Jan Rehak
ΟΥΓΓΑΡΙΑ	1992	30	405	1996	29	394	Antal Bohm
ΣΛΟΒΑΚΙΑ	1993	20	300	1995	20	223	Jan Rehak
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ	1992	18	277	1995	21	312	Arvydas Matulionis
ΣΛΟΒΕΝΙΑ	1991	19	275				Jan Makarovic
ΛΕΤΤΟΝΙΑ	1999	23	325				Edvins Vanags
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ							
ΡΩΣΙΑ	1992	45	548	1995	73	1068	Zhan Toshchenko
ΟΥΚΡΑΝΙΑ	1991	30	450	1995	30	450	Oleksandr Boukhalov
ΛΕΥΚΟΡΩΣΙΑ	1991	30	449	1995	29	417	Jane Gnihchenko
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΣΙΑ							
ΟΥΖΜΠΕΚΙΣΤΑΝ	1993	29	401				Bekhodyr Umarov
ΚΑΖΑΚΙΣΤΑΝ	1992	26	448	1995	24	338	Aleksandr Polyakov
ΚΙΡΓΚΙΣΤΑΝ	1995	20	300				Khusejn Iseev
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΣΙΑ							
ΙΑΠΩΝΙΑ	1997	30	402				Shiro Abe
ΝΟΤΙΟΣ ΚΟΡΕΑ	1994	22	602				Chung-Si Ahn
ΤΑΙΒΑΝ	1996	6	372				Da-Chi Liao
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ							
ΤΟΥΡΚΙΑ	1993	33	449				Ergun Ozbudun
ΑΡΜΕΝΙΑ	1995	24	360				Gevork Pogosian
ΒΡΑΖΙΛΙΑ	1998						Maria Hermiria Tavares

ΠΙΝΑΚΑΣ 22
Δείκτες Δημοκρατικότητας

ΧΩΡΑ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ Α	ΔΕΙΚΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ Β
ΔΥΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ		
ΗΠΑ	0,31	6,84
ΔΥΤΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ	0,29	5,98
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ	0,27	
ΑΥΣΤΡΙΑ	0,09	5,13
ΙΣΠΑΝΙΑ	0,22	
ΟΛΛΑΝΔΙΑ	0,22	
ΣΟΥΗΔΙΑ	0,45	7,27
ΕΛΒΕΤΙΑ	0,16	5,27
ΙΣΛΑΝΔΙΑ		5,49
ΕΛΛΑΔΑ	0,24	6,68
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ		
ΠΟΛΩΝΙΑ	0,11	5,19
ΤΣΕΧΙΑ	0,12	5,50
ΟΥΓΓΑΡΙΑ	0,09	5,06
ΣΛΟΒΑΚΙΑ	0,08	5,15
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ	0,07	4,92
ΣΛΟΒΕΝΙΑ	0,05	4,96
ΛΕΤΤΟΝΙΑ		
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ		
ΡΩΣΙΑ	-0,09	3,70
ΟΥΚΡΑΝΙΑ	-0,01	4,49
ΛΕΥΚΟΡΩΣΙΑ	-0,10	3,61
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΣΙΑ		
ΟΥΖΜΠΕΚΙΣΤΑΝ	-0,17	3,10
ΚΑΖΑΚΣΤΑΝ	-0,13	3,43
ΚΙΡΓΚΙΣΤΑΝ	-0,18	
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΑΣΙΑ		
ΙΑΠΩΝΙΑ	0,05	
ΝΟΤΙΟΣ ΚΟΡΕΑ	0,07	5,13
ΤΑΙΒΑΝ	0,06	
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ		
ΤΟΥΡΚΙΑ	0,31	6,32
ΑΡΜΕΝΙΑ	-0,02	
ΒΡΑΖΙΛΙΑ		

Κυρίως, επιχειρείται σύγκριση ανάμεσα σε δυτικές δημοκρατίες, μερικές με μακρά παράδοση σοσιαλδημοκρατικής διακυβέρνησης, και σε χώρες του πρώην ανατολικού συνασπισμού, που μόλις τα τελευταία δώδεκα χρόνια έχουν ξεκινήσει μια πορεία εκδημοκρατισμού δυτικού τύπου. Μάλιστα, σε δέκα από τις χώρες της κεντρικής Ευρώπης και δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, η έρευνα που έγινε για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του ενενήντα, επαναλήφθηκε μερικά χρόνια αργότερα ώστε να υπάρχει η δυνατότητα διαχρονικής σύγκρισης. Στην Ελλάδα, όπως και στη Βραζιλία και Λετονία, η έρευνα ξεκίνησε αρκετά πρόσφατα, την περίοδο 1998 - 99.

Ο μέσος όρος αριθμού των Ο.Τ.Α. που συμμετείχαν από κάθε χώρα ήταν 27, δείγμα που συμπίπτει ακριβώς με αυτό της έρευνας στην Ελλάδα. Το εύρος του αριθμού των ερωτηματολογίων που συμπληρώθηκαν σε κάθε χώρα, κυμάνθηκε από 271 στις Η.Π.Α. μέχρι 631 στη Δυτική Γερμανία (αλλά σε δύο μόνο Ο.Τ.Α.), ενώ για την Ελλάδα ο αντίστοιχος αριθμός είναι 338.

Αναφορικά με τα αποτελέσματα της Ελλάδας και τη σύγκρισή τους με αυτά άλλων χωρών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι λεγόμενοι "δείκτες δημοκρατικότητας Α και Β" στους οποίους καταλήγουν οι Ostrowski και Teune, αποδίδοντας διαφορετικούς συντελεστές στις απαντήσεις των ανταποκριτών σε εννέα υποερωτήσεις συγκεκριμένης ερώτησης, που αφορά κυρίως την ιδεολογική ταυτότητα και στάση των τοπικών ηγετών (βλέπε § 2.4.1).

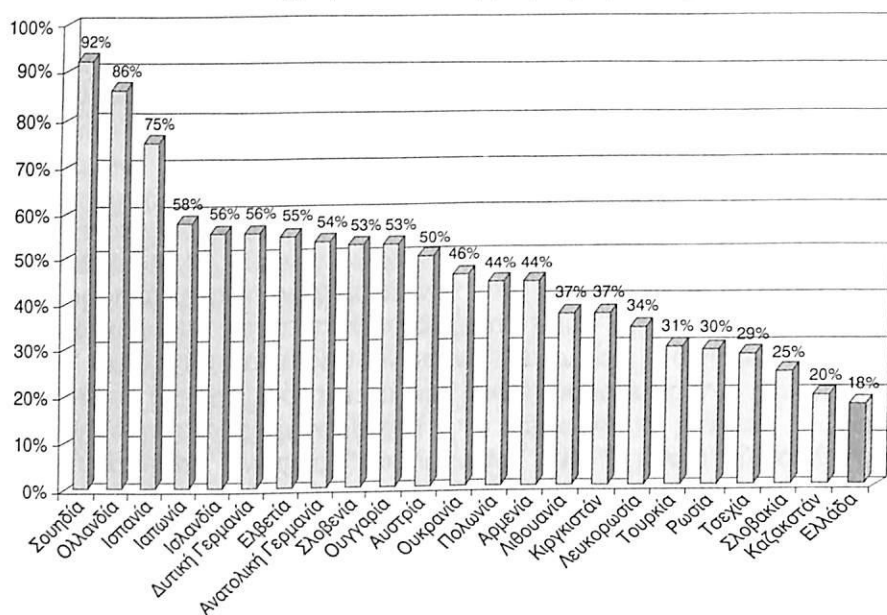
Ο δείκτης Α απορρέει από τον μέσο όρο της απόδοσης των συντελεστών 1, 0.33, -0.33 και -1 στις απαντήσεις "συμφωνώ απόλυτα - συμφωνώ - διαφωνώ - διαφωνώ απόλυτα" αντίστοιχα για έξη από τις εννέα υποερωτήσεις και αντίστροφα για τις υπόλοιπες τρεις. Ο δείκτης Β απορρέει από το άθροισμα της απόδοσης των συντελεστών 0 και 1 στις απαντήσεις "συμφωνώ απόλυτα / συμφωνώ", και "διαφωνώ / διαφωνώ απόλυτα" επίσης αντίστοιχα για έξη από τις εννέα και αντίστροφα για τις υπόλοιπες τρεις υποερωτήσεις. Επιτυγχάνεται έτσι η προμοδότηση με θετικούς συντελεστές των απαντήσεων που μαρτυρούν την προσήλωση των ανταποκριτών σε δημοκρατικές προσεγγίσεις ή την απόρριψη, από πλευράς τους, αντιδημοκρατικών απόψεων, και αντίθετα η απόδοση αρνητικών ή μηδενικών συντελεστών σε όσους υιοθετούν αντιδημοκρατικές στάσεις.

Η εφαρμογή των παραπάνω μεθόδων, στις απαντήσεις των ελληνικών ανταποκριτών, δίνει ένα δείκτη δημοκρατικότητας Α (ίσο με 0,24, που κατατάσσει την Ελλάδα στην πέμπτη (5η) θέση μετά

τη Σουηδία, Η.Π.Α., Τουρκία, Δυτική και Ανατολική Γερμανία⁴. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται και από τον δείκτη Β που είναι ίσος με 5,58 μονάδες.

Αξιοσημείωτη επίσης είναι –ιδίως σε αντιδιαστολή με τον υψηλό δείκτη δημοκρατικότητας που παρουσιάζει η Ελλάδα– η απάντηση που δίνουν οι Έλληνες ανταποκριτές σε ερώτηση αναφορικά με την αξιοπιστία των συνανθρώπων τους. Ένα μικρό ποσοστό (18%) πιστεύει ότι "οι περισσότεροι άνθρωποι είναι άξιοι εμπιστοσύνης", αποτέλεσμα που κατατάσσει τη χώρα μας στην τελευταία θέση μεταξύ των 23 χωρών για τις οποίες υπάρχουν αποτελέσματα όσον αφορά τη συγκεκριμένη ερώτηση, με πρώτες τη Σουηδία και την Ολλανδία που παρουσιάζουν τα εντυπωσιακά ποσοστά 92 % και 86% αντίστοιχα.

Γράφημα 6
Δείκτης εμπιστοσύνης προς τρίτους

3. Συμπερασματικά

Τα πορίσματα της έρευνας καταδεικνύουν, εφ' ενός μεν την αδιαμφισβήτητη εμπέδωση και λειτουργία του δημοκρατικού πολι-

τεύματος στη χώρα μας και αφ' ετέρου την ύπαρξη χώρου, στις τοπικές κοινωνίες, για σημαντικές βελτιώσεις και παρεμβάσεις αντιμετώπισης του σημαντικού ελλείμματος αρμοδιοτήτων και εξουσιών της τοπικής αυτοδιοίκησης, τουλάχιστον όπως αυτό καταγράφεται στη συνείδηση των τοπικών ηγετών, ώστε η δημοκρατική πρακτική και διακυβέρνηση να έχει πραγματικά τοπικές βάσεις και περιθώρια ουσιαστικότερης διοίκησης.

Σταχυολογώντας, ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μπορούν να αναφερθούν: η μικρή συμμετοχή των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες της τοπικής ηγεσίας και της καταγραφής ως σημαντικών προβλημάτων σε τοπικό επίπεδο, της ανεργίας και των προτεραιοτήτων για οικονομική ανάπτυξη. Επισημαίνεται η εύρυθμη ιεραρχική λειτουργία των θεσμών, καθώς και το πρότυπο έμμεσης αντιπροσωπευτικότητας που χαρακτηρίζει την ελληνική δημοκρατία, ενώ ταυτόχρονα διαφαίνεται το φάσμα των όποιων πελατειακών σχέσεων που εξακολουθούν να ισχύουν στις τοπικές κοινωνίες (§ 2.2.4). Αντίστοιχα, η επικράτηση σχετικά εξωθεσμικών μορφών δράσης, σε σχέση με τη χαμηλή αξιοποίηση των εσωθεσμικών δυνατοτήτων παρεμβάσεων, αναφορικά με την αμφισβήτηση αποφάσεων τοπικών ηγετών, ίσως να εκφράζει ένα έλλειμμα δημοκρατίας στο στενό πλαίσιο των θεσμοθετημένων οργάνων, που όμως αντισταθμίζεται από μία εντονότερη ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας, κυρίως στο εξωθεσμικό επίπεδο (§ 2.2.5).

Όσον αφορά τη στάση των τοπικών ηγετών απέναντι στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα "Καποδίστριας", η πλειοψηφία επισημαίνει ευεργετικές συνέπειες για την τοπική κοινωνία. Τέλος, άξια αναφοράς είναι η στάση των τοπικών ηγετών ως προς τις κατηγορίες ατόμων που δεν θα επιθυμούσαν να έχουν ως γείτονες, και οι οποίες ανάγονται συνειρμικά σε συγκεκριμένες αντικοινωνικές ή οχληρές συμπεριφορές (βεβαρημένο ποινικό μητρώο, αλκοολικοί, πολύτεκνοι), αντίληψη που συνάδει με τα επόμενα.

Ολοκληρώνοντας, πρέπει να αναφερθεί η αναδυόμενη, από την ιδεολογική ταυτότητα και στάση των τοπικών ηγετών, αντίφαση της ελληνικής κοινωνίας, όπου ενώ κατατάσσεται σε υψηλή θέση αναφορικά με τους διεθνείς δείκτες δημοκρατικότητας, η παρατηρούμενη δυσπιστία προς τους τρίτους, εγείρει σημαντικά ερωτήματα ως προς τη δυνατότητα συλλογικά οργανωμένων παρεμβάσεων και δράσεων.

Βιβλιογραφία

- Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, Δ/ση Οργάνωσης και Λειτουργίας Ο.Τ.Α., Τμήμα Οργάνωσης και Λειτουργίας Ο.Τ.Α., Διοικητική Διαίρεση της Ελλάδος κατά Περιφέρειες, Νομούς, Δήμους και Κοινότητες (Μεταβολές μέχρι 31.12.1997), Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1998
- B. Jacob, H. Teune, K. Ostrowski, *Democracy and Local Governance: Ten Empirical Studies*, Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai'i, USA, 1993
- B. Jacob, W.Linder, R. Nabholz, C. Heierli, *Democracy and Local Governance: Nine Empirical Studies*, Matsunaga Institute for Peace, University of Hawai'i, USA, 1999
- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΤΜΧΠΑ, Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, Ε.Ε.Τ.Α.Α., Τελική έκθεση Ερευνητικού Έργου "Έρευνα για τη λειτουργία των Δημοκρατικών θεσμών σε τοπικό επίπεδο", Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Φεβρουάριος 2000
- B. Φίλιας, κα., Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών, Gutenberg Κοινωνιολογική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1977
- C. Javeau, Η έρευνα με ερωτηματολόγιο, Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή, Τυπωθήτω, Αθήνα 1996
- Επιτροπή των Περιφερειών, Εκπροσώπηση των Γυναικών στα Περιφερειακά και Τοπικά Κοινοβούλια και Συνελεύσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, Λουξεμβούργο, 1999

Σημειώσεις

1. Την ερευνητική ομάδα εκπόνησης του έργου αποτέλεσαν οι: Φίλιππος Λουκίσσας, Καθηγητής Χωροταξίας, επιστημονικός υπεύθυνος, Βύρων Κοτζαμάνης, Καθηγητής Δημογραφίας, Βασίλης Παππάς, Επικ. Καθηγητής Πληροφορικής και Γ.Σ.Π., Νικόλαος Βογιαζίδης, Δρ. Πολιτικών Επιστημών, Μαίρη Ευαγγελινίδου, Πολιτικός Επιστήμων, Γιώργος Τσοπάνογλου, Δρ. Κοινωνιολογίας. Από το Ε.Κ.Δ.Δ. συμμετείχε εκτός από την κα Μ. Ευαγγελινίδου και τριάντα (30) απόφοιτοι της Ε.Σ.Δ.Δ. με συντονιστή τον κ. Κ. Παπαδημητρίου. Επίσης συνεργάστηκε ομάδα προ-

πτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας καθώς και απασχολήθηκαν μέλη της Ε.Ε.Τ.Α.Α. Η επιστημονική ομάδα εκφράζει τις ευχαριστίες της σε όλους όσοι συνέβαλαν στην υλοποίηση της έρευνας αυτής και ειδικότερα στους: κ. Α. Παπαδόπουλο, Υπουργό, κ. Γ. Φλωρίδη, Υφυπουργό, κ. Τζανή, Υφυπουργό Εσωτερικών, κ. Π. Βασιλείου, Γ.Γ. ΥΠΕΣΔΔΑ, κ. Π. Μαϊστρο και κα. Ε. Σερελή, Γ.Γ. ΥΠΕΣΔΔΑ, καθώς και τους κ.κ. Α. Κοιμήση, Πρόεδρο και Γ. Δανόπουλο, ΕΕΤΑΑ, τον καθηγητή Α. Πασσά, ΕΚΔΔ, τον κ. Γεωργαράκη, Δ/ντη ΕΣΔΔ. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στους εξωτερικούς συνεργάτες και επιστημονικούς συντονιστές του διεθνούς προγράμματος, καθ. Κ. Ostrowski, Αντιπρύτανη Pultusk School of Humanities, Poland, κα. Tania Iskra, Pultusk School of Humanities, και Η. Teune, καθηγήτη University of Pennsylvania, USA, καθώς και στον Z. Toschenco, καθηγητή κοινωνιολογίας, Russia, Academy of Sciences and Russian State University of Humanities. Τέλος, ευχαριστίες ανήκουν και στην κ. Ελένη Περδικάρη, Οικονομολόγο, για την συμβολή της στη μετάφραση του διεθνούς ερωτηματολογίου.

2. Στο κείμενο τα ποσοστά παρουσιάζονται ως επί των απαντησάτων.

3. Επιτροπή των Περιφερειών, Εκπροσώπηση των Γυναικών στα Περιφερειακά και Τοπικά Κοινοβούλια και Συνελεύσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Λουξεμβούργο, 1999), σελ. 19.

4. Ερωτήματα μπορεί να προκαλέσει η υψηλή θέση της Τουρκίας στη γενική κατάταξη, αλλά οι υπογράφωντες δεν είχαν στη διάθεσή τους όλα τα στοιχεία για να διασταυρώσουν το γεγονός. Το ερώτημα αυτό ενστερνίζονται και οι έχοντες τον γενικό συντονισμό της έρευνας σε διεθνές επίπεδο.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

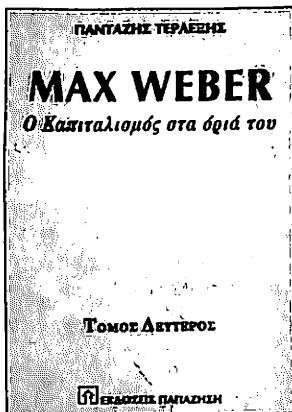
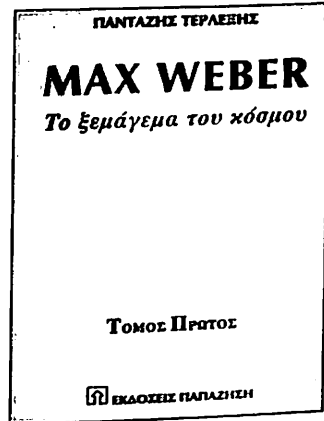
ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ:

MAX WEBER Κριτική και Συγκριτική Θεώρηση (3 τόμοι)

Τόμος Α: Το ξεμάγεμα του κόσμου
(Επιστημολογική Κοινωνιολογία)

Ο τόμος αυτός αφορά θέματα τα οποία σχετίζονται περισσότερο με επιστημολογικά μεθοδολογικά προβλήματα. Αναλύονται βασικά σημεία της σκέψης του και ο τρόπος με τον οποίο προσπάθησε να ξεπεράσει τα αδιέξοδα στα οποία οδηγούσαν τα μεθοδολογικά προβλήματα που είχαν θέσει προγενέστεροι διανοητές. Στη συνέχεια επισημαίνονται τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε προκειμένου να διατυπώσει τα δικά του θεωρητικά και μεθοδολογικά πλαίσια ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων.

(Σχ. 21x14, σελ. 594)

Τόμος Β: Ο καπιταλισμός στα όριά του
(Εμπειρική Κοινωνιολογία)

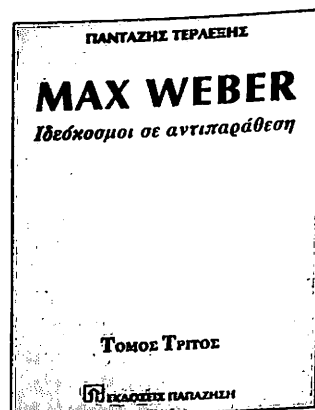
Σ' αυτόν τον τόμο συμπεριλαμβάνονται θέματα με περισσότερο εμπειρική, πραγματολογική σημασία. Το γεγονός ότι η σκέψη του επικεντρώνεται στο πεπρωμένο του βιομηχανικού ανθρώπου, μας υποχρεώνει να στρέψουμε την προσοχή μας σε θέματα και ερωτήματα που αφορούν στο μέλλον ολόκληρης της ανθρωπότητας. Αυτό ίσως μας δίνει την ευκαιρία να θέσουμε νέα ερωτήματα και να διατυπώσουμε εναλλακτικές προτάσεις στα αδιέξοδα της καπιταλιστικής κρίσης του καιρού μας.

(Σχ. 21x14, σελ. 635)

Τόμος Γ: Ιδεόκοσμοι σε σύγκρουση
(Συγκριτική Κοινωνιολογία)

Στον τόμο αυτό ο συγγραφέας διαπραγματεύεται θέματα που έχουν σχέση με μια θεωρητική συνδιαλλαγή ή ιδεολογική αντιπαράθεση του έργου του με τους τρεις από τους βασικότερους θεμελιωτές του κοινωνιολογικού στοχασμού στη Δύση, ενός προγενέστερου (Marx), ενός σύγχρονου (Durkheim) και ενός μεταγενέστερου (Parsons).

(Σχ. 21x14, σελ. 500)

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ: 3822 496, 3838 020, FAX: 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ, ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ: 3216 148, FAX: 3313 074

Οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα

Ηλίας Κατσίκας*

Περίληψη

Αντικείμενο του άρθρου είναι η αναζήτηση του πολιτικού και ιδεολογικού περιεχομένου της πολιτικής του Εκσυγχρονισμού. Το άρθρο αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται και απορρίπτεται η αντίληψη ότι ο εκσυγχρονισμός συνιστά μεταμφιεσμένο νεοφιλελευθερισμό. Επίκεντρο της συζήτησής μας εδώ είναι το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, ο εκσυγχρονισμός κατανοείται ως μια πολιτική μεταρρυθμίσεων, με απώτερο στόχο την αναδιάρθρωση των λειτουργιών του δημόσιου τομέα. Η προσπάθεια για αναδιάρθρωση και βελτίωση της απόδοσης του κράτους συναντά αντιστάσεις οι οποίες απορρέουν από τις πολιτικές σχέσεις της χώρας. Σε αντίθεση όμως με την κυρίαρχη αντίληψη η οποία αποδίδει τις λειτουργικές αδυναμίες του κράτους στο σύστημα της πολιτικής πελατείας, η άποψη που υποστηρίζεται εδώ συνδέει την αναποτελεσματικότητα του κράτους με τις πολιτικές μεταβολές που προϋπέθετε η αλλαγή του χαρακτήρα του στη δεκαετία του 1980. Πρόκειται ουσιαστικά για τις πολιτικές προεκτάσεις της κατάρρευσης του αναπτυξιακού κράτους της Δεξιάς και της αντικατάστασής του από το κοινωνικό κράτος της Αριστεράς.

1. Εισαγωγή

Από τα δεκαπέντε μέλη της Ε.Ε. η μοναδική χώρα που έμεινε έξω από το δεύτερο στάδιο της ΟΝΕ παρά τη θέλησή της, είναι

* Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

η Ελλάδα. Ο αποκλεισμός της δε μπορεί να ερμηνευθεί με οικονομικής λογικής επιχειρήματα. Η Ισπανία και η Πορτογαλία, δυο χώρες με τα ίδια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά, κατάφεραν να ενταχθούν στη ζώνη του Ευρώ, παρά το γεγονός ότι έγιναν πλήρη μέλη της Ε.Ε. αργότερα από την Ελλάδα. Ο μοναδικός παράγοντας που μπορεί να ερμηνεύσει την αδυναμία της Ελλάδας να προσεγγίσει έγκαιρα τα κριτήρια σύγκλισης, είναι οι πολιτικές της σχέσεις.

Τα τελευταία πέντε χρόνια έχει σημειωθεί σημαντική βελτίωση των δεικτών σύγκλισης, η οποία είναι περισσότερο θεαματική στην περίοδο διακυβέρνησης Σημίτη. Ο πρωθυπουργός Κ. Σημίτης ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, τον Ιανουάριο του 1996, διαδεχόμενος τον ιστορικό ηγέτη του ΠΑΣΟΚ Α. Παπανδρέου. Για τους γνωρίζοντες τα πολιτικά πράγματα της χώρας, η επικράτηση του Σημίτη στην Κοινοβουλευτική ομάδα του ΠΑΣΟΚ αρχικά και στο συνέδριο του κόμματος λίγους μήνες αργότερα, ήταν μια απροσδόκητη πολιτική εξέλιξη και απαιτεί και αυτή μια εξήγηση. Η πολιτική φυσιογνωμία του σημερινού πρωθυπουργού διαμορφώθηκε από το ρόλο του ως αντιπάλου του ιστορικού ηγέτη του ΠΑΣΟΚ παρά ως συνεχιστή της πολιτικής του αντίληψης. Η κυριαρχία του στην πολιτική ζωή της χώρας είναι συνυφασμένη με πολιτικές και οργανωτικές αλλαγές στο χώρο του κυβερνώντος κόμματος και με την εισαγωγή ενός νέου όρου στην πολιτική και ιδεολογική διαμάχη. Τη θέση του σοσιαλισμού στο όραμα του ΠΑΣΟΚ έχει καταλάβει ο στόχος του εκσυγχρονισμού. Ποια είναι η ιστορική σημασία αυτών των αλλαγών και πως συνδέονται με την αποτυχία της Ελλάδας να ικανοποιήσει έγκαιρα τα κριτήρια σύγκλισης; Τι είναι ο εκσυγχρονισμός και ποιοι είναι οι πολιτικοί του στόχοι; Το άρθρο που ακολουθεί αποτελεί απόπειρα στο να δοθεί μια ενιαία απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Η πορεία που θα ακολουθήσουμε είναι η εξής: αρχικά συζητάμε και απορρίπτουμε την άποψη ότι ο εκσυγχρονισμός αποτελεί μεταμφιεσμένο νεοφιλελευθερισμό. Επίκεντρο της συζήτησής μας εδώ είναι το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων που εφαρμόζει η σημερινή κυβέρνηση. Στη συνέχεια προχωράμε σε μία διαφορετική σύλληψη της πολιτικής του εκσυγχρονισμού με άξονα αναφοράς το πολιτικό πλαίσιο λειτουργίας του δημόσιου τομέα. Ο εκσυγχρονισμός επαγγέλλεται έναν αποτελεσματικό δημόσιο τομέα στη θέση του αναποτελεσματικού πελατειακού κράτους. Η άποψη αυτή μας δίνει την ευκαιρία να εκθέσουμε τον ιδεολογικό χαρακτήρα του εκσυγχρονισμού και να προτείνουμε μια διαφορετική θεώρηση, η οποία

συνδέει την απόδοση του κράτους με τις πολιτικές σχέσεις που καθορίζουν την εσωτερική του οργάνωση και λειτουργία.

2. Η Διάσταση μεταξύ Νεοφιλελευθερισμού και Εκσυγχρονισμού

Στην καθημερινή πολιτική πρακτική, ο εκσυγχρονισμός περιγράφεται ως ένα ευρύ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, το οποίο στοχεύει στην αλλαγή του τρόπου λειτουργίας της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση θεωρείται η συμμετοχή της χώρας στην ΟΝΕ, γεγονός το οποίο δικαιολογεί τη συνέπεια της κυβέρνησης Σημίτη στην εφαρμογή του προγράμματος σταθεροποίησης της οικονομίας. Ωστόσο, το ζήτημα το οποίο έχει προκαλέσει πολλά ερωτηματικά ως προς τον ιδεολογικό προσανατολισμό της σημερινής κυβέρνησης, δεν αφορά στην αποφασιστικότητα που τη διακρίνει στην υλοποίηση της σταθεροποιητικής πολιτικής. Τα τελευταία δύο χρόνια η κυβερνητική πολιτική πλαισιώνεται και από μέτρα διαρθρωτικού χαρακτήρα. Ο όρος διαρθρωτικές αλλαγές, συνοψίζει συγκεκριμένες προτάσεις πολιτικής, τον πυρήνα των οποίων αποτελούν οι ιδιωτικοποιήσεις, η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας και η ενίσχυση του ανταγωνισμού στην αγορά προϊόντος¹. Αυτή η νέα διάσταση της κυβερνητικής πολιτικής έχει προκαλέσει αμηχανία σε όλο το πολιτικό φάσμα της χώρας. Η κυρίαρχη αντίληψη που διαμορφώνεται θεωρεί ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είναι πλέον ένα σοσιαλιστικό ή σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Η συνολική πολιτική που εφαρμόζει είναι νεοφιλελεύθερη, ο δε εκσυγχρονισμός αποτελεί ευφημισμό του νεοφιλελευθερισμού. Η αντίληψη αυτή βρίσκεται οπαδούς εκατέρωθεν του ΠΑΣΟΚ. Για παράδειγμα, ο προηγούμενος αρχηγός της Ν.Δ Μ. Έμπερτ, δήλωνε ότι η πολιτική της κυβέρνησης Σημίτη είναι στην ουσία της νεοφιλελεύθερη. Με ανάλογο τρόπο εκφράζονται και διάφοροι συγγραφείς της αριστεράς², οι οποίοι δε διστάζουν να χαρακτηρίσουν τους ασκούντες την κυβερνητική πολιτική ως σοσιαλ-νεοφιλελεύθερους ή ως σοσιαλ-νεοφιλελεύθερους εκσυγχρονιστές³. Όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, η αντίληψη αυτή είναι θεωρητικά λαθεμένη και πολιτικά απλοϊκή. Η ουσιαστική της αδυναμία εντοπίζεται στο γεγονός ότι κατανοεί τον εκσυγχρονισμό ως πολιτική, η οποία αφορά πρωταρχικά στα εξωτερικά όρια του κρατικού τομέα και όχι στην εσωτερική του οργάνωση και λειτουργία.

2.1. Η πεμππουσία του νεοφιλελευθερισμού

Είναι γνωστό ότι η νεοφιλελεύθερη πολιτική δεν αντιπροσωπεύει μια οικονομική πολιτική με τη στενή έννοια του όρου. Αντίθετα, αναφέρεται ρητά και στο ρόλο των πολιτικών σχέσεων και ιδιαίτερα του κράτους σε ό,τι αφορά τις επιδόσεις των οικονομικών της ελεύθερης αγοράς⁴. Κεντρικό στοιχείο της νεοφιλελεύθερης πολιτικής αποτελεί η πρόταση ότι η οικονομική πρόοδος εξυπηρετείται καλύτερα από την παρουσία ενός μικρού αλλά αποτελεσματικού κράτους. Βασική λειτουργία ενός τέτοιου κράτους πρέπει να είναι η προώθηση της ελεύθερης δράσης των δυνάμεων της αγοράς. Η άποψη αυτή θεμελιώνεται πάνω στη θεωρητική εμμονή της νεοφιλελεύθερης σχολής για την αποτελεσματικότητα και τη σημασία που αποκτά η άριστη κατανομή των πόρων για την κοινωνική ευημερία. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η κρατική παρέμβαση στην οικονομία είναι συνυφασμένη με τη σπατάλη και τη μείωση της οικονομικής ευημερίας. Αυτό είναι ιδιαίτερα ορατό στην περίπτωση των δημοσίων επιχειρήσεων οι οποίες αποτελούν ακραίες μορφές κρατικής παρέμβασης, εν αντιθέσει με τους φόρους και τις επιδοτήσεις. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι οι δημόσιες επιχειρήσεις δημιουργούνται από αγαθών προθέσεων κυβερνήσεις για την αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς, το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι περαιτέρω στρέβλωση και σπατάλη των κοινωνικών πόρων. Οι διοικήσεις των κρατικών επιχειρήσεων δεν έχουν ούτε το κίνητρο ούτε την ικανότητα και γνώση να οργανώσουν τις επιχειρήσεις σύμφωνα με την αρχή της αποτελεσματικότητας. Αντίθετα, ο ιδιωτικός τομέας εξασφαλίζει όλους εκείνους τους ελεγκτικούς και πειθαρχικούς μηχανισμούς οι οποίοι εξαναγκάζουν τους managers των ιδιωτικών επιχειρήσεων να συμπεριφέρονται με γνώμονα την κερδοφορία και κατά συνέπεια την ορθολογική χρήση των πόρων⁵.

Οι προτάσεις πολιτικής που προέκυψαν από τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση διαμόρφωσαν το πλαίσιο για την ανατροπή της υφιστάμενης ισορροπίας μεταξύ κράτους και αγοράς στη δεκαετία του 1980. Στις αναπτυγμένες χώρες η νέα ορθοδοξία εκφράστηκε μέσα από την αμφισβήτηση του σοσιαλδημοκρατικού κράτους ενώ στις λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες η πολιτική της διαρθρωτικής προσαρμογής (structural adjustment) συνόψιζε την απεμπόληση του μεταπολεμικού προτύπου εκβιομηχάνισης και το συνδεδεμένο μ' αυτό αναπτυξιακό κράτος⁶. Και στη μία περίπτωση και στην άλλη, οι ιδιωτικοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων αποτελού-

σαν το κλειδί της νέας πολιτικής για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και την ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η αξιολόγηση της κυβερνητικής πολιτικής δεν μπορεί παρά να αναφέρεται πρωταρχικά στο εύρος και την κλίμακα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Το κριτήριο, όμως, αυτό δεν πρέπει να χρησιμοποιείται με απόλυτο τρόπο. Η ανάδειξη του νεοφιλελευθερισμού σε κυρίαρχο ρεύμα θεωρητικής σκέψης και οικονομικής πολιτικής χρωμάτισε, όπως ήταν φυσικό, την πολιτική όλων των κυβερνήσεων. Παρόλα αυτά, οι διαφορές μεταξύ χωρών ως προς την έκταση που καταλαμβάνουν και τους στόχους που επιδιώκουν τα προγράμματα ιδιωτικοποιήσεων, παραμένουν σημαντικές⁷. Το ερώτημα, κατά συνέπεια, δεν είναι αν η σημερινή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ προβαίνει σε ιδιωτικοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών. Το κρίσιμο ερώτημα είναι αν το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων που εφαρμόζει η σημερινή κυβέρνηση αλλάζει ουσιαστικά τα όρια του κράτους και διαγράφει έτσι ένα νέο συσχετισμό μεταξύ κράτους και οικονομίας. Με βάση αυτό το κριτήριο, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η ακολουθούμενη πολιτική στην Ελλάδα δεν είναι νεοφιλελεύθερη στη λογική της. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στην ανάλυση του προγράμματος ιδιωτικοποιήσεων που ακολουθεί.

2.2. Το Πρόγραμμα Ιδιωτικοποιήσεων στην Ελλάδα

1. Με όποιο μέτρο και αν το συγκρίνουμε, το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων στην Ελλάδα είναι μικρότερο έναντι όλων των υπολοίπων χωρών της Ε.Ε. Με την εξαίρεση των βιομηχανικών μονάδων οι οποίες περιήλθαν στον έλεγχο του δημοσίου με το νόμο 1386/83 και στη συνέχεια ιδιωτικοποιήθηκαν⁸, ο παραδοσιακός τομέας των δημοσίων υπηρεσιών παραμένει ουσιαστικά άθικτος.

2. Λαμβάνοντας υπόψη πρώτον, τις επιλεγόμενες προς ιδιωτικοποίηση επιχειρήσεις, δεύτερον, τις μεθόδους που ακολουθούνται και τρίτον, τον τελικό έλεγχο των ιδιωτικοποιούμενων μονάδων, μπορεί να υποστηριχτεί ότι το πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων της σημερινής κυβέρνησης ακολουθεί δύο ξεχωριστά πρότυπα. Το πρώτο από αυτά υπαγορεύεται από τη λογική της αναδιάρθρωσης του τραπεζικού κλάδου και το δεύτερο έχει στόχο την ενίσχυση του δημόσιου προϋπολογισμού με μη φορολογικά έσοδα.

Πρώτο πρότυπο: Η αναδιάρθρωση του τραπεζικού τομέα υλοποιείται μέσω της δημιουργίας ενός μικρού ομίλου ισχυρών τραπε-

πεζών, ικανών να αντέξουν στον ανταγωνισμό που διαγράφεται από την έντονη διεθνοποίηση του κλάδου. Έτσι, η ιδιωτικοποίηση περιορίζεται αποκλειστικά στα μικρά τραπεζικά ιδρύματα. Μέχρι σήμερα έχουν ιδιωτικοποιηθεί τρεις τράπεζες: η Τράπεζα Κρήτης, η Τράπεζα Κεντρικής Ελλάδος και η Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης με μερίδια αγοράς 1,3%, 1,0% και 1,5% αντίστοιχα. Η πώληση της τέταρτης τράπεζας που επίκειται (Ιονικής) θα ανεβάσει το μερίδιο των ιδιωτικοποιημένων τραπεζών στο 10% της αγοράς. Για τις μεγάλες τράπεζες υπό δημόσιο έλεγχο επιδιώκεται η εξυγίανσή τους μέσω αναδιάρθρωσης του χαρτοφυλακίου τους ή μέσω συγχωνεύσεων με θυγατρικές τράπεζες (Εθνική - Κτηματική - Στεγαστική). Σε όλες τις περιπτώσεις η ιδιωτικοποίηση των τραπεζών συνεπάγεται τη μεταφορά ιδιοκτησίας / ελέγχου από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα. Η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος γίνεται με απευθείας μεταφορά πλειοψηφικού πακέτου (51%) στον ιδιωτικό τομέα.

Δεύτερο πρότυπο: Στον υπόλοιπο δημόσιο τομέα το κίνητρο των ιδιωτικοποιήσεων αφορά στα δημόσια έσοδα. Την τελευταία δεκαετία η φορολογική επιβάρυνση ως ποσοστό του ΑΕΠ έχει αυξηθεί κατά 4 μονάδες. Στην αύξηση των φορολογικών εσόδων συμμετείχαν και οι έμμεσοι και οι άμεσοι φόροι, με τους δεύτερους να έχουν το προβάδισμα. Παρά το γεγονός ότι η φορολογική επιβάρυνση στην Ελλάδα παραμένει χαμηλή έναντι των ευρωπαϊκών εταίρων της, η περαιτέρω αύξησή της συναντά αξιόπερα δυσκολίες. Η μεν αύξηση των έμμεσων φόρων υπονομεύει την ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων, η δε αύξηση των συντελεστών φορολογίας εισοδήματος στρέφεται κυρίως κατά της μισθωτής εργασίας η οποία σηκώνει και το μεγαλύτερο φορολογικό βάρος. Η επέκταση της φορολογικής βάσης και στην τεράστια δεξαμενή της αυτοαπασχόλησης, προσκρούει πάνω στις οργανωτικές ιδιαιτερότητες αυτού του τομέα, καθώς και στην αναποτελεσματικότητα της δημόσιας διοίκησης. Έτσι η πώληση περιουσιακών στοιχείων κρατικών επιχειρήσεων, προκρίθηκε ως η εφικτότερη λύση.

Στο δεύτερο πρότυπο υπάγονται οι δύο μεγάλες επιχειρήσεις του δημοσίου, ΟΤΕ και Ελληνικά Πετρέλαια, των οποίων η ιδιωτικοποίηση έχει ήδη ξεκινήσει, καθώς και οι Οργανισμοί Λιμένων Πειραιώς και Θεσσαλονίκης που θα επακολουθήσουν. Η ιδιωτικοποίηση αυτών των μονάδων δε συνεπάγεται μεταφορά ελέγχου από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα. Η σημερινή κυβέρνηση έχει δεσμευτεί πολιτικά ότι θα κρατήσει υπό δημόσιο έλεγχο την πλει-

οψηφία του μετοχικού κεφαλαίου των εν λόγω επιχειρήσεων. Η μέθοδος πώλησης που ακολουθείται, είναι μέσω δημόσιας εγγραφής στο χρηματιστήριο αξιών (floating sales in the stock exchange). Η εισαγωγή των πακέτων στο χρηματιστήριο γίνεται σταδιακά, ώστε να εξασφαλίζεται η απορροφητικότητά τους και –κατ' επέκταση– υψηλότερα δημόσια έσοδα.

Οι δημόσιες επιχειρήσεις στις οποίες προγραμματίζεται η αλλαγή του καθεστώτος ιδιοκτησίας, δεν αφορούν σε συμβατικές δραστηριότητες του δημόσιου τομέα και γίνεται μόνο και μόνο για την ενίσχυση των δημοσίων εσόδων. Πρόκειται για τις περιπτώσεις του Ιππόδρομου, της ΔΕΘ, των ΚΑΕ και της Διώρυγας της Κορίνθου.

Τυπικό παράδειγμα ιδιωτικοποίησης, με στόχο τα δημόσια έσοδα, αφορά η περίπτωση των Καταστημάτων Αφορολογήτων Ειδών (ΚΑΕ). Λόγω της υψηλής κερδοφορίας της επιχείρησης, η κυβέρνηση θεώρησε ότι η πώλησή της θα δημιουργούσε έντονο αγοραστικό ενδιαφέρον. Έτσι επιλέχθηκε η μέθοδος της απευθείας πώλησης πλειοψηφικού πακέτου, το οποίο όμως καθορίστηκε υποχρεωτικά στο ύψος του 80% του μετοχικού κεφαλαίου της επιχείρησης. Λόγω της ακαμψίας της μεθόδου, η πώληση δεν πραγματοποιήθηκε και η κυβέρνηση προκήρυξε νέο διαγωνισμό κατεβάζοντας παράλληλα το ποσοστό της υποχρεωτικής εξαγοράς στο 67% της επιχείρησης. Η αποτυχία και της δεύτερης προσπάθειας, ίσως υποχρεώσει την κυβέρνηση να προχωρήσει σε πώληση απλού πλειοψηφικού πακέτου της τάξης του 51%.

3. Η περίπτωση των Καταστημάτων Αφορολογήτων Ειδών χρησιμοποιείται ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για την εξήγηση του σκεπτικού που υπογραμμίζει την πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων. Η κυβέρνηση δεν διακατέχεται από κάποια αντικρατική ρητορική όσον αφορά την έκταση και το ρόλο του δημόσιου τομέα στην οικονομία. Ούτε καταφεύγει στα επιχειρήματα της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία ο ιδιωτικός τομέας είναι εγγενώς αποτελεσματικότερος του δημοσίου. Η κυβέρνηση αποφεύγει να προβαίνει σε συγκρίσεις αναφορικά με τις επιδόσεις του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα. Αυτό που υποστηρίζεται είναι ότι συνιστά σπατάλη δυνάμεων η ενασχόληση του κράτους με τη διοίκηση επιχειρήσεων μη ουσιαστικών για τη λειτουργία της οικονομίας. Το παράδειγμα που παρατίθεται εδώ είναι τα ΚΑΕ. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία της κυβέρνησης, οι ιδιωτικοποιήσεις δε γίνονται για να απαλλαγεί η οικονομία από το βάρος του κράτους. Αντίθετα, γίνονται για να απαλλαγεί το

κράτος από το βάρος της οικονομικής διαχείρισης δευτερεύουσας σημασίας οικονομικών μονάδων.

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, τα παραπάνω μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η πολιτική ιδιωτικοποιήσεων της σημερινής κυβέρνησης δεν οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό της σφαίρας δράσης του κρατικού τομέα της οικονομίας. Ο δημόσιος τομέας εξακολουθεί να κρατά υπό τον έλεγχό του τις μεγάλες δημόσιες επιχειρήσεις οι οποίες συνθέτουν το προνομιακό πεδίο δράσης του. Σχετικά με το βαθύτερο κίνητρο που βρίσκεται πίσω από αυτή την πολιτική, είναι ίσως πρόωρο να αποφανθούμε. Δε μπορεί να είναι κανένας κατηγορηματικός ότι ο δημόσιος έλεγχος αυτών των επιχειρήσεων αντανακλά πρωταρχικά το ενδιαφέρον της κυβέρνησης για την κατοχύρωση του κοινωνικού τους χαρακτήρα. Παράγοντες όπως η πολιτική προμηθειών και η προώθηση συνεργασιών μεταξύ δημοσίων επιχειρήσεων και επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα στην εσωτερική ή και στη διεθνή αγορά, δεν πρέπει να υποτιμούνται. Η πολιτική που ακολουθείται τα τελευταία δύο χρόνια συνηγορεί περισσότερο υπέρ της δεύτερης άποψης. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε. Ανεξάρτητα πάντως από τους βαθύτερους λόγους, το βέβαιο είναι ότι η κυβερνητική πολιτική στο θέμα των ιδιωτικοποιήσεων δεν υπακούει στη νεοφιλελεύθερη λογική η οποία συνδέει την απόδοση των επιχειρήσεων με το καθεστώς ιδιοκτησίας.

Από την άλλη μεριά βέβαια, θα πρέπει να αναγνωριστεί ότι η κυβερνητική πολιτική απέναντι στις ΔΕΚΟ κάθε άλλο παρά ικανοποίηση υποδηλώνει για τις επιδόσεις τους. Η κυβέρνηση Σημίτη εμφανίζεται αρκετά επιθετική έναντι των εργαζομένων στο δημόσιο χώρο, ενώ έχει κάνει οριακές μόνο παρεμβάσεις στις εργασιακές σχέσεις του ιδιωτικού τομέα. Το κυβερνητικό πλαίσιο παρέμβασης στο χώρο των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών συνθέτουν τρεις μεταρρυθμίσεις: η αλλαγή του νομικού καθεστώτος λειτουργίας, οι νέοι κανονισμοί εργασίας και οι περιορισμένες ιδιωτικοποιήσεις. Κατά τους θιασώτες της προηγούμενης αντίληψης, η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων στις ΔΕΚΟ συνοψογράφει –μαζί με την πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων– τη νεοφιλελεύθερη ταυτότητα της σημερινής κυβέρνησης.

Πριν προχωρήσουμε σε μία διαφορετική προσέγγιση της κυβερνητικής πολιτικής στη δημόσια σφαίρα, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε εδώ μια αντίφαση. Αν δεχτούμε ότι η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ΔΕΚΟ δεν είναι μέσα στους πολιτικούς στόχους της παρούσας κυβέρνησης, τότε έχουμε δυσκολίες να κατανοήσουμε τη σκοπιμότητα των παρεμβάσεων στις εργα-

σιακές τους σχέσεις. Αν δηλαδή, οι αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και στο νομικό πλαίσιο λειτουργίας των ΔΕΚΟ δεν αποτελούν πρόκριμα για την εξυγίανσή τους με απώτερο στόχο την ιδιωτικοποίησή τους, το ερώτημα που τίθεται είναι ποιο σκοπό εξυπηρετούν. Η μοναδική απάντηση που μπορεί να δοθεί στα πλαίσια της αντίληψης που ταυτίζει τον εκσυγχρονισμό με τον νεοφιλευθερισμό, είναι η διασφάλιση της δημοσιονομικής πειθαρχίας. Με άλλα λόγια, η αποδυνάμωση των εργατικών ενώσεων του δημόσιου τομέα ερμηνεύεται ως προϋπόθεση για την επιτυχία του σταθεροποιητικού προγράμματος. Μια τέτοια οικονομίστικη αντίληψη είναι εξαιρετικά απλοϊκή, διότι υποβαθμίζει την τεράστια σημασία των πολιτικών σχέσεων στο δημόσιο χώρο, οι οποίες αποτελούν τον πραγματικό στόχο της πολιτικής του εκσυγχρονισμού.

3. Οι Πολιτικοί Στόχοι του Εκσυγχρονισμού

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση είναι ότι ο εκσυγχρονισμός δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως πολιτική η οποία θίγει κυρίως τα εξωτερικά όρια του κρατικού τομέα. Την άποψη αυτή συμμερίζονται όλοι οι θιασώτες του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος και προτείνουν μια εναλλακτική θεώρηση η οποία επικεντρώνεται στη λειτουργία του κράτους. Όπως δήλωνε χαρακτηριστικά ο γενικός γραμματέας του ΠΑΣΟΚ, τα τελευταία χρόνια διεξάγεται στη χώρα μας μια συζήτηση η οποία περιστρέφεται γύρω από το μέγεθος του κράτους, αν θα είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο. Το ουσιαστικό όμως θέμα είναι ότι "δεν υπάρχει κράτος"⁹. Στο ίδιο πνεύμα ο πρωθυπουργός της χώρας θεωρεί ότι η συζήτηση για την έκταση του κράτους είναι αποπροσανατολιστική. Το ερώτημα προς απάντηση δεν είναι "πόσο κράτος" αλλά "ποιο κράτος". Το πόσο κράτος θέλουμε, μπορεί να απαντηθεί μόνο αφού διερευνήσουμε το ρόλο που πρέπει να επιτελέσει αυτό το κράτος¹⁰.

Είναι φανερό ότι στην αφετηρία του προβληματισμού του εκσυγχρονιστικού προγράμματος, βρίσκεται ο ρόλος του κράτους μέσα στα νέα δεδομένα συσσώρευσης και ανάπτυξης. Τα στοιχεία που συνθέτουν "το νέο τοπίο της ανάπτυξης" είναι η μακροοικονομική σταθερότητα, ο εκσυγχρονισμός του κράτους και η μετάβαση των Ανατολικών Χωρών στο σύστημα της αγοράς¹¹. Σύμφωνα με την εκσυγχρονιστική προσέγγιση, η Ελλάδα έχει ε-

μπλακεί σ' ένα διεθνές περιβάλλον το οποίο επηρεάζει καθοριστικά τις εσωτερικές εξελίξεις, ενώ παράλληλα δημιουργεί νέες ευκαιρίες. Ο εκσυγχρονισμός δεν είναι τίποτα άλλο παρά η απάντηση στα νέα δεδομένα, "είναι το μέσο της ανάπτυξης"¹².

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η δεκαετία του 1980 σήμανε το τέλος μιας μακρόχρονης περιόδου ανάπτυξης για την ελληνική οικονομία. Σ' αυτή την πορεία ανάπτυξης και μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας από αγροτική σε βιομηχανική, ο ρόλος του κράτους ήταν καταλυτικός. Όπως σωστά επισημαίνουν οι οπαδοί του εκσυγχρονισμού, οι θεμελιακές μεταβολές που καταγράφονται στη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας θέτουν επί τάπητος το θέμα του επαναπροσδιορισμού των λειτουργιών του δημόσιου τομέα. Ερωτηματικά ωστόσο αρχίζουν να εμφανίζονται όταν τίθεται το ζήτημα των προϋποθέσεων του εκσυγχρονισμού. Σύμφωνα με την άποψη του πρωθυπουργού, ο νέος ρόλος του κράτους στην οικονομία θέτει ως κεντρικό αίτημα την αναδιάρθρωση και τη βελτίωση των λειτουργιών του ίδιου του δημόσιου τομέα¹³. Το ερώτημα που ανακύπτει κατά συνέπεια, αναφέρεται στις απαραίτητες πολιτικές ρυθμίσεις οι οποίες θα επιτρέψουν την αναδιάρθρωση των λειτουργιών του κράτους. Πρόκειται ουσιαστικά για τη διερεύνηση των αιτιών οι οποίες, κατά την έκφραση του Καστανίδη, προκάλεσαν τη "διάλυση του κράτους"¹⁴, ή με άλλα λόγια, την αναζήτηση των πολιτικών και κοινωνικών φαινομένων εναντίον των οποίων στρέφεται ο εκσυγχρονισμός.

Τη συνοπτικότερη απάντηση σ' αυτό το ερώτημα μας τη δίνει ο ίδιος ο πρωθυπουργός. "Ο εκσυγχρονισμός αποτελεί ένα περιεκτικό πολιτικό σύνθημα, ένα μονολεκτικό πρόγραμμα αντιπαράθεσης με το πελατειακό σύστημα και τη συντεχνιακή αντίληψη"¹⁵ (Η υπογράμμιση δική μας). Η σημασία αυτών των δυο φαινομένων έγκειται στο γεγονός ότι εμποδίζουν το κράτος να δρα με τρόπο ορθολογικό. Χαρακτηριστικά αναφέρεται το παράδειγμα ότι το πελατειακό κράτος και η συντεχνιακή συμπεριφορά αντιστρατεύονται τον εξορθολογισμό των δημοσίων δαπανών αλλά και των δημοσίων εσόδων. Οι δημόσιες δαπάνες δεν γίνονται με κριτήρια κόστους-οφέλους, αλλά με κριτήριο την εξυπηρέτηση πελατειακών ή συντεχνιακών σχέσεων. Οι δημόσιες δαπάνες έχουν κυρίως καταναλωτικό χαρακτήρα, καθώς οι εκάστοτε κυβερνήσεις χρησιμοποιούν το κράτος ως χώρο για να στοιβάζουν εκεί ανέργους και ανειδίκευτους¹⁶. Το γεγονός αυτό, πέρα από την ανορθολογική επέκταση της δημόσιας απασχόλησης, αναπαράγει και το φαινόμενο της αναξιοκρατίας. Το αποτέλεσμα είναι να δημιουργείται

κακοπιστία στις σχέσεις μεταξύ δημόσιας διοίκησης και πολιτών, η οποία εκδηλώνεται μέσω του φαινομένου της διαφθοράς¹⁷. Κάτω από αυτά τα δεδομένα το κράτος δεν μπορεί να διαμορφώσει μια μακροχρόνια αναπτυξιακή στρατηγική και να αλλάξει τις δομές της κοινωνίας και της οικονομίας. Αντιδρά με τρόπο σπασμωδικό, ικανοποιώντας τις πιο πιεστικές ανάγκες οι οποίες, όμως, σπάνια εντάσσονται σε μια ενιαία λογική. Όπως παρατηρεί ένα υψηλόβαθμο στέλεχος του ΠΑΣΟΚ, "το πελατειακό κράτος δεν είναι τίποτα άλλο παρά το κράτος των πολιτικάντηδων. Ένα κράτος δηλαδή το οποίο χρεώνει το κόστος των παροχών στις κοινωνικές ομάδες, τις οποίες υποτίθεται ότι εξυπηρετεί"¹⁸.

Με το περιεχόμενο που δίνει η κυβέρνηση στον εκσυγχρονισμό, δύσκολα μπορεί να διαφωνήσει κανένας μαζί της. Ουσιαστικά ο εκσυγχρονισμός ταυτίζεται με την αποκατάσταση ενός συστήματος δημόσιας διαχείρισης και λειτουργίας το οποίο θα είναι αποτελεσματικό και θα στηρίζεται πάνω στις αρχές του ορθολογισμού, της αμεροληψίας και της εντιμότητας. Εκεί που μπορεί να διαφωνήσει κανένας με τους θεωρητικούς του εκσυγχρονισμού είναι στον εντοπισμό των αιτιών οι οποίες γεννούν και αναπαράγουν το αναποτελεσματικό κράτος. Σύμφωνα με τις αναλύσεις του πρωθυπουργού, τόσο το πελατειακό σύστημα όσο και το συντεχνιακό φαινόμενο έχουν μια μακρά παράδοση στη χώρα μας¹⁹. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε έχουμε πρόβλημα να κατανοήσουμε την ικανότητα του μεταπολεμικού κράτους να θέτει μακροχρόνιους στόχους (εμβιομηχάνιση της χώρας) και να μπορεί να τους υλοποιεί. Ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970, το κράτος ήταν εξαιρετικά αποτελεσματικό, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τους αναπτυξιακούς του στόχους. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε βρισκόμαστε ενώπιον του ακόλουθου διλήμματος. Είτε να απορρίψουμε τις ερμηνείες που προτείνονται για την αναποτελεσματικότητα του σημερινού κράτους ή να δεχθούμε ότι τα δύο αυτά φαινόμενα, πελατειακό σύστημα και συντεχνιακές σχέσεις, έχουν πάρει διαφορετική διάσταση στα πρόσφατα χρόνια. Η άποψη την οποία θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια συνδέεται με τη δεύτερη εκδοχή του διλήμματος. Μέσα από μια σύντομη ιστορική αναφορά θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι τα φαινόμενα αυτά νομιμοποιούνται πολιτικά στη δεκαετία του 1980, αποκτούν θεσμική υπόσταση και επηρεάζουν έτσι την εσωτερική οργάνωση και τη λειτουργία του κράτους.

3.1. Κράμερ εναντίον Κράμερ

Η μεταπολεμική περίοδος της χώρας μπορεί να διακριθεί σε δύο σχετικά ομοιογενείς υποπεριόδους. Η πρώτη καλύπτει το διάστημα από το 1950 μέχρι το 1980 και η δεύτερη από το 1981 μέχρι σήμερα. Λόγω των σημαντικών πολιτικών αλλαγών που ακολούθησαν, η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία χρησιμοποιείται ως γραμμή οριοθέτησης των δύο περιόδων. Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της πρώτης περιόδου είναι η αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η οποία επιτυγχάνεται μέσα από τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Όπως συμβαίνει με όλες τις νεοανερχόμενες βιομηχανικά χώρες, η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας δεν ήταν αποτέλεσμα μιας αυθόρμητης διαδικασίας. Προέκυψε ως προϊόν της συνειδητής προσπάθειας του κράτους το οποίο είχε ως όραμα το μετασχηματισμό μιας αγροτικής οικονομίας σε βιομηχανική χώρα. Το κράτος της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου είχε όλα τα χαρακτηριστικά του αναπτυξιακού κράτους²⁰.

Όταν το ΠΑΣΟΚ κατέλαβε την κυβερνητική εξουσία το 1981 είχε να αντιμετωπίσει δύο δεδομένα. Κατ' αρχήν η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1980 σε συνδυασμό με τη βαθμιαία φιλελευθεροποίηση του παγκόσμιου συστήματος, υπονόμισαν το μεταπολεμικό πλαίσιο συσσώρευσης και ανάπτυξης. Προοδευτικά το κράτος έχασε το αποκλειστικό προνόμιο που κατείχε στο να θέτει τις γενικές κατευθύνσεις της ελληνικής οικονομίας. Παράλληλα, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεχόταν ισχυρές πιέσεις για την άμβλυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων που χαρακτήριζαν την περίοδο του αναπτυξιακού κράτους. Σε μεγάλο βαθμό η ικανοποίηση αυτού του αιτήματος περνούσε μέσα από την ανακατανομή του εισοδήματος, τη δημιουργία ενός υποτυπώδους κράτους πρόνοιας και την επέκταση της δημόσιας απασχόλησης σε όλο το φάσμα του κοινωνικού σώματος. Η συνδυασμένη επίδραση αυτών των δύο ιστορικών παραγόντων οδήγησε σε αλλαγή του χαρακτήρα του κράτους. Το αναπτυξιακό κράτος της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου το διαδέχτηκε ένα κοινωνικό / αναδιανεμητικό κατ' αρχήν κράτος, στη δεκαετία του 1980.

Αποτελεί βαθιά πεποίθησή μας ότι πίσω από τις λειτουργικές αδυναμίες που παρουσιάζει ο δημόσιος τομέας της χώρας στα πρόσφατα χρόνια, βρίσκεται η αλλαγή του χαρακτήρα του κράτους. Αυτό όμως το οποίο θα πρέπει να τονίσουμε επαρκώς, εδώ είναι ότι η αναποτελεσματικότητα του κράτους δεν πηγάζει από αυτή καθ' αυτή την αλλαγή του χαρακτήρα του. Δεν πρόκειται

δηλαδή για ένα σύμπτωμα το οποίο αντανακλά την ανικανότητα της κρατικής γραφειοκρατίας να ανταποκριθεί στη νέα συνάρτηση κοινωνικών επιδιώξεων. Ούτε ακόμα μπορεί να υποστηριχτεί ότι η κρατική αναποτελεσματικότητα έχει τις ρίζες της στην εισαγωγή των νέων κριτηρίων που συνόδευσαν την αλλαγή του χαρακτήρα του κράτους. Ένας τέτοιος ισχυρισμός θα αποτελούσε καθαρή ταυτολογία. Δεδομένου ότι το κράτος του ΠΑΣΟΚ έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνική διάσταση των λειτουργιών του δημόσιου τομέα, η αξιολόγησή του με βάση τα οικονομικά του αποτελέσματα θα ήταν μεθοδολογικά μετέωρη. Η αναποτελεσματικότητα του κράτους του ΠΑΣΟΚ λοιπόν, δεν συνδέεται άμεσα με την αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών στόχων που θέτει. Αντίθετα, έχει την πηγή της στις πολιτικές μεταβολές που προϋπέθετε η αλλαγή του χαρακτήρα του και οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζονταν από το γενικότερο συσχετισμό δυνάμεων της περιόδου.

Ερχόμαστε έτσι στο δεύτερο περιορισμό που είχε να αντιμετωπίσει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 και αφορούσε στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας. Για την κατανόηση της σημασίας που είχε για τη νέα κυβέρνηση ο έλεγχος της κρατικής εξουσίας, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι η κρατική γραφειοκρατία, ανάλογα με το βαθμό αυτονομίας που επιδεικνύει, μπορεί να υποσκάπτει τους στόχους της πολιτικής εξουσίας²¹. Το ΠΑΣΟΚ καλούνταν να επιβεβαιώσει τους σοσιαλιστικούς του προσανατολισμούς κάτω από τις δυσμενέστερες οικονομικές συνθήκες που αντιμετώπιζε η ελληνική οικονομία στη μεταπολεμική περίοδο. Μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση του 1979, η ελληνική οικονομία παρουσίαζε όλα τα συμπτώματα μιας οικονομίας σε κρίση: στάσιμο εθνικό προϊόν, πτώση της βιομηχανικής παραγωγής, κλιμάκωση του πληθωρισμού, αύξηση των δημοσίων ελλειμμάτων, μείωση των επενδύσεων και επιδείνωση στο ισοζύγιο πληρωμών²². Στην κορυφή αυτών των δυσμενών οικονομικών εξελίξεων βρίσκονταν οι προβληματικές επιχειρήσεις οι οποίες, αν διέκοπταν τη λειτουργία τους, απειλούσαν τόσο τη βιωσιμότητα του πιστωτικού συστήματος όσο και με έκρηξη της ανεργίας.

Σύμφωνα με τις αναλύσεις των κυβερνητικών παραγόντων της περιόδου, η κρίση της ελληνικής οικονομίας είχε διαρθρωτικό παρά κυκλικό χαρακτήρα²³. Έτσι για το ΠΑΣΟΚ οι προσπάθειες για τη σταθεροποίηση της οικονομίας θα ήταν ατελέσφορες αν δεν συνοδεύονταν από ένα πακέτο μέτρων το οποίο θα βελτιώνει την παραγωγικότητα της εργασίας και την ανταγωνιστικότητα της οι-

κονομίας. Το αναπτυξιακό σχέδιο που προτάθηκε στόχευε στην αύξηση των επενδύσεων στη βιομηχανία, στην τεχνολογική ανανέωση και στην αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης²⁴.

Ωστόσο, η υλοποίηση του νέου αναπτυξιακού προγράμματος καθώς και η εξυγίανση των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων συναντούσαν αξεπέραστες δυσκολίες μέσα στον κρατικό μηχανισμό. Η κρατική γραφειοκρατία την οποία κληρονόμησε το ΠΑΣΟΚ ήταν ιδεολογικά και πολιτικά συνδεδεμένη με το μονοκομματικό κράτος της προηγούμενης περιόδου. Έτσι, η κυβέρνηση ήταν συχνά αναγκασμένη να παρακάμπτει την υφιστάμενη κρατική οργάνωση και να καταφεύγει στη δημιουργία παράλληλων διοικητικών μηχανισμών για την εφαρμογή του προγράμματός της. Χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της διάστασης, μεταξύ της κυβερνητικής πολιτικής και της κρατικής γραφειοκρατίας, αποτελεί η στάση του τραπεζικού συστήματος αναφορικά με τη χρηματοδότηση των προβληματικών επιχειρήσεων. Ο τότε υπουργός εθνικής οικονομίας, αναγκάστηκε να δημιουργήσει ένα consortium τραπεζών για την εξασφάλιση των χρηματικών ροών προς τις προβληματικές επιχειρήσεις²⁵. Ανάλογα προβλήματα συναντούσε και η εφαρμογή του αναπτυξιακού νόμου 1262/82. Στόχος του νόμου αυτού ήταν η ενίσχυση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και των αγροτοβιομηχανικών συνεταιρισμών μέσω αναπτυξιακών κινήτρων αλλά κυρίως μέσω της δυνατότητας συμμετοχής τους στις κρατικές προμήθειες²⁶. Τα μέτρα αυτά συνάντησαν την αντίσταση ορισμένων διοικητικών μηχανισμών του κράτους, του πιστωτικού συστήματος και των υψηλά ιστάμενων στελεχών των ΔΕΚΟ²⁷. Σαν αποτέλεσμα, η κυβέρνηση αναγκάστηκε να συγκροτήσει νέες υπηρεσίες για την αξιολόγηση των αιτήσεων για επιδότηση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και να θεσπίσει νέους κανόνες στις κρατικές προμήθειες, συρρικνώνοντας ουσιαστικά το μέτρο της απευθείας ανάθεσης έργων²⁸.

Ωστόσο, η δημιουργία παράλληλων διοικητικών μηχανισμών στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, δεν ήταν παρά ένα προσωρινό μέτρο για την αντιμετώπιση συγκεκριμένων αγκυλώσεων. Το ΠΑΣΟΚ διαμόρφωσε μια συνολικότερη πολιτική για τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, η οποία στηρίχτηκε στην αλλαγή των εργασιακών σχέσεων στο δημόσιο τομέα. Καθοριστικά στοιχεία των σχέσεων αυτών ήταν η συμμετοχή των εργαζομένων και άλλων κοινωνικών φορέων στα όργανα διοίκησης των υπό δημόσιο έλεγχο επιχειρήσεων, καθώς και η διεξαγωγή συλλογικών διαπραγματεύσεων μέσω των οποίων ρυθμιζόνταν, επίσης, θέματα συμμετο-

χικών διαδικασιών. Το νομικό πλαίσιο το οποίο προέβλεπε τη σύσταση και λειτουργία των νέων θεσμικών οργάνων στο δημόσιο τομέα απέρρευε από τη λειτουργία των νόμων 1365/83 "περί κοινωνικοποίησης" και 1264/82 "περί συνδικαλιστικών ελευθεριών"²⁹.

Πέρα από τις γενικόλογες διακηρύξεις περί άμεσης δημοκρατίας, εθνικού συμφέροντος και αποκέντρωσης των αποφάσεων, ο πραγματικός στόχος της κυβέρνησης ήταν η χειραγώγηση των οργάνων διοίκησης των δημόσιων επιχειρήσεων σε συνδυασμό με την εξασφάλιση υποστήριξης –εκ μέρους των εργαζομένων– για την υλοποίηση της πολιτικής της³⁰. Αυτό ήταν άλλωστε και το πνεύμα του υπουργού εθνικής οικονομίας, όταν δήλωνε ότι η συμπαράσταση και η βοήθεια των εργαζομένων ήταν απαραίτητη για την κάμψη των αντιστάσεων που συναντούσε το κυβερνητικό έργο³¹. Στην εισηγητική έκθεση του νόμου για την κοινωνικοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων, του τραπεζικού συστήματος και των ασφαλιστικών εταιριών, αναφερόταν ρητά ότι στόχος του νέου θεσμού ήταν η εναρμόνιση της λειτουργίας του δημόσιου τομέα με τα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της κυβέρνησης³².

Ο συσχετισμός δυνάμεων που αναδείχτηκε από την αλλαγή των εργασιακών σχέσεων στο δημόσιο τομέα, κατέγραφε μια εύθραυστη ισορροπία μεταξύ κυβέρνησης και συνδικάτων. Ο νόμος 1264/82 περί συνδικαλιστικών ελευθεριών αναγνώριζε στα συνδικάτα έναν ανεξάρτητο ρόλο σε επίπεδο επιχειρήσεων, ένα ρόλο δηλαδή ο οποίος δεν δεσμευόταν από τη συμμετοχή των εργαζομένων στα όργανα διοίκησης³³. Το γεγονός αυτό έδινε στα συνδικάτα τη δυνατότητα να παραβλέπουν τη συνυπευθυνότητα των εργαζομένων που προέκυπτε από τη συμμετοχή τους στα όργανα διοίκησης και να καθορίζουν τη στάση τους ανάλογα με την πολιτική γραμμή του κόμματος που τα στήριζε³⁴.

Το ΠΑΣΟΚ επεδίωξε και τελικά πέτυχε τον έλεγχο των διοικητικών συμβουλίων της συντριπτικής πλειοψηφίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων³⁵. Όπως είπαμε, σκοπός αυτής της πολιτικής ήταν η μετατροπή των συνδικάτων σε βραχίονες της κυβερνητικής εξουσίας. Το τίμημα όμως το οποίο η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υποχρεώθηκε να καταβάλλει, ήταν η αναγνώριση του πολιτικού ρόλου σε ό,τι αφορά τη λειτουργία του δημόσιου τομέα. Στην πράξη, αυτό σήμαινε την αποθέωση του συντεχνιακού φαινομένου. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι της κυβέρνησης κατείχαν την πλειοψηφία στα διοικητικά συμβούλια των επιχειρήσεων, ήταν αδύνατο να πάρουν αποφάσεις οι οποίες ήταν έ-

ξω από το πνεύμα της συντεχνιακής λογικής. Η πολιτική δύναμη των συνδικάτων, σε συνδυασμό με την κοντόθωρη αντίληψή τους για τα συμφέροντα των μελών τους, ακύρωναν κάθε δυνατότητα πραγματοποίησης οργανωτικών και τεχνολογικών αλλαγών οι οποίες θα βελτίωναν την απόδοση και την παραγωγικότητα της εργασίας στη δημόσια σφαίρα. Η αλλαγή των εργασιακών σχέσεων αποσυνδέθηκε πλήρως από τον εκσυγχρονισμό του δημόσιου τομέα³⁶. Η εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων management με αποκέντρωση των αποφάσεων και την προώθηση κινήτρων ήταν ανύπαρκτη³⁷, με προφανείς συνέπειες στην αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων. Οι πολιτικά διοριζόμενες διοικήσεις δεν διέθεταν καμιά πολιτική ισχύ και οι δραστηριότητές τους εξαντλούνταν στην ανάληψη μεσολαβητικού ρόλου μεταξύ κυβέρνησης και συνδικάτων σε περίπτωση διενέξεων.

Αυτή η σύγχρονη μορφή πελατειακών σχέσεων που εγκαινίασε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ είχε σημαντικές επιπτώσεις στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της χώρας. Κατ' αρχήν η ίδια η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ παγιδεύτηκε στην πολιτική της. Η επιδείνωση των μακροοικονομικών ανισορροπιών, μεγάλο μέρος των οποίων προερχόταν από τις κακές επιδόσεις των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών, την οδηγούσε σε αντιπαράθεση με τους πολιτικούς της συμμάχους. Δεδομένου όμως του γενικότερου δυσμενούς κλίματος που είχε διαμορφωθεί σε βάρος της, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αντί της σύγκρουσης με τα συνδικάτα, ακολούθησε το δρόμο της συνθηκολόγησης. Η κυβέρνηση της ΝΔ που τη διαδέχτηκε, υιοθέτησε αρχικά μία επιθετική πολιτική απέναντι στα συνδικάτα του δημόσιου τομέα. Γρήγορα όμως, αναγκάστηκε να ακολουθήσει μια περισσότερο συμβιβαστική πολιτική χωρίς τελικά να επιτύχει κανένα στόχο: ούτε τη σταθεροποίηση της οικονομίας, γεγονός το οποίο άφησε την Ελλάδα έξω από τη δεύτερη φάση της ΟΝΕ, ούτε την πολιτική ήττα των συνδικάτων. Τελικά ανατράπηκε με αναφορά ένα νομοσχέδιο που αφορούσε στην ιδιωτικοποίηση του ΟΤΕ.

Η ανάλυση που προηγήθηκε είναι σημαντική για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή αποκαλύπτει τους πραγματικούς στόχους της εκσυγχρονιστικής πολιτικής. Στο μέτρο που η σημερινή κυβέρνηση επικεντρώνει την πολιτική της στη βελτίωση της απόδοσης του δημόσιου τομέα, συνάγεται ανεπιφύλακτα ότι στόχος του εκσυγχρονισμού είναι η πολιτική δύναμη των συνδικάτων του δημόσιου τομέα. Οι πολιτικές παρεμβάσεις στο χώρο των ΔΕΚΟ έχουν ένα και μοναδικό σκοπό (να ανατρέψουν τον υφιστάμενο συσχετισμό

δυνάμεων και να εξοπλίσουν τις διοικήσεις με πολιτική ισχύ, ώστε να μπορούν να διοικούν. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, ο εκσυγχρονισμός δεν στρέφεται κατά των πελατειακών σχέσεων γενικά. Δεν αφορά δηλαδή σε ένα φαινόμενο το οποίο σημαδεύει ολόκληρη τη σύγχρονη πολιτική ιστορία της χώρας. Στρέφεται κατά των πελατειακών σχέσεων που εισήγαγε το ίδιο το ΠΑΣΟΚ, ουσιαστικά δηλαδή κατά της δικής του πολιτικής στη δεκαετία του 1980.

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την ιστορική διάσταση που αποκτά η ιδεολογία του εκσυγχρονισμού. Η διάσταση αυτή εκτείνεται πέρα από την πολιτική ιστορία του ίδιου του ΠΑΣΟΚ και αγκαλιάζει ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Είναι τραγικό σφάλμα να αξιολογείται ο εκσυγχρονισμός ως μετεξέλιξη –προοδευτική ή συντηρητική, αδιάφορο– της σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Η εγκατάλειψη του οράματος του σοσιαλισμού και η υιοθέτηση του εκσυγχρονισμού αποτελεί προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ να ξεφύγει από τις ρίζουσες της ιδεολογικής διαμάχης της μεταπολεμικής περιόδου. Όσο περιέργο και αν ακούγεται, από το 1950 ως το τέλος της δεκαετίας του 1980 οι πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις της χώρας διαμορφώθηκαν κάτω από τη σκιά του εμφύλιου πολέμου. Οι πολιτικές πρακτικές τόσο του αναπτυξιακού κράτους της Δεξιάς όσο και του κοινωνικού κράτους του ΠΑΣΟΚ αποτελούν πλευρές μιας ενιαίας ιστορικά αντιπαράθεσης: αυτής, μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς η οποία αναδείχτηκε σε κυρίαρχη στη διάρκεια του εμφυλίου. Στόχος της πολιτικής ανάλυσης που προηγήθηκε, ήταν να αποκαλυφθεί ότι οι πολιτικές σχέσεις που προέκυψαν στη δεκαετία του 1980 ήταν προϊόν της πολιτικής αντιπαράθεσης με το κράτος της Δεξιάς. Ο εκσυγχρονισμός στρέφεται κατά των πολιτικών συνεπειών αυτής της ιστορικής αντιπαράθεσης και μ' αυτή την έννοια, σηματοδοτεί την ιδεολογική υπέρβαση ολόκληρης της μεταπολεμικής περιόδου.

3.2. Το Ιδεολογικό Στοιχείο του Εκσυγχρονισμού

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς το ιδεολογικό στοιχείο (με την έννοια του ψευδούς) το οποίο εμπεριέχεται στην έννοια του εκσυγχρονισμού. Όπως ήδη αναφέραμε, η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιεί η εκσυγχρονιστική πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ σχετικά με τις συνολικές μεταρρυθμίσεις που επιχειρούνται στο δημόσιο τομέα, υπογραμμίζεται από τη λογική ότι στόχος του εκσυγχρονισμού είναι οι πελατειακές σχέσεις και το

πελατειακό κράτος το οποίο αντιστοιχεί σ' αυτές. Στο κέντρο αυτής της επιχειρηματολογίας βρίσκεται η πολιτική της κυβέρνησης γύρω από τη δημόσια απασχόληση. Η σημερινή κυβέρνηση φαίνεται αποφασισμένη όχι μόνο να περιορίσει τη δημόσια απασχόληση, αλλά να αλλάξει ριζικά και τις διαδικασίες που ρυθμίζουν την πρόσβαση στο δημόσιο τομέα. Η αναγνώριση της πολιτικής ανεξαρτησίας του ΑΣΕΠ, η γενίκευση των αμερόληπτων μεθόδων αξιολόγησης προσωπικού (δημόσιοι διαγωνισμοί) με παράλληλη κατάρτηση των αναχρονιστικών μεθόδων (επετηρίδα), η πρόσληψη διοικητικών στελεχών (managers), με διαφανείς και ανταγωνιστικές διαδικασίες, κλπ. συνθέτουν, κατά τους κυβερνητικούς ισχυρισμούς, ένα νέο πλαίσιο σχέσεων μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Η πολιτική αυτή επιτρέπει στην κυβέρνηση τον ισχυρισμό ότι οικοδομεί έναν ουδέτερο πολιτικά και ιδεολογικά κρατικό μηχανισμό. Η υπόθεση βέβαια που υπογραμμίζει αυτόν τον ισχυρισμό είναι ότι ένα τέτοιο κράτος θα είναι αυτονότητα αποτελεσματικό. Θα είναι απαλλαγμένο δηλαδή από τα συμπτώματα του πελατειακού κράτους, που είναι η αναξιοκρατία και η ανορθολογική επέκταση της δημόσιας απασχόλησης.

Χωρίς αμφιβολία, οι μεταρρυθμίσεις που αναφέρονται στη δημόσια απασχόληση, συνιστούν σημαντική πρόοδο για την ελληνική κοινωνία. Η ουσιαστική τους αξία έγκειται στο γεγονός ότι αποσκοπούν στη δημιουργία μιας νέας αντίληψης και κοινωνικής ηθικής, η οποία επιβραβεύει την προσπάθεια. Οι μεταρρυθμίσεις στην παιδεία που τις συνοδεύουν, αντικατοπτρίζουν αλλά και ενισχύουν παράλληλα αυτή την προοπτική. Η συμβολή τους όμως στην απόδοση του δημόσιου τομέα, μεσοπρόθεσμα, είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Και αυτό γιατί η απόδοση του κράτους εξαρτάται πολύ περισσότερο από το πολιτικό πλαίσιο λειτουργίας των ήδη απασχολουμένων και πολύ λιγότερο από τα κριτήρια εισαγωγής των νεοεισερχόμενων υπαλλήλων. Βραχυχρόνια, η αξία αυτών των μεταρρυθμίσεων είναι μόνο πολιτική: επιτρέπουν στην κυβέρνηση και ιδιαίτερα στον πρωθυπουργό, να εμφανίζεται ως ο ενσάρκωτης ενός κοινωνικού ρεύματος το οποίο επιζητά την αναμόρφωση του κράτους. Η πραγματοποίηση όμως αυτού του στόχου εξαρτάται αποκλειστικά από την ανατροπή των πολιτικών σχέσεων που διέπουν τη λειτουργία του και οι οποίες δεν έχουν καμία σχέση με τις πελατειακές σχέσεις όπως, τουλάχιστον, τις εννοεί η κυβέρνηση.

Κλείνοντας αυτή την εναλλακτική θεωρητική και πολιτική προσέγγιση του εκσυγχρονισμού, μπορούμε να προχωρήσουμε στον

ακόλουθο ορισμό του. Ο εκσυγχρονισμός αντιπροσωπεύει το ιδεολογικό πλαίσιο, μέσω του οποίου επιδιώκεται η εξασφάλιση πολιτικής και κοινωνικής στήριξης για την ανατροπή του υφιστάμενου συσχετισμού δυνάμεων στο δημόσιο χώρο, με στόχο τη δυνατότητα πραγματοποίησης διαρθρωτικών αλλαγών. Την αναγκαιότητα αυτών των αλλαγών συζητάμε συνοπτικά στη συνέχεια.

4. Η Αναγκαιότητα του Εκσυγχρονισμού

Δεν είναι δύσκολο να δείχθει ότι η ανάγκη για τη βελτίωση της απόδοσης του δημόσιου τομέα συνδέεται με τη δραματική μεταβολή των όρων συσσώρευσης και ανάπτυξης των δύο τελευταίων δεκαετιών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αλλαγή αυτή είχε δύο αφετηρίες. Πρώτον, την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε. και δεύτερον, τη φιλελευθεροποίηση της παγκόσμιας οικονομίας. Η κοινή συνισταμένη και των δύο αυτών επιρροών ήταν η έκθεση μιας νεοανερχόμενης βιομηχανικά χώρας στην αδυσώπητη λογική του διεθνούς ανταγωνισμού. Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας αναγορεύτηκε σε θεμέλιο λίθο για οικονομική πρόοδο και ευημερία.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, η σημασία που αποκτά η απόδοση του δημόσιου τομέα ξεφεύγει από τα στενά όρια του σταθεροποιητικού προγράμματος. Η αναγωγή των πολιτικών μεταρρυθμίσεων που επιχειρούνται σε λογικές δημοσιονομικού περιεχομένου, υποβαθμίζει τη σημασία τους. Ο ουσιαστικός λόγος που βρίσκεται πίσω από την ανατροπή των πολιτικών σχέσεων στο εσωτερικό των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών, είναι η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την πραγματοποίηση διαρθρωτικών αλλαγών. Ως διαρθρωτικές αλλαγές στο χώρο των ΔΕΚΟ θα πρέπει να κατανοούμε: την αναδιάρθρωση των λειτουργιών, την ανακατανομή των πόρων, την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων, την εισαγωγή τεχνολογικών και οργανωτικών αλλαγών και την επιδίωξη συνεργασιών, συμμαχιών κλπ. με επιχειρήσεις του ιδιωτικού ή του δημόσιου τομέα.

Η πραγματοποίηση διαρθρωτικών αλλαγών στο δημόσιο τομέα είναι αποφασιστικής σημασίας για τρεις λόγους. Πρώτον, επειδή αποτελούν προϋπόθεση για επιβίωση και ανάπτυξη αυτών των ίδιων των επιχειρήσεων. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου στον τομέα των υπηρεσιών έχει υπονομεύσει τη μονοπωλιακή θέση των δημοσίων επιχειρήσεων σε βαθμό που η επιβίωσή τους να συ-

ναρτάται με την αναδιάρθρωσή τους και τη συνεργασία τους με άλλες επιχειρήσεις³⁸. Δεύτερον, επειδή η διεθνής ανταγωνιστικότητα των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας εξαρτάται σε κάποιο βαθμό από την πρόοδο που σημειώνεται στις δημόσιες επιχειρήσεις. Και τρίτον, που είναι και το σημαντικότερο, επειδή η ενίσχυση της θέσης των δημόσιων επιχειρήσεων μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στη διεύρυνση των ευκαιριών του ιδιωτικού τομέα. Ιδιαίτερα, μετά το άνοιγμα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της Βαλκανικής, οι δημόσιες επιχειρήσεις καλούνται να αναλάβουν ένα ρόλο πολιορκητικού κριού για τον ιδιωτικό τομέα. Δεδομένων των διαρθρωτικών αδυναμιών που χαρακτηρίζουν τις ελληνικές επιχειρήσεις –οργανωτικών, τεχνολογικών, χρηματοδοτικών, κλπ– οι δυνατότητές τους για διεθνή επέκταση και ανάπτυξη είναι περιορισμένες. Το μέγεθος και η χρηματοδοτική ικανότητα των δημοσίων επιχειρήσεων μπορεί να αντισταθμίσει τα αρχικά μειονεκτήματα του ιδιωτικού τομέα. Πολύ περισσότερο μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη ότι οι διακρατικές συμφωνίες και οι διεθνείς συμβάσεις, στις οποίες επιδίδονται κυρίως οι κρατικές επιχειρήσεις, επηρεάζονται από τις διεθνείς πολιτικές σχέσεις.

Είναι φανερό ότι η ικανότητα του δημόσιου τομέα να ανταποκριθεί στις παραπάνω λειτουργίες, είναι αδιανόητη κάτω από το παραδοσιακό πλαίσιο λειτουργίας του. Οι διοικήσεις των δημοσίων επιχειρήσεων δε διαθέτουν την πολιτική δύναμη να προχωρήσουν σε διαρθρωτικές αλλαγές. Αδυνατούν δηλαδή, να επιβάλλουν το στρατηγικό σχεδιασμό, να εισάγουν τις οργανωτικές και τεχνολογικές καινοτομίες που απαιτούνται και να αναπτύξουν τις αναγκαίες συνεργασίες σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Όλες οι απόπειρες για ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, προσκρούουν πάνω στην πολιτική δύναμη των συνδικάτων του δημόσιου τομέα. Μια δύναμη η οποία, όπως είπαμε, ήταν προϊόν του πολιτικού συμβιβασμού που επεχείρησε το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 και στη συνέχεια τέθηκε στην υπηρεσία των συντεχνιακών συμφερόντων.

5. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Η ανάλυση που προηγήθηκε, υποδεικνύει ότι η εξομοίωση του εκσυγχρονισμού με την πολιτική του νεοφιλελευθερισμού είναι θεμελιακά λαθεμένη. Οι πολιτικές παρεμβάσεις στη δημόσια σφαίρα

δεν αποσκοπούν στη συρρίκνωσή της, αλλά στην αναδιάρθρωση των λειτουργιών της. Απώτερος στόχος αυτής της πολιτικής είναι η βελτίωση της απόδοσης της οικονομίας συνολικά. Αυτό όμως, δεν επιδιώκεται με την παραχώρηση του μεριδίου του κράτους στην ιδιωτική οικονομία. Δεν πρόκειται δηλαδή για μια πολιτική, η οποία στηρίζεται στη διεύρυνση των ορίων δράσης του ιδιωτικού κεφαλαίου, το οποίο όμως στη συνέχεια αφήνεται στη μοίρα του. Μια τέτοια πολιτική θα ήταν καταστροφική για τα σημερινά δεδομένα της ελληνικής οικονομίας. Ο εκσυγχρονισμός αντί του διαχωρισμού των λειτουργιών μεταξύ κράτους και ιδιωτικής οικονομίας, συνιστά μια νέα μορφή παρέμβασης μονιμότερου χαρακτήρα. Βασικό στοιχείο της νέας πολιτικής είναι η εξασφάλιση μιας στενότερης συνεργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, για την επιβίωση αμοφτέρων. Η επιτυχία αυτής της πολιτικής απαιτεί, συχνά, στρατηγικές συμμαχίες με το ξένο κεφάλαιο. Όσο δυσάρεστη και αν φαίνεται αυτή η προοπτική, δεν παύει να είναι η μοναδική ρεαλιστική πολιτική για τα χρόνια που έρχονται.

Σημειώσεις και Αναφορές

1. World Bank (1990): *Adjustment Lending Policies for Sustainable Growth*. Washington, The World Bank.
2. Βλέπε π.χ. Ταρπάγκος, Α. (1997): «Το Εργατικό Κίνημα και η Αριστερά Απέναντι στον Κυβερνητικό Φιλελευθερισμό». *Θέσεις*, τ. 60, Σταμάτης, Κ - Λάσκας, Χ. (1998): «Εναλλακτική Στρατηγική στο Νεοφιλελευθερισμό». *Αυγή* 4/10/98.
3. Φωτόπουλος, Τ. (1996): «Ποιον ωφελεί η εκσυγχρονιστική πολιτική». *Ελευθεροτυπία* 9/11/96.
4. Friedman, S and Friedman, R (1980): *Free to Choose*. Harmondsworth: Penguin.
5. Για έναν αντίλογο δεξ Βhaskar, V. (1993): «Privatization in Developing Countries: Theoretical Issues and the Experience of Bangladesh». *UNCTAD Review*, Chang, H-J and Singh, A (1993): «Public Enterprises in Developing Countries and Economic Efficiency». *UNCTAD Review*, και Rowthorn, B and Chang H - J (1993): «Public Ownership and the Theory of the State» στο Clarke, T and Pitelis, C, (ed) (1993): *The Political Economy of Privatization*.
6. Haggard, S and Kaufman, R (1992): *The Politics of Economic Adjustment*. Princeton University Press.
7. Clarke, T and Pitelis, C (1993): *The Political Economy of Privatization*. Routledge.

8. Ξανθάκης, Μ. (1989): *Η Κρίση της Ελληνικής Μεταποίησης και η Παρέμβαση του Κράτους*, Παπαζήσης.
9. Σκανδαλίδης, Κ. (1996): «Δεν έχουμε κράτος», *Το Βήμα* 17/11/96.
10. Σημίτης, Κ. (1995): *Για μια Κοινωνία Ισχυρή, για μια Ισχυρή Ελλάδα*, Εκδ. Πλέθρον, σελ. 113.
11. Χριστοδουλάκης, Ν. (1998): *Το Νέο Τοπίο της Ανάπτυξης*, Εκδ. Καστανιώτης.
12. Σημίτης, Κ. (1989): *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός της Ελληνικής Κοινωνίας*, Εκδ. Γνώση, σελ. 21.
13. Σημίτης, 1995, ο.π., σελ. 72.
14. Καστανίδης, Χ. (1998): «Η Διάλυση του Κράτους». *Το Βήμα* 4/10/98.
15. Σημίτης 1995, ο.π., σελ. 117.
16. Σημίτης 1995, ο.π., σελ. 72.
17. Σημίτης 1989, ο.π., σελ. 35.
18. Τσουκάτος, Θ. (1998): «Το ΠΑΣΟΚ στο Κατώφλι του 21ου Αιώνα.», Εισήγηση στο Ελληνοβρετανικό Επιμελητήριο, mimeo.
19. Σημίτης, 1989, ο.π., σελ. 84 και Χριστοδουλάκης, 1998, ο.π., σελ. 12.
20. Για την έννοια του αναπτυξιακού κράτους βλ. Johnson, C. (1982): *MITI and the Japanese Miracle*. Stanford University Press, White, G. (1984): «Developmental States and Socialist Industrialization in the Third World», *Journal of Development Studies* 21 (1) και Wade, R. (1990): *Governing the Market. Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton University Press.
21. Τερλεξής, Π. (1999): «Από την Ιδεολογική Πάλη στην Οργανωτική Διαπάλη», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχος 27, σσ. 8 και 9.
22. Κατσίκας, Η. - Χατζηπροκοπίου, Μ. (1990): «Η Στασιμότητα της Ελληνικής Οικονομίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχος 3.
23. Αρσένης, Γ. (1985β): Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα χωρίς Ανάπτυξη είναι ένα Συντηρητικό Πρόγραμμα. *Αντί*, 8/11/85.
24. Tsakalotos, E. (1990): «Structural Change and Macroeconomic Policy: The Case of Greece 1981 - 1985», Working Paper no 90/2. University of Kent.
25. Αρσένης, Γ. (1985α): «Η Πολιτική Θεώρηση του Ζητήματος των Ελληνικών Προβληματικών Επιχειρήσεων», *Δελτίο Διοίκησης Επιχειρήσεων* τ. 219, τόμος 24ος.
26. Το παράδειγμα αυτό επιβεβαιώνει τον αποφασιστικό ρόλο της κρατικής γραφειοκρατίας στην κατανομή των εισοδημάτων και γενικότερα στη διαμόρφωση των ταξικών συσχετισμών και των αντίστοιχων κοινωνικών αποκλεισμών. Βλέπε Τερλεξής, Π. (1998): «Από την Πάλη των Τάξεων στην Πάλη των Μισθωτών», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, Τεύχος 24, σελ. 11.
27. Κατριβέσης, Ν. (1988): «Κράτος και Βιομηχανία», Εισήγηση στο Β' Συνέδριο του ΤΕΕ για τη Βιομηχανία. ΤΕΕ 1990 σελ. 311-327.
28. Παπανδρέου, Β. (1986): «Εκσυγχρονισμός των Δομών της Ελληνι-

- κής Οικονομίας», *Εξπρές*, Ειδική Έκδοση για τη Βιομηχανία.
29. Βλέπε Κραβαρίτου - Μανιτάκη, Γ. (1986): *Η Συμμετοχή των Εργαζομένων στις Ελληνικές Επιχειρήσεις*. Εκδ. Σάκκουλας.
30. Paroulías, B. & Lioukas, S. (1995): «Participation in the Management of Public Enterprises. Experience from Greek Utilities», *Annals of Public and Cooperative Economics*, 66.3.
31. Αρσένης 1985α οπ.π., σελ. 34.
32. Κραβαρίτου - Μανιτάκη οπ.π. σελ. 118.
33. Κραβαρίτου - Μανιτάκη οπ.π. σελ. 180.
34. Βλέπε Σμοκοβίτη - Νικολάου, Λ. (1987): *Νέοι Θεσμοί στις Εργασιακές Σχέσεις*, Εκδ. Παπαζήση, καθώς επίσης και Paroulías & Lioukas (1995) οπ.π. σελ. 289.
35. Σμοκοβίτη - Νικολάου, Λ. (1987) οπ.π. σελ. 190.
36. Paroulías & Lioukas (1995) οπ.π. σελ. 291.
37. Η άποψη αυτή διατυπώνεται από το συνδικαλιστή της ΔΕΗ. Τσιρίγος, Α. (1986): «Στο Δημόσιο Τομέα το Management είναι από Ανύπαρκτο Έως Ασήμαντο: Ο Ρόλος της Κοινωνικοποίησης στη ΔΕΗ», *Εξπρές*, 6897, 23/3/86.
38. Fine, B. (1998): «Privatization: Theory with Lessons from the UK», mimeo.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Εναλλακτική παγκοσμιοποίηση;

Editorial: Το πολιτικά αδιανόητο της τρομοκρατίας

Γ. Μηλιός: Ιμπεριαλισμός και «νέα τάξη πραγμάτων». Μια ανακεφαλαίωση

Δ. Δημούλης: «Κοινωνία πολιτών» και κοινωνικός μετασχηματισμός. Από τη φιλανθρωπία στον αντικαπιταλισμό

Χ. Πολυχρονίου: Η ιδεολογία του εθελοντισμού: Μια κριτική

Π. Μάρκου, Κ. Μάρκου και Μ. Αρναουτέλη: Οι «νέοι διεθνείς κίνδυνοι» και το πρόβλημα της ασφάλειας στη σημερινή συγχυρία

Σ. Αυμπάρ και Κ. Λαπαβίτσας: Η πρόσφατη τουρκική κρίση: Ένα ακόμη βήμα προς τον αυταρχισμό της ελεύθερης αγοράς

Θ. Πελαγίδης: Παγκοσμιοποίηση των ροών εργασίας;

Ν. Γραμματικός και Δ. Κατσορίδας: Παγκοσμιοποίηση και σύγχρονη ελληνική διανόηση: Μια πραγματικότητα, ένα ιδεολόγημα ή μια πολιτική;

Π. Σωτήρης: Κώστας Κάππος: Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού (Βιβλιοκριτική)

77

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2001

Θεσσαλονίκη, πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης '97: ένα μεγάλο γεγονός αλλά και μια χαμένη ευκαιρία: κάποια συμπεράσματα — οδηγός για το μέλλον

Λόης Λαμπριανίδης*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αναλύει τον ρόλο του πολιτισμού (πολιτιστική υποδομή, πολιτιστικές εκδηλώσεις κλπ) στην αστική ανάπτυξη. Η ΠΠΕΘ'97 άλλαξε, έστω και προσωρινά, τη σχετική αδράνεια που χαρακτηρίζει τον πληθυσμό της πόλης για εκδηλώσεις πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Έγινε ένα πλήθος εκδηλώσεων σε όλους τους τομείς της καλλιτεχνικής δημιουργίας, ορισμένες εκ των οποίων αποτέλεσαν ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου γεγονότα που συνέβαλαν και στη διεθνή προβολή της Θεσσαλονίκης.

Η ΠΠΕΘ'97 όμως μπορεί να ιδωθεί και ως μια σειρά "χαμένων ευκαιριών", κυρίως με την έννοια ότι η Θεσσαλονίκη έχασε μια χρυσή ευκαιρία να αλλάξει την "εικόνα" της μέσω κάποιου "έργου-συμβόλου" που θα της επέτρεπε να φιλοξενεί καλλιτεχνικές δραστηριότητες διεθνούς επιπέδου και θα την έθετε "στο χάρτη" των πολιτιστικών πόλεων της Ευρώπης.

1. Εισαγωγή

Η Θεσσαλονίκη ως Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης το 1997 (ΠΠΕΘ'97), υπήρξε ένα σημαντικό γεγονός όχι μόνο για την

* Οικονομικός Γεωγράφος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

πόλη αλλά και για την Ελλάδα. Το μέγεθος του γεγονότος αυτού προσδιορίστηκε από τα εξής στοιχεία: Ο Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας '97 της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 97 (ΟΠΠΕΘ'97) διαχειρίστηκε ένα υψηλότατο ποσό προκειμένου να εκτελεστεί το Τεχνικό Πρόγραμμα (Τ.Π.) και να παρουσιαστεί το Καλλιτεχνικό Πρόγραμμα (Κ.Π). Δημιουργήθηκαν πολλοί χώροι πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Τέθηκαν οι βάσεις νέων θεσμών πολιτισμού. Προσφέρθηκε στο κοινό της πόλης ένα Κ.Π. πρωτόγνωρης έντασης, ευρείας ποικιλίας και υψηλού περιεχομένου. Υπήρξε αξιοσημείωτο ενδιαφέρον των κατοίκων της Θεσσαλονίκης, των φορέων και των μέσων μαζικής επικοινωνίας για τα συμβαίνοντα.

Ο μεγάλος όγκος της αρνητικής κριτικής, συχνά άδικης, κάλυψε τον όποιο υποστηρικτικό και θετικό λόγο και δημιούργησε μια μονόπλευρη, παραπλανητική εικόνα. Επικεντρώθηκε κυρίως σε οικονομικές ατασθαλίες και γενικότερα σε ζητήματα διασπάθισης του δημόσιου χρήματος. Αυτό, παρόλο που πιθανόν να αποτελεί ένα ζήτημα που θα έπρεπε να απασχολήσει και όντως απασχολεί μέχρι σήμερα τις δικαστικές αρχές, πιστεύουμε ότι δεν είναι το σημαντικότερο. Ίσως να αποτέλεσε την εύκολη δημοσιογραφική κριτική, εν μέρει ως αντιστάθμισμα της αδυναμίας κριτικής αξιολόγησης των πολιτιστικών δραστηριοτήτων του ΟΠΠΕΘ'97. Στόχος αυτού του άρθρου δεν είναι βέβαια η δικαίωση των επικριτών ή των υποστηρικτών του έργου του ΟΠΠΕΘ'97. Το άρθρο αυτό φιλοδοξεί να διευκολύνει το ξεκαθάρισμα μιας εικόνας μέσα από την ανάπτυξη ενός αναλυτικού πλαισίου και κυρίως να αναδείξει το βασικό συμπέρασμα από την αποτίμηση της ΠΠΕΘ'97 .

Η ΠΠΕΘ'97 συνέβαλε σημαντικά τόσο στα πολιτιστικά δρώμενα όσο και στην ανάπτυξη της πολιτιστικής υποδομής της Θεσσαλονίκης. Η όποια κριτική αναπτύσσεται παρακάτω, εστιάζεται στο γεγονός ότι η ΠΠΕΘ'97 αποτέλεσε μια ευκαιρία για σημαντικότερες τομές λόγω του κύρους του θεσμού αλλά και του τεράστιου χρηματικού ποσού που δόθηκε στην πόλη. Εδώ είναι που θεωρούμε ότι η ΠΠΕΘ'97 απέτυχε και, όπως ισχυριζόμαστε, οι λόγοι είναι πολύ βαθύτεροι από αυτούς που με καταγγελτικό ύφος επισημάνθηκαν. Εδράζονται στην ίδια τη λειτουργία του κράτους (πελατειακό σύστημα, έλλειψη προγραμματισμού) και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης, συνδυασμός που είχε ως αποτέλεσμα να διοικηθεί ο ΟΠΠΕΘ'97 με διαχειριστική λογική χωρίς δυνατότητα σύνθεσης αναπτυξιακού "οράματος" για την πόλη.

Συγκεκριμένα, το άρθρο αυτό¹ επιχειρεί μια συνολική αποτίμη-

ση του όλου εγχειρήματος, η οποία θα επιτρέψει να εξαχθούν κάποια γενικότερα συμπεράσματα, τώρα που το θέμα της ΠΠΕΘ'97 έπαψε να είναι στην πολιτική επικαιρότητα και στις καθημερινές συζητήσεις των Θεσσαλονικέων. Το κείμενο αυτό έρχεται σε μια στιγμή που έχουν αρχίσει πια να φαίνονται κάποια προβλήματα στη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, σε μια στιγμή που η Πάτρα προετοιμάζεται για τη διοργάνωση της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης (ΠΠΕ) του 2006 και, τέλος, σε μια στιγμή που υπάρχουν σκέψεις για τη διεκδίκηση της διοργάνωσης της EXPO 2007 στη Θεσσαλονίκη.

2. Η διάρθρωση του Κ.Π. και η ανταπόκριση του κοινού

2.1. Πολυσυλλεκτικότητα στην επιλογή των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων

Σύμφωνα με το ψήφισμα του Συμβουλίου Υπουργών, αρμόδιων για τις πολιτιστικές υποθέσεις της Ε.Ε. (EEC 153/22.6.1985, 2) ο θεσμός της ΠΠΕ έχει τρεις σκοπούς: α) Να γίνουν προσιτές στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη και δημοσιότητα οι ιδιαίτερες πολιτιστικές όψεις και πτυχές της σχετικής πόλης, περιοχής ή χώρας, β) να γίνει η πόλη επίκεντρο σειράς πολιτιστικών συνεισφορών από άλλα κράτη μέλη προς όφελος των κατοίκων της συγκεκριμένης περιοχής, γ) να βοηθήσει την προσέγγιση των λαών των κρατών μελών. Ο θεσμός της ΠΠΕ αφήνει πολύ μεγάλα περιθώρια σε κάθε πόλη που επιλέγεται ως τέτοια (Χάρτης 1). Γι' αυτό, είναι απόλυτα κατανοητό γιατί οι διάφορες ΠΠΕ διαφέρουν τόσο πολύ ως προς την κλίμακα και το είδος των εκδηλώσεών τους.

Ο ΟΠΠΕΘ'97 το 1995 με τη Διακήρυξή του με υπότιτλο "Η Δύση της Ανατολής / η Ανατολή της Δύσης" παρουσίασε ένα γενικό κείμενο σκοπών². Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της Διακήρυξης ήταν η πολυσυλλεκτικότητα, την οποία ο Ξυδάκης (1997) εύστοχα αποκάλεσε ως "αποθέωση του απ' όλα για όλους". Δηλαδή, επιχειρήθηκε να προβληθεί η Θεσσαλονίκη ως πόλη της Ανατολής αλλά και της Δύσης, του Βορρά αλλά και του Νότου, ως πρωτεύουσα των προσφύγων, ως βαλκανική αλλά και ευρωπαϊκή πόλη, ως πόλη των ομογενών. Επιχειρήθηκε να συμπεριληφθεί στο Κ.Π. το μεγαλύτερο δυνατό φάσμα εκδηλώσεων όλων των κατευθύνσεων, αποχρώσεων και αποδεκτών.

Για να μπορέσει κανείς να κατανοήσει τη λογική με την οποία στήθηκε το Κ.Π., θα πρέπει να ανατρέξει στο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο εκείνης της περιόδου. Μιας περιόδου, όπου κυριαρχούσε με απόλυτο τρόπο το εθνικιστικό στοιχείο³, όπου το "Σκοπιανό" συγκλόνηζε τον ελληνικό πληθυσμό κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, στην οποία και πραγματοποιήθηκαν δυο τεράστιου μεγέθους διαδηλώσεις για το θέμα αυτό. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο ήταν περίπου προδιαγεγραμμένο ότι θα ξεχνιόταν η ιστορία και η συμβολή μη-ελληνικών εθνοτήτων. Εξάλλου, είναι μια περίοδος αναβίωσης της ορθοδοξίας, του ελληνοχριστιανικού πνεύματος, ενίοτε μάλιστα με έναν φανατισμό σχεδόν απόλυτα συσχετισμένο με τον αντίστοιχο εθνικιστικό, μακριά από τις παραδόσεις της ανοχής, της αγάπης και της καθολικότητας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Βέβαια, παρά αυτά, υπήρξε μια σειρά εκδηλώσεων που ανέδειξαν τον σημαντικό ρόλο της Εβραϊκής και της Αρμενικής Κοινότητας στη Θεσσαλονίκη.

Άλλο στοιχείο που καθόρισε την κατεύθυνση του Κ.Π. και ενίσχυσε την πολυσυλλεκτικότητά του ήταν η διαδικασία κατάρτισής του. Αντί, δηλαδή, να γίνει εκ μέρους του ΟΠΠΕΘ'97 συγκεκριμένη στοχοθέτηση και σχεδιασμός για την υλοποίησή του και, στη συνέχεια, να ζητηθούν συγκεκριμένες προτάσεις, υπήρξε ανοιχτή πρόσκληση να υποβληθούν γενικώς προτάσεις. Το αποτέλεσμα ήταν να κατατεθεί ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός προτάσεων (7.000), που στη συνέχεια έπρεπε να αξιολογηθούν.

Η ΠΠΕΘ'97 αποτέλεσε πολύ αξιόλογη ευκαιρία για "τομές" στα πολιτιστικά δεδομένα της πόλης. Ευκαιρία, εξαιτίας τόσο των σημαντικών οικονομικών πόρων που διατέθηκαν πρόσθετα στη Θεσσαλονίκη όσο και εξαιτίας του κύρους του ίδιου του θεσμού. Γιατί ο θεσμός της ΠΠΕ καθαυτός, δημιουργεί αίγλη και για τα κράτη, τα οποία επιδιώκουν να εκπροσωπηθούν με τους καλύτερους συντελεστές τους, αλλά και για τους μεμονωμένους καλλιτέχνες, μια που η συμμετοχή στις εκδηλώσεις των ΠΠΕ θεωρείται ως αναγνώριση του έργου τους. Η ΠΠΕ, λοιπόν, αποτέλεσε εξαιρετική ευκαιρία για την πολιτισμική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης αλλά και την προβολή της πόλης στην Ευρώπη και, ίσως, στη διεθνή κοινότητα.

2.2. Η έκταση και η διάρθρωση του Κ.Π.

Στο πλαίσιο της ΠΠΕΘ'97 πραγματοποιήθηκε ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός (1.419) δράσεων. Συγκεκριμένα, πραγματοποιή-

ήταν 1.271 εκδηλώσεις και 75 ντοκιμαντέρ, ενώ εκδόθηκαν 58 βιβλία και 5 περιοδικά. Πριν από την ΠΠΕΘ'97 πραγματοποιούνταν γύρω στις 200 εκδηλώσεις ετησίως (Θεοδωρίδης, 1998).

Το υψηλότερο ποσοστό των εκδηλώσεων το αποτελούσαν οι Μουσικές Εκδηλώσεις, μετά οι Εκθέσεις, το Θέατρο και η Λογοτεχνία. Ο αριθμός των "παραστάσεων" (οι ημέρες που επαναλήφθηκε μια εκδήλωση ή διήρκεσε μια έκθεση) οι οποίες προσφέρθηκαν στο κοινό από τον ΟΠΠΕΘ'97, είναι 10.257. Τα 3/4 του αριθμού των παραστάσεων αφορούν Εκθέσεις και Εργαστήρια (Πίνακας 1). Ο μεγάλος αριθμός των παραστάσεων σημαίνει ότι υπήρχε η δυνατότητα στο κοινό να παρακολουθήσει κατά μέσο όρο 27,8 εκδηλώσεις ανά ημέρα ή να επισκεφθεί εκθέσεις κ.λπ., αριθμός ιδιαίτερα μεγάλος για τα δεδομένα της Θεσσαλονίκης και της Β. Ελλάδας.

Στο πλαίσιο του Κ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 οργανώθηκαν και κάποιες εκδηλώσεις ιδιαίτερα μεγάλης εμβέλειας⁴. Ορισμένες, μάλιστα, από αυτές αποτέλεσαν γεγονότα παγκόσμιας ακτινοβολίας (Έκθε-

πίνακας 1
Οι εκδηλώσεις της ΠΠΕΘ'97

Τύπος Εκδήλωσης	Εκδηλώσεις		Παραστάσεις		/Εκδήλωση
	Α/α	%	α/α	%	
Εικαστικά - Εκθέσεις	198	15,6	5.953	58,0	30,1
Εργαστήριο-Εκπαιδευτικά					
Προγράμματα	75	5,9	1.486	14,5	19,8
Αθλητισμός	10	0,8	30	0,3	3,0
Αρχαιολογία	12	0,9	203	2,0	16,9
Γενικό-Διάφορα	119	9,4	596	5,8	5,0
Ειδικές Δράσεις	5	0,4	45	0,4	9,0
Εντευκτήρια	17	1,3	17	0,2	1,0
Θέατρο	189	14,9	601	5,9	3,2
Κινηματογράφος-					
Μουσείο Κινηματογράφου	40	3,1	161	1,6	4,0
Λογοτεχνία	95	7,5	125	1,2	1,3
Μουσική-Όπερα	352	27,7	515	5,0	1,5
Συνέδριο	95	7,5	390	3,8	4,1
Χορός	64	5,0	135	1,3	2,1
ΣΥΝΟΛΟ	1.271	100,0	10.257	100,0	8,1

Πηγή: Λαμπριανίδης, Ιωάννου Κατσίκας (1998,)

ση Αγ. Όρους, συναυλία U2, έκθεση Carravagio, τελετή λήξης με τον Bregonic, διεθνείς αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί, επιλογή των διακριθέντων στον διαγωνισμό Mies van der Rohe -που πρώτη φορά έγινε εκτός Βαρκελώνης-, διεθνές συνέδριο της UNESCO για την Αειφόρο Ανάπτυξη, αναδρομική έκθεση του Ιάπωνα αρχιτέκτονα Arata Isozaki κ.ά.). Οι εκδηλώσεις αυτές είχαν αναπόφευκτα και πολύ μεγάλο κόστος. Έτσι, λίγες εκδηλώσεις του Κ.Π. -Έκθεση Αγ. Όρους, U2, Carravagio, Bregonic- απορρόφησαν μεγάλο μέρος των κονδυλίων του προγράμματος. Οι μεγάλες εκδηλώσεις είχαν πολλαπλές ευεργετικές συνέπειες: συνετέλεσαν στην προβολή της ΠΠΕΘ'97, στην προσέλευση κοινού από την Ελλάδα και το εξωτερικό αλλά και γενικότερα στην προβολή της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Συνολικά, το κοινό που παρακολούθησε τις εκδηλώσεις της ΠΠΕΘ'97 -σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ΟΠΠΕΘ'97- υπερέβη το 1.500.000 θεατών και ακροατών, με μεγαλύτερη προσέλευση στην Έκθεση του Αγίου Όρους, στις μεγάλες εικαστικές και θεματικές εκθέσεις, στη συναυλία των U2 και στις μεγάλες λαϊκές εκδηλώσεις καθ' όλη τη διάρκεια του έτους.

Ο ΟΠΠΕΘ'97 καινοτόμησε συνδυάζοντας τις εκδηλώσεις της Π.Π. με πολιτιστικές δράσεις όπως τα "Εργαστήρια"⁵, τα "Εντευκτήρια"⁶, το πρόγραμμα "Εκ Περάτων"⁷ και βέβαια τις "Ειδικές Δράσεις" για άτομα με ειδικές ανάγκες.

Υπήρξαν επίσημες κρατικές συμμετοχές από 28 χώρες. Ένα πάρα πολύ υψηλό ποσοστό των εκδηλώσεων πραγματοποιήθηκε από Έλληνες συντελεστές ή με τη συμμετοχή και Ελλήνων (77,2%). Μάλιστα, σημαντικό μέρος των Ελλήνων (35,1%) ζουν και εργάζονται στη Θεσσαλονίκη.

Οι εκδηλώσεις εκτός νομού Θεσσαλονίκης επικεντρώθηκαν κυρίως (39%) στη Χαλκιδική, και μάλιστα κατά τη θερινή περίοδο, τότε που βρίσκονται εκεί οι Θεσσαλονικείς για τις θερινές τους διακοπές. Έτσι, συμπεραίνεται αβίαστα ότι το 90% των εκδηλώσεων συγκεντρώθηκε εκεί όπου διαμένουν οι Θεσσαλονικείς.

Στο εσωτερικό του νομού Θεσσαλονίκης η συντριπτική πλειοψηφία των εκδηλώσεων πραγματοποιήθηκε στο Πολεοδομικό Συγκρότημα (ΠΣΘ) και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης και κυρίως μέσα στα όρια του Δ. Θεσσαλονίκης, όπου βρίσκονται και οι πιο σημαντικοί χώροι μουσικών εκδηλώσεων, θεατρικών παραστάσεων και εικαστικών εκθέσεων.

Το Κ.Π. είχε σημαντικότερη οικονομική ενίσχυση, την υψηλότερη όλων των υπολοίπων ΠΠΕ, όμως αντιμετώπισε άλλες δυσκο-

λίες. Η αδυναμία έγκαιρου προγραμματισμού –κυρίως λόγω έλλειψης χώρων και αβεβαιότητας ως προς τη διαθεσιμότητά τους κατά το 1997– ήταν ίσως το μεγαλύτερο πρόβλημα για τους διοργανωτές του Κ.Π. Λόγω μη έγκαιρου προγραμματισμού χάθηκε η ευκαιρία να έρθουν κάποια καλλιτεχνικά σύνολα διεθνούς εμβέλειας που προγραμματίζουν παραστάσεις ανά τον κόσμο πολύ καιρό πριν, σε ορισμένες περιπτώσεις και δυο χρόνια νωρίτερα (βλ. και Θεοδωρίδης, 1998). Επιπλέον, ματαιώθηκαν 235 καλλιτεχνικές εκδηλώσεις (μεταξύ τους και κάποιες σημαντικές), όταν –κυρίως μετά τον Απρίλιο 1997– η κυβέρνηση περιέκοψε κονδύλια. Συχνά, τέλος, οι χώροι πραγματοποίησης εκδηλώσεων καθορίζονταν ή άλλαζαν την τελευταία στιγμή. Οι αλλαγές αυτές "εξέθεσαν" τον ΟΠΠΕΘ'97 στους εμπλεκόμενους φορείς, ιδίως του εξωτερικού, δημιούργησαν σύγχυση στο κοινό και αποδείχτηκαν αρνητικές για την προβολή της ΠΠΕΘ'97.

Το Κ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 υλοποιήθηκε τελικά σε ελάχιστους χώρους πολιτιστικών δραστηριοτήτων, γιατί το 1997 οι διαθέσιμοι χώροι ήταν λιγότεροι από ό,τι το 1996. Αυτό οφείλεται στο ότι πολλά από τα νέα κτίρια που θα στέγαζαν πολιτιστικές δραστηριότητες δεν ολοκληρώθηκαν μέσα στο 1997, άλλες αίθουσες παραδόθηκαν με καθυστέρηση και ημιτελείς και, τέλος, πολλές αίθουσες που ανακαινίστηκαν, παραδόθηκαν –ημιτελείς ή όχι– στη διάρκεια του 1997 και με πολλές καθυστερήσεις. Οι χώροι που χρησιμοποιήθηκαν από τον ΟΠΠΕΘ'97 ήταν λίγοι. Συγκεκριμένα, 14 χώροι συγκέντρωσαν 358 εκδηλώσεις, που αποτελούν το 67% των εκδηλώσεων σε χώρους με ελεγχόμενη πρόσβαση.

2.3. Τα κοινωνικο-γεωγραφικά χαρακτηριστικά του κοινού στις εκδηλώσεις της ΠΠΕΘ'97

Η υπερπληθώρα των εκδηλώσεων που προσφέρθηκαν το 1997 οδήγησε στην αναπόφευκτη μείωση του κοινού σε κάποιες εκδηλώσεις, επιβάρυνε οικονομικά το πρόγραμμα και, σε ορισμένες περιπτώσεις όπου το κοινό ήταν ιδιαίτερα περιορισμένο, απογοήτευσε και τους καλλιτέχνες (π.χ. *Raumlichkeiten*, Hermann Prey, "Νηρέας ο Βόρας"). Ένα σημαντικό ποσοστό των παραστάσεων με εισιτήριο παρουσίασε μικρή πληρότητα (το 37,6% είχε πληρότητα κάτω του 34%, ενώ το 21,6% είχε πάνω από 75%).

Η μεγάλη πλειοψηφία του κοινού της ΠΠΕΘ'97, όπως έδειξε η έρευνα πεδίου⁸, αποτελέστηκε από μόνιμους κατοίκους της χώ-

ρας (80% από Θεσσαλονίκη και 10% από υπόλοιπη Ελλάδα), ενώ οι αλλοδαποί μόλις ξεπέρασαν το 10%. Οι αλλοδαποί επισκέπτες προήλθαν κυρίως από τις χώρες της Ε.Ε. και δευτερευόντως από την περιοχή της Βαλκανικής. Οι μισοί περίπου από τους ξένους επισκέπτες εντοπίστηκαν σε δύο συγκεκριμένες εκδηλώσεις (συναυλία U2, Έκθεση Κειμηλίων Αγίου Όρους). Όσον αφορά τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης, ο Δήμος Θεσσαλονίκης συνεισέφερε τη μεγάλη πλειοψηφία στο κοινό των εκδηλώσεων· μόνον ο ένας στους τέσσερις προήλθε από περιφερειακούς δήμους. Πάνω από 50% των επισκεπτών από την υπόλοιπη επικράτεια έχει ως τόπο μόνιμης κατοικίας την Αττική, ενώ δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά μεταξύ νομών όμορων της Θεσσαλονίκης και νομών από την υπόλοιπη επικράτεια, σε σχέση με τα ποσοστά συμμετοχής τους στο κοινό των εκδηλώσεων.

Ένα σημαντικό ποσοστό, σχεδόν το 50%, του συνολικού πληθυσμού της πόλης παρακολούθησε τουλάχιστον μια εκδήλωση της ΠΠΕΘ'97. Το κοινό των εκδηλώσεων είχε κατά το 1/3 περιστασιακή σχέση με το πολιτιστικό πρόγραμμα (παρακολούθησαν από 1-3 εκδηλώσεις). Το 1/3 τουλάχιστον του κοινού όλων των εκδηλώσεων ήταν διαφορετικό κάθε φορά. Αξίζει εδώ να τονίσουμε ότι τα παραπάνω ποσοστά θα πρέπει να θεωρούνται αρκετά ικανοποιητικά και αντίστοιχα με τη διεθνή εμπειρία (Myerscough 1988, 120), ενώ ακόμη και το 2,2% της κατηγορίας που παρακολούθησε περισσότερες από 10 εκδηλώσεις, παρότι εκ πρώτης όψεως φαίνεται χαμηλό, είναι αντίστοιχο με τα μεγέθη των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών.

Όσον αφορά την κατανομή του κοινού στις διάφορες κατηγορίες "απασχόλησης", διαπιστώθηκε: υψηλή συμμετοχή της ομάδας σπουδαστών/φοιτητών, η οποία καταγράφει την ιδιαιτερότητα της πόλης ως χώρου συγκέντρωσης ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, υψηλότερη σχετικά συμμετοχή των απασχολουμένων στον δημόσιο τομέα, χαμηλή σχετικά συμμετοχή των αυτοαπασχολουμένων και περιστασιακή συμμετοχή των νοικοκυρών και των άνεργων.

Αναμφίβολα το επίπεδο εκπαίδευσης σχετίζεται θετικά με τη συμμετοχή στην πολιτιστική δραστηριότητα. Το κοινό των εκδηλώσεων διέθετε σε μεγάλο ποσοστό (67,6%) τίτλο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες τα ποσοστά παρακολούθησης άνω των 10 εκδηλώσεων αυξάνονται καθώς ανεβαίνει το επίπεδο εκπαίδευσης.

Το κοινό που παρακολουθούσε με κάποια συνέπεια τις εκδη-

λώσεις της ΠΠΕΘ'97 ήταν μεσαίας και σχετικά μεγάλης ηλικίας, δηλ. άνω των 26 ετών. Το κοινό των εκδηλώσεων το αποτέλεσαν πρωτίστως γυναίκες.

Η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της πόλης γνώριζε τουλάχιστον ότι το 1997 η Θεσσαλονίκη ήταν η ΠΠΕ. Για μια ακόμη φορά οι σημαντικότεροι παράγοντες ήταν η ηλικία και η εκπαίδευση, καθώς ένα ποσοστό (12% των ατόμων άνω των 60 ετών και 39% των ατόμων χωρίς εκπαίδευση) είχε πλήρη άγνοια.

3. Οι διαστάσεις και η φύση των έργων του Τεχνικού Προγράμματος

3.1. Λειτουργικός χαρακτήρας των έργων πολιτιστικής υποδομής

Στις παρεμβάσεις του ΟΠΠΕΘ'97 περιλήφθηκαν έξι τύποι χώρων πολιτιστικής δραστηριότητας: α) Αίθουσες ή και κτίρια για νέους Φορείς Πολιτισμού. β) Πολιτιστικά Κέντρα στους Δήμους. Μετά την παρέμβαση του ΟΠΠΕΘ'97 η επιφάνεια των χώρων πολλαπλών χρήσεων αυξήθηκε από 6.120 μ² σε 19.935 μ² (αύξηση 226%) και δημιουργήθηκαν 1250 επιπλέον θέσεις θεατών/ακροατών. γ) Αίθουσες Εικαστικών. δ) Κλειστές αίθουσες αρκετά υψηλών προδιαγραφών για Θέατρο και Μουσική. Εδώ, οι 2.000 θέσεις έγιναν 4.820 (αύξηση 141%). ε) Κινηματογράφος "Ολύμπιον": εκεί η παρέμβαση του ΟΠΠΕΘ'97 οδήγησε σε μείωση θέσεων. στ) Χώροι Ανοιχτού Θεάτρου υψηλών προδιαγραφών: από 2.865 θέσεις έφτασαν τις 8.800 (αύξηση 207,16%). Πέραν αυτών έγιναν παρεμβάσεις σε ανοιχτούς χώρους (πάρκα και πλατείες), όπου πραγματοποιούνται και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Ο ΟΠΠΕΘ'97 κατάφερε σ' ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα να ολοκληρώσει ένα μεγάλο σύνολο έργων πολύπλευρου χαρακτήρα και υψηλού προϋπολογισμού. Ένα στοιχείο που χαρακτήριζε το κτιριακό δυναμικό για πολιτιστικές δραστηριότητες στη Θεσσαλονίκη πριν από τις παρεμβάσεις της ΠΠΕΘ'97 ήταν η ύπαρξη πολλών χώρων με τα ίδια τεχνικά χαρακτηριστικά. Δυστυχώς η κατάσταση αυτή δεν άλλαξε, δραστικά τουλάχιστον, και μετά την ολοκλήρωση του μεγαλεπήβολου Τ.Π. Δεν υπάρχουν, δηλαδή, ούτε και μετά την ολοκλήρωση του Τ.Π. της ΠΠΕΘ'97 ση-

μαντικές εξειδικεύσεις στους χώρους πολιτιστικών δραστηριοτήτων· αυξήθηκε μόνο το μέγεθος του κοινού που μπορούν να περιλάβουν. Ποσοτικές δηλαδή αυξήσεις, που δύσκολα μπορούν να δικαιολογηθούν από την υπάρχουσα και την αναμενόμενη ζήτηση.

Για παράδειγμα, η ύπαρξη τριών κύριων ανοιχτών θεάτρων (Δ. Συκεών, Δάσους και Νταμαριού), χωρίς διακριτή φυσιογνωμία -δηλαδή εξυπηρέτηση διαφορετικών τομέων τεχνών- είναι προβληματική, αφού και τα τρία θέατρα μπορούν να δεχτούν καλλιτεχνικές δραστηριότητες ίδιων περίπου απαιτήσεων από άποψη τεχνικής υποδομής και βέβαια στοχεύουν για τη βιωσιμότητά τους στις ίδιες ομάδες κοινού της πόλης. Δημιουργούνται πολλές επιφυλάξεις για τη χρησιμότητα όλων αυτών των νέων χώρων -θεάτρου, μουσικής και, κυρίως, "πολλαπλών δραστηριοτήτων". Αναρωτιέται κανείς για την αναγκαιότητα, π.χ., του Ανοιχτού Θεάτρου "Νταμάρι" χωρητικότητας 5.000 θεατών, όταν το θέατρο Δάσους, 3.000 θεατών, είχε υψηλή πληρότητα σε όλη τη διάρκεια του 1997 μόνο σε τρεις εκδηλώσεις (Τρωάδες σε σκηνοθεσία Κακογιάννη, μπαλέτα Μπαρίσνικοφ και Gala des Etoiles). Για τον τεράστιο αριθμό των εκδηλώσεων που πραγματοποίησε ο ΟΠΠΕΘ'97, αποδείχτηκαν αρκετοί οι χώροι που υπήρχαν το 1997, που λόγω των ανακαινίσεων ήταν λιγότεροι από αυτούς του 1996. Η βιωσιμότητα αυτών των χώρων θα δοκιμαστεί από τα υψηλά λειτουργικά τους έξοδα και θα εξασφαλιστεί ενδεχομένως από την προσέλκυση ευρύτερου κοινού.

Ο ΟΠΠΕΘ'97 "επέλεξε" να δημιουργήσει πολλούς χώρους πολιτιστικής υποδομής: χώρους πολλαπλών δραστηριοτήτων που είχαν ανάγκη κυρίως οι περιφερειακοί Δήμοι αλλά και χώρους θεάτρου και μουσικών εκδηλώσεων. Νέους χώρους, όπως η Μονή Λαζαριστών και το Βασιλικό θέατρο, αλλά και αναμορφώσεις παλαιών αιθουσών, όπως της ΕΜΣ και του "Ολύμπιον". Κανένας όμως από αυτούς δεν έχει τις τεχνικές εκείνες προδιαγραφές, ώστε να αποτελεί κάτι ξεχωριστό ή να ξεπερνάει το επίπεδο του Μεγάρου Μουσικής, που ήταν ήδη υπό κατασκευή όταν συντασσόταν το Τ.Π.⁹

Το Τ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 αποτελεί σημαντική παρέμβαση στην κατανομή των χώρων πολιτιστικών δραστηριοτήτων στον πολεοδομικό ιστό της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, μέχρι το 1997 η κατανομή των χώρων πολιτιστικών δραστηριοτήτων παρουσίαζε μια πολύ μεγάλη συγκέντρωση στο Δήμο Θεσσαλονίκης, ενώ στους υπόλοιπους υπήρχαν μόνο χώροι τοπικής σημασίας (πολιτιστικά κέντρα κ.λπ.). Το Τ.Π. κλόνισε αυτά τα δεδομένα με τη δη-

μιουργία πολιτιστικών χώρων υπερτοπικής σημασίας σε περιφερειακούς Δήμους (Μονή Λαζαριστών στον Δ. Σταυρούπολης, Ανοιχτό Θέατρο "Νταμάρι" στον Δ. Τριανδρίας, Μουσείο προσφυγικού ελληνισμού στον Δ. Αμπελοκήπων, Ανοιχτά Θέατρα στο στρατόπεδο Κόδρα στον Δ. Καλαμαριάς και στο στρατόπεδο Στρεμπενιώτη στον Δ. Νεάπολης).

Συνοψίζοντας λοιπόν, μπορεί να πει κανείς ότι το Τ.Π. αποτέλεσε για την πόλη μια μεγάλης κλίμακας παρέμβαση που αφορά πολλούς τομείς (αστικές αναπλάσεις, ανάδειξη ιστορικής φυσιογνωμίας κ.λπ.). Επίσης είναι μια παρέμβαση που έδωσε αξιόλογους χώρους πολιτιστικών δραστηριοτήτων υπερτοπικής σημασίας στους περιφερειακούς Δήμους.

πίνακας 2
Έσοδα του ΟΠΠΕΘ'97

Πηγή Χρηματοδότησης	Ύψος Εσόδων (σε '000 δρχ.)							
	Κ.Π.		Τ.Π.		Διοίκηση		Σύνολο	
		%		%		%		%
Ελληνικό Δημόσιο	14.982.574	98,3	78.479.535	100,0	5.916.495	100,0	99.378.802	99,7
Ευρωπαϊκή Ένωση	100.000	0,7	0,0	0,0	100.001	0,1		
Εισπράξεις από εισπήρια	150.000	1,0	0,0	0,0	150.001	0,2		
Χορηγίες	10.000	0,1	0,0	0,0	10.000	0,0		
Σύνολο	15.242.574	100,0	78.479.535	100,0	5.916.495	100,0	99.638.804	100,0

Πηγή: Λαμπριανίδης, Ιωάννου και Κατσίκας (1998, 213-4)

3.2. Μεγάλα χρηματικά ποσά στη Θεσσαλονίκη με αφορμή το χρίσμα της ΠΠΕ

Εξετάζοντας τα κονδύλια που δαπανήθηκαν για την οργάνωση της ΠΠΕΘ'97, διαπιστώνεται ότι υπήρξε έμφαση στα τεχνικά έργα που αποτελούν το 81,4% του συνολικού προϋπολογισμού (78,5 δις για το Τ.Π. και 15 δις για το Κ.Π.¹⁰ - Πίνακας 2). Αυτό άλλωστε φαίνεται και από την επιλογή –και τις τρεις φορές– τεχνικών στη θέση του Διευθύνοντα Συμβούλου¹¹. Η έμφαση στα τεχνικά έργα υπήρξε στρατηγική επιλογή που διαφοροποιεί τη Θεσσαλονίκη από τις άλλες πόλεις, που υπήρξαν ΠΠΕ στο παρελθόν.

Το ποσό που δόθηκε από την κυβέρνηση για την υλοποίηση του Τ.Π. είναι ιδιαίτερα σημαντικό (σύγκριση με ΠΕΠ Δ. Μακεδονίας: 103 δις δρχ για 6 έτη, 1994-99), αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι αφορά μόνο βασικά έργα πολιτιστικής υποδομής, ότι αφορά

μόνο την πόλη της Θεσσαλονίκης και, τέλος, ότι αφορά κονδύλια που έπρεπε να απορροφηθούν σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα, το οποίο, τελικά, επιμηκύνθηκε πολύ.

Τίθεται λοιπόν καταρχάς το ερώτημα: γιατί δόθηκαν τόσα πολλά χρήματα για έργα στη Θεσσαλονίκη με αφορμή την ΠΠΕΘ'97. Οι δυνατές απαντήσεις κινούνται σε πολλά επίπεδα:

Πρώτον, η υψηλή οικονομική ενίσχυση ίσως αντανάκλασε τις τότε υπαρκτές εκτιμήσεις ότι οι δραστικές αλλαγές στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης μετέβαλαν τη γεωστρατηγική θέση της Ελλάδας. Εκτιμήσεις, που συνέκλιναν στο ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να πραγματοποιήσει σημαντικό οικονομικό άνοιγμα στα Βαλκάνια¹². Μάλιστα, είχε εκτιμηθεί τότε ότι η Θεσσαλονίκη θα έπαιζε ένα βαρύνοντα ρόλο, καθώς και ο ίδιος ο τότε πρωθυπουργός είχε υποστηρίξει ότι η Θεσσαλονίκη θα μπορούσε να αναδειχθεί σε "Μητρόπολη των Βαλκανίων"¹³.

Ήταν αναμφισβήτητα μια περίοδος όπου επικρατούσε κλίμα μεγάλης ευφορίας για τις προοπτικές που ανοίγονταν για την Ελλάδα και ιδιαίτερα για τους Έλληνες επιχειρηματίες στα Βαλκάνια. Βέβαια, αυτό που πρέπει να μας προβληματίσει στο να αποδώσουμε τη μεγάλη "προίκα" της ΠΠΕΘ'97 κυρίως σε αυτόν τον παράγοντα, είναι ότι δεν υπήρξε αντίστοιχο πρόταγμα για ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης και στις υπόλοιπες κυβερνητικές επιλογές (ΚΠΣ I και II κ.λπ.).

Δεύτερον, είναι μια περίοδος ιδιαίτερης έντασης στις σχέσεις της Ελλάδας με την ΠΓΔΜ γύρω από την ονομασία της. Η ένταση αυτή βιώνεται ιδιαίτερα έντονα στη Θεσσαλονίκη και γενικότερα στη Μακεδονία, καθώς αφορά τη "διεκδίκηση" του ονόματος "Μακεδονία". Το "ηθικό" της πόλης – αλλά και της Μακεδονίας – έχει τρωθεί, και το χρίσμα της ΠΠΕ αναμενόταν να το τονώσει, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και την "υπεροχή" της Θεσσαλονίκης μέσω του ευρωπαϊκού της προφίλ.

Τρίτον, η πόλη είχε άμεση ανάγκη να αποκτήσει σύγχρονους, λειτουργικούς και μεγάλους πολιτιστικούς χώρους, όπως εξάλλου είχε ανάγκη σημαντικών παρεμβάσεων αναβάθμισης του αστικού της ιστού (κυκλοφοριακές ρυθμίσεις, συντήρηση-αποκατάσταση-ανάδειξη μνημείων, αποκατάσταση διατηρητέων κτιρίων κ.λπ.). Ανάγκη που έγινε επιτακτικότερη με την ανάληψη του χρίσματος της ΠΠΕ, στο βαθμό που ήταν κυβερνητική επιλογή, η πόλη να τιμήσει και να αναδείξει τον θεσμό που η ίδια η χώρα εισήγαγε στην ΕΕ. Αυτό ήταν κάτι αναμενόμενο, αφού η πολιτιστική υποδομή της Θεσσαλονίκης το 1992, όταν της δόθηκε το χρίσμα, δεν ήταν

συγκρίσιμη με αυτήν άλλων ΠΠΕ (Παρίσι, Βερολίνο, Άμστερνταμ, Φλωρεντία, Κοπεγχάγη, Μαδρίτη), αλλά ακόμη και των υπόλοιπων ΠΠΕ (Λισαβόνα, Δουβλίνο, Αμβέρσα, Λουξεμβούργο, Γλασκόβη, Αθήνα - Χάρτης 1).

Τέλος, ίσως αποτελεί απάντηση της κυβέρνησης σε μια μόνιμη κριτική για παραγκωνισμό της Θεσσαλονίκης έναντι της Αθήνας. Κριτική, που συχνά φαίνεται απλή μεμψιμοιρία, καθώς οι κοινωνικοί, οικονομικοί κ.ά. φορείς της πόλης, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δεν κατάφεραν να συγκροτήσουν ένα στρατηγικό όραμα για την ανάπτυξη της πόλης ώστε με βάση αυτό να διεκδικούν στη συνέχεια χρηματοδότηση από την κυβέρνηση. Έτσι, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η κυβέρνηση πήρε αυτή την απόφαση θέλοντας να αμβλύνει τις αιτιάσεις των Θεσσαλονικέων ότι τα μεγάλα έργα γίνονται στην Αθήνα.

Ο προϋπολογισμός του ΟΠΠΕΘ'97 για το Τ.Π. αυξήθηκε σημαντικά στην πορεία. Συγκεκριμένα, από 48,4 δις δρχ. το 1994 αυξήθηκε σε 52 δις το 1995 και σε 78 δις το 1997 (Παράρτημα Ι). Η αύξηση του προϋπολογισμού των Τεχνικών Έργων, πέραν της αναγκαιότητάς της εξαιτίας της ανακρίβειας των αρχικών προβλέψεων και της προσθήκης νέων έργων [π.χ. τα έργα στις αποθήκες του ΟΛΘ (5,7 δις δρχ.), στο αεροδρόμιο (4,4 δις δρχ.) και στις μονές του Αγίου Όρους (2 δις δρχ.) προστέθηκαν στο Τ.Π. μετά το 1995], ίσως αποτέλεσε και μια κίνηση αντιστάθμισης – από την πλευρά του υπουργού ΠΕΧΩΔΕ – στην υπερσυγκέντρωση πόρων για έργα στο λεκανοπέδιο Αττικής.

3.3. Τα χαρακτηριστικά του Τ.Π. της ΠΠΕΘ'97

Το Τ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 οδήγησε στη δημιουργία σημαντικού αριθμού κτιρίων πολιτιστικών δραστηριοτήτων, που όμως δεν αναβαθμίζουν ουσιαστικά τις δυνατότητες της πολιτιστικής υποδομής της πόλης για υποδοχή καλλιτεχνικών εκδηλώσεων διεθνούς κύρους. Εξάλλου, τα κτίρια αυτά (από άποψη τεχνικών χαρακτηριστικών, μεγέθους κ.λπ.) δεν έρχονται να καλύψουν υπαρκτά ή αναμενόμενα κενά. Έτσι, αφενός υπήρξε υπέρογκη δαπάνη για την κατασκευή τους, αφετέρου, όταν ολοκληρωθούν, θα αφήσουν έναν αναντίστοιχο της ζήτησης μεγάλο αριθμό κτιρίων που θα επιβαρύνουν αναίτια με λειτουργικά έξοδα τον προϋπολογισμό των φορέων της πόλης για δαπάνες πολιτισμού. Το κυριότερο όμως είναι ότι χαρακτηρίστηκε από μια λογική διασποράς πόρων σε πολλά έργα (300), με εξαίρεση 10 μεγάλα έργα που καλύπτουν το 45,6% του προϋπολογισμού (Παράρτημα Ι).

Το Τ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 ουσιαστικά δεν αποτελεί πρόγραμμα¹⁴ — με την έννοια ενός συνόλου δραστηριοτήτων με καθορισμένους στόχους, μέσα σε κάποια όρια χρόνου και κόστους — παρά μόνο κατ' ευφημισμόν. Η έλλειψη προγραμματισμού είναι αυτή που κυρίως οδήγησε στην παραγωγή των περισσοτέρων προβλημάτων που αντιμετώπισε ο ΟΠΠΕΘ'97, έλλειψη η οποία (βλ. και ενότητα 3.4.) συναρτάται άμεσα με τη γενικότερη έλλειψη προγραμματισμού στην ελληνική κοινωνία. Το Τ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 αποτελεί βασικά κατάλογο έργων που προέκυψαν ως προϊόν συμβιβασμού και, άρα, δεν έχει και δε θα μπορούσε να έχει συνοχή. Πρόκειται για "συμβιβασμό" στην κατάρτιση καταλόγου έργων και όχι — κάτι αναπόφευκτο, αν όχι ευπρόσδεκτο — στη διαδικασία χάραξης στρατηγικών στοχεύσεων.

Είναι βέβαιο — στο βαθμό που δεν υπάρχει συγκροτημένο σχέδιο για συντεταγμένη πορεία — ότι το Δ.Σ. ενός τέτοιου Οργανισμού θα υφίσταται "πιέσεις" από διάφορους φορείς κ.λπ., στις οποίες δε θα είναι πάντοτε δυνατό να αντισταθεί. Για παράδειγμα, υπήρξαν ορισμένα έργα, αναμφίβολα πολύ σημαντικά, που επιβάρυναν πολύ τον προϋπολογισμό (έργα στις μονές του Αγ. Όρους, αρχαιολογικό κτίριο του ΑΠΘ στη Βεργίνα, Αίθουσα Τελετών ΑΠΘ - Παράρτημα Ι), για τα οποία αναρωτιέται κανείς γιατί έπρεπε να γίνουν από τον ΟΠΠΕΘ'97.

Βέβαια, η συνοχή του προγράμματος "βρέθηκε" εκ των υστέρων, με την έννοια ότι τα έργα αυτά εντάχθηκαν σε ευρύτερες ενότητες, σε επτά κεφάλαια, όπως χαρακτηρίζονται. Το Τ.Π. πρέπει να ιδωθεί ως προϊόν συμβιβασμών, που σε μια προσπάθεια να ικανοποιήσει κατά το δυνατόν όλους (Δήμους, φορείς πολιτισμού, παράγοντες κ.λπ.) έχασε σε σημαντικό βαθμό την αποτελεσματικότητά του και σίγουρα δεν μπόρεσε να αποτελέσει τομή. Επίσης, ως απόρροια τυχαίων — κατά κάποιον τρόπο — γεγονότων, σχετιζόμενων με τον βαθμό "ωριμότητας" των διαφόρων έργων που κατά καιρούς είχαν προταθεί, πάντα στην προηγούμενη λογική. Έτσι, για κάποια έργα που οι απαλλοτριώσεις των οικοπέδων τους "έτυχε" να μπορούν να γίνουν γρηγορότερα, οι μελέτες κ.λπ. προχώρησαν, ενώ για άλλα όχι. Το Τ.Π. μεταβλήθηκε επανειλημμένα, καθώς προσθέτονταν ή αφαιρούνταν έργα, και τελικά ορισμένα από τα ενταγμένα στον προϋπολογισμό του 1997 δεν υλοποιήθηκαν (Παράρτημα Ι). Αυτό οφείλεται ενμέρει και στο γεγονός ότι για την ένταξη ενός έργου στο Τ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 δεν ακολουθήθηκε η διαδικασία των κριτηρίων επιλεξιμότητας που υφίσταται για την ένταξη κάποιου έργου στα ΠΕΠ.

Το Τ.Π. παρουσίασε σημαντικές υπερβάσεις κόστους (π.χ. Ολύμπιον, Μονή Λαζαριστών, ΕΜΣ, Βασιλικό Θέατρο, Θέατρο "Νταμάρι", Θέατρο Δάσους - Παράρτημα Ι) όπως και σημαντική απόκλιση από το χρονοδιάγραμμα. Μικρό ποσοστό των έργων και του συνολικού προϋπολογισμού είχε ολοκληρωθεί τον Δεκέμβριο του 1996, ενώ μόλις το 36,8% των έργων και το 26,5% του συνολικού προϋπολογισμού είχαν ολοκληρωθεί τον Μάιο του 1998. Αν συμπεριλάβουμε και τις ολοκληρωμένες μελέτες, τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται σε 56,6% και 82,2% (Πίνακας 3).

Ο χρόνος από τον ορισμό της Θεσσαλονίκης ως ΠΓΠΕ (Μάιος 1992) μέχρι τον Δεκέμβριο του 1996 ήταν αρκετά ικανοποιητικός για την υλοποίηση κάποιων έργων, όμως κυριολεκτικά χάθηκε. Έτσι, όταν άρχιζαν οι δημοπρατήσεις των έργων (τέλη του 1995), έπρεπε να είχε γίνει ριζική αναδιοργάνωση του Τ.Π. και να μην προχωρούσε η διαδικασία κατασκευής των "μεγάλων έργων" με συνοπτικές διαδικασίες (μελετοκατασκευές), με δεδομένο ότι δε θα ήταν έτοιμα για το 1997. Θα μπορούσαν να γίνουν με αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς που θα άφηναν στην πόλη σημαντικά έργα με μικρότερο κόστος.

Πίνακας 3

Κατάσταση εκτέλεσης των έργων και του προϋπολογισμού τους (Μάιος 1998)

Κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα έργα	Αριθμός έργων		Προϋπολογισμός (δισ δρχ.)	
	α/α	%	α/α	%
Περαιωμένα έργα	141	36,8	22,2	26,5
Περαιωμένα έργα (Τ.Φ., Μελέτες)	76	19,8	46,6	55,7
Έργα υπό κατασκευή	20	5,2	5,1	6,1
Έργα προς δημοπράτηση	13	3,4	1,6	1,9
Έργα με ολοκληρωμένες μελέτες	13	3,4	2,6	3,1
Έργα των οποίων συντάσσεται η μελέτη	22	5,7	2,3	2,7
Λοιπά έργα	98	25,6	3,3	3,9
ΣΥΝΟΛΟ	383	100,0	83,7	100,0

Πηγή: Λαμπριανίδης, Ιωάννου και Κατσιάκας (1998, 87)

3.4. Τεχνικό Πρόγραμμα της ΠΠΕΘ'97:

Ένας απλός κατάλογος έργων

Είναι αμφίβολο αν η ΠΠΕΘ'97 έγινε αντιληπτή ως ιδανική ευκαιρία στήριξης της "διεθνοποίησης" και της αύξησης της κοσμοπολίτικης εικόνας της πόλης, όπως έκαναν πολλές ευρωπαϊκές πόλεις ήδη από τη δεκαετία του '80. Συγκεκριμένα, (Bianchini 1993), οι πολιτικές πολιτιστικής ανάπτυξης των αστικών κέντρων (urban cultural policies) στην Ευρώπη, πέρασαν από τρεις διαφορετικές περιόδους:

α) Στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 στόχευαν στην προώθηση τέχνης υψηλής ποιότητας και στην αύξηση του κοινού. Υπήρχε ελάχιστη συσχέτιση των πολιτιστικών στοιχείων της πόλης και της πιθανής αξιοποίησής τους για αστικές αναπλάσεις, τουριστική ή γενικότερα οικονομική ανάπτυξη.

β) Στη δεκαετία του 1970 υπήρξαν πολλές καινοτόμες και υψηλού κύρους πρωτοβουλίες στις πολιτιστικές στρατηγικές. Αναπτύχθηκαν κυρίως από δήμους που έλεγχε η αριστερά στην Ιταλία, Δ. Γερμανία και Μεγ. Βρετανία, ως εναλλακτικός τρόπος κινητοποίησης του κόσμου μετά την αποτυχία των παραδοσιακών πολιτικών των κομμάτων.

γ) Στη δεκαετία του 1980 οι πολιτιστικές πολιτικές στις πόλεις υπήρξαν πολύ σημαντικές. Γίνονται γεγονότα υψηλού κύρους σε μια λογική στήριξης της "διεθνοποίησης" και της αύξησης της κοσμοπολίτικης εικόνας των πόλεων. Μάλιστα, αυτά γίνονται τόσο σε πόλεις σε κρίση, όπου λειτουργούν ως σύμβολα ανανέωσης (Γλασκόβη, Σέφιλντ, Μπιλμπάο), όσο και σε ευημερούσες πόλεις, όπου λειτουργούν ως σύμβολα καλαισθησίας, απαιτητικών γούστων και κοσμοπολιτισμού (Φραγκφούρτη) αλλά και σε παγκόσμιες μητροπόλεις (Παρίσι) για να ενισχύσουν ακόμη περισσότερο την εικόνα τους.

Ο Sjøholt P. (1999) διακρίνει δυο στρατηγικές προώθησης της ανάπτυξης των πόλεων που στηρίζονται στον πολιτισμό. Η πρώτη επιδιώκει μακροπρόθεσμα και μόνιμα αποτελέσματα, με στόχο είτε την ενδυνάμωση μιας θετικής εικόνας που έχουν τόσο οι κάτοικοι όσο και οι μη κάτοικοι της πόλης, είτε την μετατροπή μιας αρνητικής εικόνας σε θετική (π.χ. Λίβερπουλ). Η δεύτερη πραγματοποιείται μέσα από μεγάλα γεγονότα (mega events) που αφορούν πιο επικεντρωμένες και πιο βραχυπρόθεσμες προσπάθειες. Ορισμένα τέτοια γεγονότα μπορεί να είναι πολύ απομονωμένα, και στην πράξη να μην ξανασυμβαίνουν, όπως ο εορτασμός μιας

επετείου (της απελευθέρωσης μιας χώρας, της γαλλικής επανάστασης κ.λπ.) ή οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Άλλες όμως αποτελούν γεγονότα που συμβαίνουν πιο συχνά (π.χ. Φεστιβάλ).

Αναμφίβολα, η "προϊκα" των 80 δις για τεχνικά έργα με αφορμή την ανάληψη του χρίσματος της ΠΠΕ, θα μπορούσε να αποτελέσει για την πόλη σημαντικότετη ευκαιρία στην προσπάθεια διεκδίκησης ενός νέου –αναβαθμισμένου– ρόλου. Μάλιστα, το ποσό αυτό ήρθε σε μια ήδη ευνοϊκή συγκυρία, τουλάχιστον όσον αφορά το άνοιγμα στα Βαλκάνια. Όμως, τα αποτελέσματα δυστυχώς δεν είναι αντίστοιχα των προσδοκιών. Το ερώτημα, λοιπόν, στο οποίο θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε μια απάντηση, αφορά το γιατί ο ΟΠΠΕΘ'97 δεν μπόρεσε να συντάξει ένα συγκροτημένο πρόγραμμα τεχνικών έργων που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις αναβάθμισης του ρόλου της πόλης στην αστική ιεραρχία της Ε.Ε.

Η Θεσσαλονίκη, αναμφισβήτητα, αξιοποίησε την ευκαιρία της ανακήρυξης της ως ΠΠΕ για να ανασυγκροτήσει την ισχνή πολιτιστική της υποδομή και γενικότερα τον αστικό της εξοπλισμό. Όμως, αυτό που ισχυριζόμαστε είναι ότι ο ΟΠΠΕΘ'97 δεν μπόρεσε να κάνει εκείνα τα έργα που θα άλλαζαν με καθοριστικό τρόπο την "εικόνα" της πόλης και θα την έκαναν "ελκτική" σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και θα πρέπει να καταγραφεί ως ακόμη μια "χαμένη ευκαιρία", που συνέπεσε μάλιστα με την άλλη "χαμένη ευκαιρία": να γίνει η Θεσσαλονίκη "Μητρόπολη των Βαλκανίων".

Κατά τη διάρκεια της σύνταξης ενός τόσο σημαντικού προγράμματος θα ανέμενε κανείς να αντιμετωπιστεί ρητά ένα κεντρικό δίλημμα: Αν, δηλαδή, για την καλύτερη εξυπηρέτηση των στόχων, θα έπρεπε να υπάρχει "διασπορά" των πόρων ή επικέντρωσή τους σε κάποιο εξαιρετικά μεγάλο έργο, σε ένα "έργο πνοής". Αυτό το δίλημμα δεν τέθηκε ποτέ!

Βέβαια, η ανατροπή των κυρίαρχων λογικών δεν είναι πάντοτε εύκολη και απαιτεί ιστορικές συγκυρίες στις οποίες πρέπει να συμπεριλάβει κανείς και τα συγκεκριμένα κάθε φορά "πρόσωπα-κλειδιά". Έτσι, είναι χαρακτηριστική η περίπτωση των αποτελεσμάτων της διοργάνωσης δυο γεγονότων παγκόσμιας εμβέλειας σε δυο διαφορετικές περιφέρειες της Ισπανίας. Δίπλα στο αναμφισβήτητα επιτυχημένο παράδειγμα της Βαρκελώνης (στην αναπτυσσόμενη Καταλονία) που κατάφερε με την ευκαιρία της διοργάνωσης εκεί των Ολυμπιακών Αγώνων του 1992 να αναβαθμίσει δραστικά την εικόνα της, υπάρχει και το παράδειγμα της Σεβίλλης (στη σχετική

υποβαθμισμένη περιφέρεια της Ανδαλουσίας), η οποία την ίδια χρονική περίοδο με την ευκαιρία της διοργάνωσης εκεί της Παγκόσμιας Έκθεσης (EXPO 1992), σπατάλησε τεράστια ποσά για να στήσει σε ένα νησί ένα μεγαλεπήβολο Εκθεσιακό Κέντρο και τις απαραίτητες προσβάσεις σε αυτό, κάτι που δε στέφθηκε με την αναμενόμενη επιτυχία.

Ο ΟΠΠΕΘ'97 θα μπορούσε να στοχεύσει στη ριζική ανατροπή της υφιστάμενης κατάστασης – της ύπαρξης πολλών χώρων με τα ίδια τεχνικά χαρακτηριστικά, που μάλιστα δέχονται εκδηλώσεις με όχι ιδιαίτερες απαιτήσεις τεχνικής υποδομής.

Δε φαίνεται να υπήρξε κάποιο κείμενο που να συντάχτηκε πριν το Τ.Π. και που να θέτει έναν γενικότερο προβληματισμό καθώς και τους προγραμματικούς στόχους του ΟΠΠΕΘ'97. Θα μπορούσε – βλ. και Ιορδάνογλου (1998) και Λαμπριανίδης κ.ά. (1998) – να είχε επιλεγεί επικέντρωση των πόρων σε ένα μεγάλο έργο, σε ένα κτιριακό σύμπλεγμα υψηλών προδιαγραφών που να λειτουργεί ως διεθνής πόλος έλξης, πρακτική που εφαρμόστηκε με επιτυχία σε πολλές περιπτώσεις στην Ευρώπη και στην Αμερική¹⁵. Τα υπόλοιπα χρήματα του Τ.Π. θα κατευθύνονταν σε έναν αυστηρά επιλεγμένο αριθμό ανακαινίσεων υπαρχόντων θεατρικών και εκθεσιακών χώρων.

Μολονότι ένα κτίριο από μόνο του δεν μπορεί να μεταβάλει το πολιτιστικό επίπεδο της ζωής μιας πόλης, αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι αποτελεί βασική προϋπόθεση, και η δημιουργία του μπορεί να παίξει καταλυτικό ρόλο. Ένα τέτοιο έργο πνοής θα μπορούσε να επιτρέψει στη Θεσσαλονίκη να αποτελέσει έναν "σταθμό" στις περιοδείες των μεγάλων καλλιτεχνικών συνόλων. Θα μπορούσε να δημιουργήσει μια δική του δυναμική για την προσέλκυση του κοινού της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης περιοχής της (Β. Ελλάδας αλλά και Βαλκανίων) σε πολιτιστικές δραστηριότητες "υψηλού επιπέδου". Επίσης, στο συμβολικό πεδίο, θα "σηματοδοτούσε" το Τ.Π. της ΠΠΕΘ'97 σε επίπεδο κτιριακής υποδομής κάτι ανάλογο με αυτό που "σηματοδότησε" το Κ.Π. της Έκθεσης του Αγ. Όρους και θα παρέμενε στο διηνεκές ένα σύμβολο της πόλης (όπως το κτίριο της όπερας στο Σίδνεϊ κ.λπ.). Υπάρχει ήδη, πιστεύουμε, μια ανάλογη εμπειρία από τον ρόλο του Μεγάλου Μουσικής στην Αθήνα, που όχι μόνο δεν έχασε τον αρχικό του δυναμισμό, όπως προέβλεπαν οι επικριτές ("μόδα που θα περάσει", "χώρος κοσμικών συναντήσεων" κ.λπ.), αλλά με την ποιότητα των εκδηλώσεών του διέυρνε σημαντικά το κοινό που

παρακολουθεί καλλιτεχνικές εκδηλώσεις "υψηλού επιπέδου".

Σε μίαν άλλη χρονική στιγμή, χωρίς την πίεση του χρόνου που λειτουργεί καταστρεπτικά, θα έπρεπε να είχε ελεγχθεί προσεκτικά η σκοπιμότητα της δημιουργίας χώρων πολιτιστικών δραστηριοτήτων και, στη συνέχεια, να γίνονταν εκείνα τα πραγματικά μεγάλα έργα —τα έργα πνοής—, που θα εξασφάλιζαν πολιτιστικούς χώρους υψηλής ποιότητας, κατάλληλους για καλλιτέχνες και καλλιτεχνικά σύνολα διεθνούς κύρους. Χωρίς τη χρονική πίεση θα μπορούσαν αυτά τα έργα να γίνουν με διεθνείς αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς και, στη συνέχεια, να υλοποιηθεί η κατασκευή τους αποφεύγοντας τη διαδικασία της μελέτης-κατασκευής.

Αυτό που "επελέγη" ήταν να υπάρξει μια μεγάλη διασπορά πόρων (άνω του 50%) σε μικρά και μεσαία έργα, ενώ με το υπόλοιπο (45,6%) έγιναν 10 "μεγάλα" έργα. Ο ΟΠΠΕΘ'97 οδηγήθηκε σε τέτοιες "επιλογές" εκ των πραγμάτων, αφού από το καταστατικό της ίδρυσής του προβλεπόταν συστέγαση κατά το δυνατόν περισσότερων συμφερόντων. Το Τ.Π. ουσιαστικά αποτέλεσε έναν κατάλογο έργων, στον οποίο κυριολεκτικά συνωστίστηκαν όλα τα "επείγοντα", "χρόνια", "λιμνάζοντα" προβλήματα της πόλης που έπρεπε να λυθούν. Μόνον έτσι θα μπορούσε να δεχτεί κανείς ότι το Τ.Π., όπως υποστηρίζει ο Παπαδόπουλος (1996, 57), αποτέλεσε ένα προϊόν "συμβιβασμού".

Ο "προγραμματισμός" αυτού του τύπου δεν αποτελεί εξαίρεση. Τα διάφορα προγράμματα που συντάχθηκαν κατά καιρούς στην Ελλάδα (π.χ. πενταετή προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας, Μ.Ο.Π., Interreg και ΚΠΣ) έχουν τεράστιες αδυναμίες. Αυτές οφείλονται σε εγγενή χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή, στο ότι ο προγραμματισμός όχι μόνο δεν προκύπτει ως αναγκαιότητα για τη διατήρηση της συνοχής της κοινωνίας, αλλά επιπλέον αντιστρατεύεται βασικές κοινωνικές διαδικασίες, αφού αλλιώς θα χάνονταν οι ευκαιρίες απόκτησης εισοδήματος με "εξωοικονομικές" μεθόδους. Στην ελληνική κοινωνία δεν είναι οι οικονομικές σχέσεις αυτές που καθορίζουν κατά κύριο λόγο την κατανομή του εισοδήματος, ούτε το κινήγι του κέρδους με οικονομικά —καταρχήν— μέσα είναι η κατεξοχήν κοινωνικά παραδεκτή συμπεριφορά. Αντίθετα, τα εξωοικονομικά μέσα (βλ. προσωπικές και κυρίως πολιτικές-κομματικές σχέσεις που λειτουργούν μέσα από τα πλέγματα της πατρωνίας και των πελατεικών σχέσεων) χρησιμοποιούνται ως βασικός τρόπος απόκτησης εισοδήματος, μετακύλισης της φορολογίας ή του κόστους παραγωγής από τα ισχυρότερα (πολιτικά) στρώματα στα ασθενέστερα,

καθώς και διευθέτησης των οικονομικών διεκδικήσεων των διαφόρων στρωμάτων. Το γεγονός ότι ο έλεγχος των οικονομικών σχέσεων γίνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω της πολιτικής κυριαρχίας, και σε τελευταία ανάλυση μέσω του ελέγχου του κράτους, σημαίνει ότι οι διαφορές μεταξύ των κοινωνικών ομάδων εκδηλώνονται κυρίως μέσω πολιτικών συγκρούσεων (κυριαρχία του πολιτικού στο κοινωνικό), γεγονός που παραμορφώνει τόσο τις οικονομικές λειτουργίες όσο και τις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας.

Ο προγραμματισμός της ανάπτυξης, λοιπόν, θα σήμαινε απώλεια ελέγχου του κράτους και, σε τελευταία ανάλυση, απώλεια της κυριαρχίας στις σχέσεις κοινωνικής αναπαραγωγής. Έτσι, όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις μέχρι σήμερα φαίνεται να ταλαντεύονται ανάμεσα στην αναγνώριση των αρνητικών καταστάσεων της μη προγραμματισμένης ανάπτυξης και στην είσπραξη του "πολιτικού κόστους" ενός προγραμματισμού. Βέβαια, τα πράγματα έχουν αρχίσει να αλλάζουν, κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του '90 με την αναμφισβήτητη συμβολή και της Ε.Ε.

Η αδυναμία του ΟΠΠΕΘ'97 να συντάξει ένα συνεκτικό πρόγραμμα έχει βαθιές ρίζες· οφείλεται σε εγγενή χαρακτηριστικά της ίδιας της κοινωνίας. Δεν πρέπει να ιδωθεί ως απόρροια συγκυριακών γεγονότων ή παραγόντων με δευτερεύουσα σημασία (υποτιθέμενη ανικανότητα κάποιων προσώπων που διοίκησαν τον ΟΠΠΕΘ'97, έλλειψη συμβούλων με επαρκή επιστημονική κατάρτιση¹⁶ ή εξυπηρέτηση άνομων συμφερόντων – "θεωρία της συνωμοσίας" – κ.λπ.). Εντούτοις, η σύνθεση του Δ.Σ. του ΟΠΠΕΘ'97 καθορίστηκε περισσότερο από μια προσπάθεια διασφάλισης του εναγκαλισμού του από την κυβέρνηση, παρά από το κριτήριο της μεγαλύτερης δυνατής αποτελεσματικότητάς του.

Το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του ΟΠΠΕΘ'97 έπαιξε σημαντικό ρόλο στις αδυναμίες που παρουσιάστηκαν στην υλοποίηση του έργου του. Αναφερόμαστε κυρίως στο γεγονός ότι το Δ.Σ. του ΟΠΠΕΘ'97 δεν κατάφερε να λειτουργήσει ως επιτελικό όργανο χάραξης στρατηγικής και κατευθύνσεων και, όπως επισημάνθηκε έγκαιρα (Kantor- Ευρωσύμβουλοι, 1996, ΟΠΠΕΘ'97, 1996), μετατράπηκε σε όργανο είτε επικύρωσης των εισηγήσεων κάποιων Επιτροπών, είτε λήψης αποφάσεων για καθημερινά και τρέχοντα ζητήματα του Οργανισμού. Ανατέθηκε σ' ένα νεοσύστατο Οργανισμό χωρίς διοικητική εμπειρία και άμεση γνώση των αντίστοιχων ζητημάτων, ένα ιδιαίτερα βαρύ και πολύπλευρο έργο που μάλιστα έπρεπε να το "οραματιστεί", να το προγραμματίσει και να το υλοποιήσει σε εξαιρετικά περιορισμένο χρονικό διάστημα.

4. Μια συνολική αξιολόγηση της ΠΠΕΘ'97

4.1. Ουσιαστική η συνεισφορά της ΠΠΘ '97 στον πολιτισμό και στην πολιτιστική υποδομή της πόλης.

Χωρίς αμφιβολία ο θεσμός της ΠΠΕ άλλαξε, έστω και προσωρινά, τη σχετική αδράνεια που χαρακτηρίζει τον πληθυσμό της πόλης για εκδηλώσεις πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Έγινε ένα πλήθος εκδηλώσεων σε όλους τους τομείς της καλλιτεχνικής δημιουργίας, ορισμένες εκ των οποίων αποτέλεσαν ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου γεγονότα που πιθανά "μόρφωσαν" ομάδες του πληθυσμού και αύξησαν κάπως τις απαιτήσεις για πολιτιστικές εκδηλώσεις. Φαίνεται ότι με την ΠΠΕΘ'97, όπως γράφει και ο Ξυδάκης (1997), κάποιο απροσδιόριστο κοινό "εκπαιδεύτηκε" και "καλόμαθε" σε θεάματα επιπέδου. Μπορεί να ελπίζει λοιπόν κανείς ότι αυτό θα έχει μονιμότερα αποτελέσματα, ότι αυτή η δυναμική θα συνεχιστεί κάπως, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι θα υπάρξει και προσφορά αντίστοιχου επιπέδου.

Στη διάρκεια της ΠΠΕ έγιναν στη Θεσσαλονίκη εξαπλάσιες εκδηλώσεις από αυτές που γίνονται –συνήθως– κάθε χρόνο. Η μεγάλη προσέλευση του λιγότερο ή περισσότερο συνειδητοποιημένου κοινού στις σημαντικές εκδηλώσεις και η αθρόα προσέλευση στα λαϊκά γεγονότα, απέδειξε ότι υπάρχουν δέκτες για κάθε μορφής πολιτιστικό έργο.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να απαντηθεί αν πέτυχε το μεγάλο εγχείρημα του ΟΠΠΕΘ'97 για την "ανύψωση του πολιτισμικού επιπέδου" του κοινού μέσω των εκδηλώσεων του Κ.Π. Βεβαίως η "πολιτιστική" πελατεία αυξήθηκε προσωρινά, εφόσον περισσότεροι είδαν θέατρο, χορό κ.λπ. σε σχέση με προηγούμενες χρονιές. Όμως, αυτό που θα κρίνει την επιτυχία του ΟΠΠΕΘ'97 ως παραγωγού και διαμεσολαβητή πολιτισμού, είναι το αν η αριθμητική αύξηση του κοινού των πολιτιστικών εκδηλώσεων του 1997 θα διατηρηθεί και, κυρίως, αν κατάφερε να συμβάλει στην αύξηση του ποσοστού του κοινού των υψηλού επιπέδου πολιτιστικών εκδηλώσεων, που εκ των πραγμάτων είναι πολύ χαμηλό ("πολιτισμός" για τους λίγους).

Η Θεσσαλονίκη λόγω της ΠΠΕ προβλήθηκε με πολλούς τρόπους στην Ευρώπη: α) Το 1997 η Θεσσαλονίκη προσέλκυσε πολλούς και μεγάλους καλλιτέχνες, Έλληνες και ξένους. Αναμφίβολα, κάθε σχήμα, κάθε μουσικός, κάθε ορχήστρα θέλει να εμφανιστεί

σε μια ΠΠΕ, αφού αυτό προσδίδει κύρος. Η "εικόνα" της Θεσσαλονίκης πλησίασε εκείνες των μεγαλουπόλεων με καθιερωμένη πολιτιστική ζωή, επειδή πραγματοποιήθηκαν εδώ το 1997 ορισμένες ιδιαίτερα αξιόλογες πολιτιστικές δραστηριότητες: Συναυλίες με τον M. Rostropovitch, τον Ricardo Muti, τον Murray Perraiah, το Kronos Quartet και τους U2, παραστάσεις με τον Ian Holms και τον Giorgio Strehler, χορευτικές εκδηλώσεις με τον Barishnikov και τα Gala des Etoiles, θεατρικές παραστάσεις όπως "Ο Βασιλιάς Ληρ" και το "Ω! τι ευτυχισμένες ημέρες" του P. Brook, εκθέσεις των Caravaggio, A. Caro, Max Ernst και F. Goya και ομιλίες των R. Wilson, M. Pavits και I. Κανταρέ.

Η προγραμματισμένη και συντονισμένη συνέχιση τέτοιων εκδηλώσεων από φορείς της πόλης θα τοποθετούσε τη Θεσσαλονίκη στον ευρωπαϊκό κύκλο των κόμβων με υψηλή πολιτιστική εικόνα. Θα δικαιολογούσε την αποκέντρωση πολιτιστικών δράσεων και εκτός Αθηνών, αμβλύνοντας την αίσθηση της δορυφορικής πόλης. Μακροπρόθεσμα, θα δημιουργούσε πρότυπα σύγκρισης για την καλλιτεχνική παιδεία ανεβάζοντας το επίπεδό της – Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, Ωδεία κ.λπ. – καθώς και υγιή συναγωνισμό για τους εντόπιους καλλιτεχνικούς φορείς (π.χ. ορχήστρες) που θα βοηθούσε τη βελτίωσή τους. Αυτό ίσως να περιόριζε την "αιμορραγία" επιτυχημένων καλλιτεχνών προς την Αθήνα, φαινόμενο που χαρακτηρίζει και άλλους κοινωνικούς τομείς (πολιτική, επιστήμη, επιχειρήσεις, πανεπιστήμιο κ.λπ.).

β) Εξάλλου, η πόλη της Θεσσαλονίκης με αφορμή κάποια κεντρικά γεγονότα του Κ.Π. του ΟΠΠΕ'97, προβλήθηκε σε ευρωπαϊκό αλλά και σε διεθνές επίπεδο. Ακούστηκε ευρύτερα, καθώς συνδέθηκε με σημαντικά γεγονότα (Διακήρυξη της Θεσσαλονίκης για την πολιτική του Πολιτισμού, Διακήρυξη της Θεσσαλονίκης για την Πολιτιστική Διαβαλκανική και Παρευξείνια συνεργασία, Χάρτα της Θεσσαλονίκης για τον Πολιτισμό και την κοινωνική συνοχή, Διακήρυξη της Θεσσαλονίκης για το περιβάλλον από την UNESCO, Βραβείο Θεσσαλονίκης της UNESCO, Ψήφισμα της πατριαρχικής πρωτοβουλίας για τη Μαύρη Θάλασσα, το έργο "Θεσσαλονίκη" του Μπρέγκοβιτς (Θεοδωρίδης 1998).

γ) Η ΠΠΕΘ'97 αποτέλεσε το κίνητρο για επισκέψεις στη Θεσσαλονίκη σημαντικών προσωπικοτήτων, πέραν των καλλιτεχνών.

δ) Η ΠΠΕΘ'97 δεν πέρασε απαρατήρητη στο εξωτερικό. Μέσα από τα δημοσιεύματα του ξένου Τύπου, το Internet, τα τουριστικά έντυπα, τα περιοδικά των ξένων αεροπορικών εταιριών και των ευρωπαϊκών σιδηροδρόμων, η ΠΠΕΘ'97 δεν πρόβαλε μόνο το

"προφίλ" της. Παρουσίασε διεθνώς το "πρόσωπο" της Θεσσαλονίκης, την ιστορική ταυτότητά της, τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της, τη σημασία της στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο.

ε) Τέλος, το Τ.Π. της ΠΠΕΘ'97 αποτέλεσε, κυρίως λόγω μεγέθους, σταθμό στην ιστορία της πόλης. Δημιουργήθηκε, σχετικά σύντομα, ένα σύνολο αξιόλογων πολιτιστικών υποδομών για διάφορα είδη εκδηλώσεων (θέατρα, χώροι μουσικής και εκθέσεων, μουσεία κ.λπ.) καθώς και για τη στέγαση θεσμών πολιτισμού¹⁷. Μάλιστα, η γεωγραφική κατανομή τους επέφερε μια ομαλότερη διασπορά των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στο χώρο του Π.Σ.Θ. Εξάλλου, υπήρξε μια σειρά επεμβάσεων που ανέδειξαν τους δημόσιους χώρους της (ανάδειξη μνημείων, αποκαταστάσεις όψεων κτιρίων, αστικός εξοπλισμός, πεζοδρομήσεις κ.λπ.) και την ιστορική συνέχειά της (ανασκαφικό/αναστηλωτικό έργο, αναπαλαίωση διατηρητέων κ.ά.). Πιστεύουμε ότι μέρος αυτών των παρεμβάσεων (αναπαλαίωσεις διατηρητέων κ.λπ.) θα λειτουργήσει παραδειγματικά για άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς.

4.2. Ευκαιρίες που δεν αξιοποιήθηκαν πλήρως

Βέβαια, ο ΟΠΠΕΘ'97 μπορεί να ιδωθεί και ως μια σειρά "χαμένων ευκαιριών", εφόσον δεν πέτυχε μέσω του Κ.Π. να δημιουργήσει αγορά πολιτισμού – εγχείρημα αναμφισβήτητα δύσκολο. Δεν κατάφερε να τονώσει το ηθικό των κατοίκων της πόλης, ώστε να ξεπεραστεί μια διάχυτη μιζέρια και ένας επαρχιωτισμός (που συνήθως εκφράζεται ως πολεμική εναντίον του αθηνοκεντρισμού) και να "συσπειρωθούν" οι Θεσσαλονικείς στην προοπτική αναβάθμισης της ζωής στην πόλη. Η διεκδίκηση της διοργάνωσης του θεσμού από τη Θεσσαλονίκη (αντί του Ναυπλίου), ήταν ίσως η τελευταία πράξη μεγάλης συσπείρωσης της πόλης γύρω από την ΠΠΕ. Το ρεύμα συσπείρωσης των πρώτων χρόνων μετά την απονομή του χρίσματος γύρω από το όραμα που έφερε μαζί της η ΠΠΕ, συρρικνώθηκε σχετικά σύντομα και οι πολίτες της πόλης έκτοτε παρέμειναν αδρανείς. Στη συνέχεια άρχισαν τα προβλήματα και οι διαμαρτυρίες, γιατί ίσως ο ΟΠΠΕΘ'97 δεν "έπεισε" ποτέ τους Θεσσαλονικείς.

Μια τέτοια μεγάλη προσπάθεια για την πόλη θα μπορούσε να στηριχτεί από τους πολίτες της με εθελοντική-ανιδιοτελή προσφορά. Με τη συστράτευσή τους για την ΠΠΕΘ'97, με τη συμμετοχή τους ως εθελοντών στους διάφορους τομείς θα γίνονταν συμμετοχοί και άρα υποστηρικτές του όλου εγχειρήματος και υπήρξαν

πολλές τέτοιες προσφορές (βλ. Μασλία 1998, 33).

Τα επικριτικά – συχνά άδικα και σκανδαλοθηρικού τύπου – δημοσιεύματα ξεκίνησαν νωρίς¹⁸, καθώς από ένα σημείο και ύστερα ο ΟΠΠΕΘ'97 αποτελούσε εύκολο στόχο. Τα δημοσιεύματα αυτά αδίκησαν τη μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων που δούλεψαν ή συνεργάστηκαν με τον ΟΠΠΕΘ'97, και που έδωσαν τον καλύτερο εαυτό τους δουλεύοντας κάτω από αντίξοες συνθήκες, τις οποίες βέβαια δεν είχαν προκαλέσει οι ίδιοι (μεγάλες προσδοκίες άρα και – αναπόφευκτα – απογοητεύσεις στη συνέχεια, χρονική πίεση, αρνητικό κλίμα εκ μέρους του κοινού κ.λπ.).

Αρνητικό κλίμα δημιουργήθηκε και από την εικόνα διαχείρισης των οικονομικών πόρων του ΟΠΠΕΘ'97, που εύκολα οδήγησε σε μια αίσθηση για εικαζόμενα οικονομικά σκάνδαλα. Η ύπαρξη μεγάλων οικονομικών μεγεθών και σημαντικής εξουσίας, συνδυαζόμενα με μια μόνιμη καχυποψία και δυσπιστία των πολιτών έναντι της εξουσίας και του κράτους, σε μια μικρή σχετικά κοινωνία όπως αυτή της Θεσσαλονίκης, οδήγησαν σε αυτό το αρνητικό κλίμα.

Επιπλέον, αυτό που κυρίως έδειξε η σύντομη ιστορία του ΟΠΠΕΘ'97 είναι ότι οι κοινωνικοί, οικονομικοί, επιστημονικοί και λοιποί φορείς της πόλης δεν μπόρεσαν να επιβάλουν την άσκηση της διοίκησης ενός τόσο σημαντικού Οργανισμού με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο για την πόλη. Έναν τρόπο που ιδεατά θα επέτρεπε στην πόλη να ξεπεράσει τον σημερινό επαρχιωτισμό της. Αυτή η αδυναμία των φορέων της πόλης θα πρέπει να μας προβληματίσει, τόσο γιατί περιόρισε την αποτελεσματικότητα του ΟΠΠΕΘ'97, όσον αφορά το Κ.Π. και το Τ.Π., όσο κυρίως, γιατί αναπόφευκτα θα δημιουργήσει παρόμοια προβλήματα και στο μέλλον.

Τέλος, και ίσως το πιο σημαντικό από όλα, η Θεσσαλονίκη φαίνεται ότι έχασε μια χρυσή ευκαιρία να αλλάξει την "εικόνα" της μέσω της πολύ μεγάλης χρηματοδότησης του Τ.Π. (π.χ. με κάποιο "έργο-σύμβολο" που θα άλλαζε την εικόνα της πόλης και θα της επέτρεπε να φιλοξενεί καλλιτεχνικές δραστηριότητες διεθνούς επιπέδου).

Κλείνοντας, υποστηρίζουμε ότι καθοριστικό στοιχείο σε μια πορεία αναβάθμισης του ρόλου της Θεσσαλονίκης είναι η υιοθέτηση ενός Στρατηγικού Σχεδίου Ανάπτυξης της πόλης ως προϊόντος συμφωνίας των φορέων της (βλ. και Καυκαλάς κ.ά. 2000). Αν δεν συνταχθεί ένα τέτοιο Σχέδιο, τότε όσα χρήματα κι αν δοθούν, δε φαίνεται ότι θα επιτρέψουν να βελτιωθεί η θέση της πόλης στην οικιστική ιεραρχία της Ε.Ε. αλλά και στο διεθνή καταμερισμό ερ-

γασίας. Η εμπειρία της "αναποτελεσματικής" χρήσης των πόρων του Τ.Π. της ΠΠΕΘ'97 είναι ένα ακόμη παράδειγμα που ισχυροποιεί αυτή την άποψη, ελπίζουμε όμως ότι θα αποτελέσει δίδαγμα για το μέλλον (π.χ. Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004, Πάτρα ΠΠΕ για το 2006 και EXPO 2007).

Σημειώσεις

1. Βασίζεται σε δυο μελέτες αξιολόγησης της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας: Λαμπριανίδης, Ιωάννου, Κατσίκας, Δέφνερ (1995) και κυρίως στην Λαμπριανίδης, Ιωάννου, Κατσίκας (1998), από την οποία και προέρχονται όλα τα στοιχεία για την ΠΠΕΘ97.

2. Ο ΟΠΕΠΘ97 με τη Διακήρυξη αυτή αναλάμβανε: 1) να δηλώσει την πολυμέρεια του ευρωπαϊκού πολιτισμού και τις ιδιαιτερότητες της εθνικής πνευματικής δημιουργίας, 2) να εξάρει τη δυναμική της πολιτιστικής παρέμβασης στην αλληλοκατανόηση και στην ειρηνική συμβίωση των λαών, 3) να αναδείξει τη συμβολή της Ορθοδοξίας στην ειρηνική συνύπαρξη του σύγχρονου κόσμου, 4) να ενθαρρύνει τις τοπικές πνευματικές και καλλιτεχνικές δυνάμεις, 5) να προωθήσει την κριτική και δημιουργική παρέμβαση νέων προτάσεων και καινοτόμων καλλιτεχνικών πρωτοβουλιών και να αναδείξει αποσιωπημένες μορφές καλλιτεχνικής και πνευματικής έκφρασης, 6) να στηρίξει φορείς και εκδηλώσεις στην περιφέρεια, 7) να ενισχύσει δράσεις που προβάλλουν την πόλη ως κέντρο εθνικών και διεθνών πολιτιστικών εκδηλώσεων, 8) να δώσει χώρο δράσης στις πνευματικές και καλλιτεχνικές δυνάμεις του ελληνισμού που ζουν έξω από την Ελλάδα, 9) να υποστηρίξει πνευματικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που συνδέουν εκπαίδευση και πολιτισμό για να κατακτηθεί η τέχνη από όλους, 10) να προβάλλει την ποιότητα της καθημερινότητας (πολιτισμός των γεύσεων, της πλατείας, της αγοράς, της μετακίνησης κ.λπ.) και της οικολογικής αντίληψης, 11) να συνδυάσει τις δυνάμεις που παρέχουν οι οικονομικές δραστηριότητες της πόλης με την ανάπτυξη δεσμών πολιτιστικής συνεργασίας.

3. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η περίοδος εκείνη, χαρακτηρίζεται από έξαρση των φαινομένων εθνικισμού στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης που μάλιστα σιγά σιγά οδήγησε και στην αναζωπύρωση του εθνικισμού και στις Δυτικές χώρες.

4. Σύνολα εκδηλώσεων: Το πάρτι της Πρωτοχρονιάς και «Τρανή Αποκριά». Μουσική: Συναυλία U2, Rostropovitch, A. Μπάλτσα - Ορχήστρα Βιέννης, «Χαράς εσπέρας», «Εγκαίνιον»: Μικρούτσικος - Μητροπάνος και Τελετή λήξης με τον Goran Bregovic. Χορός: Barischnikoff και Gala des Etoiles. Θέατρο: Βασιλιάς Λήρ και "Ω! οι ευτυχημένες μέρες" του Σ. Μπέκετ, σκην. Ρ. Brook. Εκθέσεις: Θησαυρών Αγ. Όρους, Caravaggio, «Ο Μέγας Αλέξανδρος στην Ευρωπαϊκή Τέχνη», «Ο Μέγας Αλέξανδρος και η Ανατολή», Ο. Ελύτη.

5. Στήθηκαν, σε συνεργασία με Δήμους, εστίες καλλιτεχνικής δημιουργίας για νέους σε τομείς όπως η φωτογραφία, η γραφιστική, το θέατρο, η χορωδία, το βίντεο και η ηχογράφηση.

6. Χώροι που προσφέρουν στους πρόσφυγες - παλιννοστούντες τη δυνατότητα να ψυχαγωγηθούν και να απασχοληθούν δημιουργικά ή να παρακολουθήσουν μαθήματα γλώσσας, ομιλίες κ.λπ.

7. Παρουσίασε το ελλαδικό στοιχείο της διασποράς ως συνθετικό ιστορικό παράγοντα μιας παγκοσμιοότητας, όπως τη διαφυλάσσει η ιστορία της τέχνης, του πολιτισμού και η ιστορία του ανθρώπου. Στάθηκε αφορμή να επανασυνδεθούν με την πατρίδα και μικρής κλίμακας δημιουργοί και νέοι jakki]wmer.

8. Απαντήθηκαν 1021 ερωτηματολόγια στους χώρους των εκδηλώσεων του ΠΣΘ, και 500 τηλεφωνικά ερωτηματολόγια μετά τη λήξη της ΠΠΕΘ97, κατά τους δύο πρώτους μήνες του 1998 (Λαμπριανίδης, Ιωάννου και Κασιάκας, 1998).

9. Το Μέγαρο Μουσικής βρισκόταν ήδη σε διαδικασία υλοποίησης όταν αποφασίστηκε το Τ.Π. του ΟΠΠΕΘ97, καθώς ήδη τον Φεβρουάριο 1994 είχε ολοκληρωθεί η προμελέτη σκοπιμότητας (Καντορ - Ευρωσύμβουλοι 1994).

10. Μάλιστα ορισμένοι την αποκάλεσαν ειρωνικά «Κατασκευαστική Πρωτεύουσα».

11. Ήτοι: Γ. Πενέλης, πολιτικός μηχανικός, Χ. Μυλωνάς, πολιτικός μηχανικός, Κ. Λοΐζος, αρχιτέκτων μηχανικός.

12. Όμως ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 υπήρχαν φωνές, αναμφίβολα πολύ λίγες (βλ. μεταξύ άλλων Λαμπριανίδης 1996α, 1996β και 1997) που υποστήριζαν ότι ήταν υπερβολική η αισιοδοξία τόσο για τις θετικές συνέπειες του ανοίγματος των ελληνικών επιχειρήσεων στις χώρες της Βαλκανικής, όσο και για τον ρόλο της Θεσσαλονίκης.

13. Η τότε υπουργός Πολιτισμού, Α. Ψαρούδα - Μπενάκη είχε δηλώσει (1992) ότι «με την απόφαση των υπουργών Πολιτισμού της Κοινότητας για τη Θεσσαλονίκη πετύχαμε να αναγνωριστεί ότι η πρωτεύουσα της Μακεδονίας είναι το ευρωπαϊκό κίνηση κέντρο των Βαλκανίων, η εστία που μπορεί για έναν ολόκληρο χρόνο να συγκεντρώνει τη δυτικοευρωπαϊκή κουλτούρα και να την εκπέμπει ακτινωτά στα Βαλκάνια, στην ανατολική Μεσόγειο κι ακόμη παραπέρα».

14. Ένα πρόγραμμα έχει: ανάλυση, ιεράρχηση στόχων, χρονοδιάγραμμα, φορείς υλοποίησης, παρακολούθηση εφαρμογής, αξιολόγηση επιμέρους αποτελεσμάτων, ανατροφοδότηση, απαραίτητες διαρθρωτικές επεμβάσεις και, τέλος, συνολική αξιολόγηση.

15. Πολιτιστικές ναυαρχίδες (Cultural flagships), όπως η συλλογή Burrell στη Γλασκόβη, το Albert Dock στο Λίβερπουλ, το Centenary Square στο Μπίρμιγχαμ, η περιοχή Antigone στο Montpellier, η περιοχή των Μουσείων (Museum quarter) στην Φραγκφούρτη, τα 160 νέα οικοδομικά τετράγωνα που έγιναν στη Λισαβόνα για τους Ολυμπιακούς του 1992, το Μουσείο Orsay, το Μουσείο Επιστήμης και Τεχνολογίας στη Villette, η Πυραμίδα του Λούβρου, το Ινστιτούτο du Mond Arabe, η Όπε-

ρα στη Bastille στο Παρίσι και το συγκρότημα Guggenheim στο Μπιλμπάο. Όλα αυτά αποτελούν σύμβολα αστικής αναγέννησης.

16. Ακόμη κι αν μια τέτοια απάντηση είχε κάποια βάση, μεταθέτει ουσιαστικά το πρόβλημα, αφού αμέσως θα προέκυπτε το ερώτημα, γιατί επιλέχθηκαν γι' αυτές τις θέσεις ανάκαινα άτομα.

17. Ενδεικτικό της έλλειψης προγραμματισμού είναι και η έλλειψη ουσιαστικής στήριξης των διαφόρων θεσμών πολιτισμού που δημιουργήθηκαν (δηλ. το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, καθώς και το Μουσείο Φωτογραφίας, το Μουσείο Κινηματογράφου, η Όπερα Δωματίου και το Λογοτεχνικό Αρχείο Θεσσαλονίκης).

18. Αναμφίβολα υπήρξε και μια πολύ βάσιμη πολιτική κριτική τόσο στον τύπο όσο και αλλού (π.χ. επερώτηση του ΣΥΝ στη Βουλή για την ΠΠΕΘ97).

Βιβλιογραφία

- Bianchini F. 1993. "Remaking European cities: the role of cultural politics", in: F. Bianchini and Parkinson M. (Eds.) 1993. *Cultural Policy and Urban Regeneration*. Manchester: Manchester University Press.
- Economou D. 1997. "The impact of the first Community Support Framework for Greece", *European Urban and Regional Studies*, 4(1).
- Γιακουμάτου Α. 1998. "Το πείραμα της Θεσσαλονίκης", *Το Βήμα* 18.1.1998.
- Θεοδωρίδης Π. 1996. "Ο πολιτισμός δεν είναι υπόθεση αιθουσών, είναι υπόθεση ανθρώπων", *Τεχνογράφημα*, 1.6.1996.
- Θεοδωρίδης Π. 1997. "Με όπλο τον πολιτισμό", *Νέμεσις* 30.1.97.
- Θεοδωρίδης Π. 1997. "Ήταν εύκολος στόχος η Θεσσαλονίκη '97", *Επενδυτής* 14.12.97.
- Θεοδωρίδης Π. 1998. *Απολογισμός του Κ.Π. του ΟΠΠΕΘ'97 προς το Δημοτικό Συμβούλιο Θεσσαλονίκης*. Φεβρ. (Πολυγραφ.).
- Ιορδάνογλου Χρ. 1998. "Πολιτιστική Πρωτεύουσα Ι και ΙΙ, Κυριακάτικη Αυγή 25.1.98.
- Καϊσερλίδης Ι. 1996. *Σκέψεις για το '97*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καϊσερλίδης Ι. 1998. *Θεσσαλονίκη 1997. Πόσο Πολιτιστική; Πόσο Πρωτεύουσα;* Θεσσαλονίκη.
- Kantor - Ευρωσύμβουλοι 1994. Προμελέτη σκοπιμότητας για τη δημιουργία του Μεγάρου Μουσικής Θεσσαλονίκης.
- Kantor - Ευρωσύμβουλοι 1996. Σχέδιο Δράσης του ΟΠΠΕΘ.

- Καραβασίλης Κ. 1997. "Συνέντευξη", Αγγελιοφόρος 9.11.97.
- Καυκαλάς Γ., Λαμπριανίδης Λ. και Παπαμίχος Ν. (2000) *Σχέδιο δράσης για το Στρατηγικό σχεδιασμό της Θεσσαλονίκης*. Οργανισμός Ρυθμιστικού, Θεσσαλονίκη.
- Κουράκης Α. 1996. "Θεσσαλονίκη - Πολιτιστική Πρωτεύουσα '97: Τι θα μείνει; *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ* τ. 1934, 104-109.
- Labrianidis L. and Defner D. (2000). "(forthcoming) "European Cultural Capital Thessaloniki '97: a special event as well as an opportunity missed", *Proceedings of the International Conference: Towards a radical cultural agenda for European cities and regions*, Thessaloniki: Kyriakidis.
- Λαμπριανίδης Λ., Κασιόκας Η., Ιωάννου Δ. και Δέφνερ Α. 1995. *Εκ των προτέρων εκτίμηση μακροοικονομικών επιπτώσεων της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης -Θεσσαλονίκη 1997. Χρηματοδότηση: ΟΠΠΕΘ'97-* Ευρωσύμβουλοι.
- Λαμπριανίδης Λ., Κασιόκας Η. και Ιωάννου Δ. 1998. *Εκ των υστέρων εκτίμηση μακροοικονομικών επιπτώσεων της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης -Θεσσαλονίκη 1997. Χρηματοδότηση: ΟΠΠΕΘ'97 -* Ευρωσύμβουλοι.
- Λαμπριανίδης Λ. 1993. Περιφερειακά πανεπιστήμια στην Ελλάδα: Από το αίτημα για στρατόπεδα νεοσυλλέκτων στο αίτημα για περιφερειακά πανεπιστήμια. *Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη*.
- Labrianidis L. 1996α. "Subcontracting in Greek manufacturing and the opening of the Balkan markets", *Cyprus Journal of Economics* vol. 9(1), pp. 29-45
- Labrianidis L. 1996β. "The opening of the Balkan markets and consequent economic problems in Greece", *Modern Greek Studies*, vol. 12/13, pp. 211-235
- Λαμπριανίδης Λ. 1997. "Το άνοιγμα των ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια μπορεί να οδηγήσει στην υπονόμευση της ανάπτυξης της χώρας", *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 9, σσ. 65-101.
- Λοΐζος Κ. 1996. "Η ελπίδα πεθαίνει τελευταία για την Πολιτιστική", *Τεχνογράφημα*, Αύγ.
- Λοΐζος Κ. 1998. "Ενημέρωση Δημοτικού Συμβουλίου Θεσσαλονίκης", Εισήγηση στο Δ. Συμβούλιο 24.1.98
- Λυκεσάς Α. 1998. "Το χρονικό μιας δευτερεύουσας που έγινε πρωτεύουσα", *Αντί*, 31.1.98, σσ. 22-26.
- Μαμαρίκας Χ. 1998. "Ο πολιτισμός της Θεσσαλονίκης. Τα νέα δεδομένα. Τα απαιτούμενα για την πολιτιστική ανάπτυξη".

- Αγγελιοφόρος της Κυριακής 1.2.98
- Μανιτάκης Α. 1998. "Θεσσαλονίκη '97: ο πολιτισμός των "μάνια-τζερ" *Ελευθεροτυπία* 12.3.98
- Μασλίας Ρ. 1998. Η πολιτιστική από μέσα, *Ιανός*, Θεσσαλονίκη.
- Myerscough J. 1994. European Cities of Culture and Cultural Months. Prepared for the Network of Cultural Cities of Europe.
- Μυρτσιώτη Γ. 1997. "Η Πολιτιστική "ζωντάνεψε" τη Θεσσαλονίκη", *Καθημερινή της Κυριακής* 28.12.97.
- Ξυδάκης Ν. 1997. "Η πολιτιστική τώρα αρχίζει", *Η Καθημερινή* 31.12.97.
- ΟΠΠΕΘ'97 1996. Η σημερινή κατάσταση του ΟΠΠΕΘ '97 και οι προοπτικές του. Πρόταση οργανωτικής δομής. Πρόγραμμα δράσης. ΟΠΠΕΘ (κείμενο εργασίας).
- ΟΠΠΕΘ'97 1997. Η "γνωστή" Πόλη - Διαμορφώσεις 10 Αρχαιολογικών Χώρων στη Θεσσαλονίκη.
- ΟΠΠΕΘ'97 1998. Θεσσαλονίκη 1997 - Πανελλήνιοι Διαγωνισμοί Αστικού Σχεδιασμού.
- ΟΠΠΕΘ'97 1998. Θεσσαλονίκη 2000. Στο χάρτη των Ευρωπαϊκών Μητροπόλεων.
- ΟΠΠΕΘ'97. Αριστοτέλους: Ανασχεδιασμός του Μνημειακού Άξονα της Θεσσαλονίκης.
- ΟΠΠΕΘ'97. Μετασχηματίζοντας την Πόλη - Διεθνείς Διαγωνισμοί Αστικού Σχεδιασμού για τη Θεσσαλονίκη.
- ΟΠΠΕΘ'97. Ο Διαγωνισμός του Δυτικού Τόξου στη Θεσσαλονίκη - Νέοι Κοινόχρηστοι Χώροι για τη Σύγχρονη Πόλη.
- Πάντζαλης Ν. 1996. "Πολιτιστική επαρχία", *Τεχνογράφημα*, 1.6.1996.
- Πάντζαλης Ν. 1997. "Η πρόκληση της Θεσσαλονίκης", *Τεχνογράφημα* 1.11.1997.
- Παπαδόπουλος Λ. 1996α. "Το πρόγραμμα των τεχνικών έργων", *Αρχιτέκτονες* τ. 5-6, Δεκ.95/Φεβρ. 96, 57-64.
- Παπαδόπουλος Λ. (επιμ.) 1996β. 200 έργα πολιτισμού για τη Θεσσαλονίκη του 21ου αιώνα, ΟΠΠΕΘ.
- Παπαδόπουλος Λ. (επιμ.) 1997. Εκτίμηση του έργου του ΟΠΠΕΘ'97" θέμα 3ο απόφαση 8 Δ.Σ. 29.12.97, ΟΠΠΕΘ.
- Παπαμίχος Ν., Χατζημιχάλης Κ., Χαστάογλου Β. κ.ά. 1994. Η Θεσσαλονίκη στον 21ο αιώνα. Ανάπτυξη -Περιβάλλον-Πολιτισμός. Οργανισμός Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης.
- Παυλούδη Μ. 1996. "Βασιλικό Θέατρο: 20.000 λεύγες υπό την θάλασσα!", *Τεχνογράφημα* Αύγ.

- Σιμώνη Ο. 1997. "Όταν η αρχιτεκτονική υπακούει στα δισεκατομμύρια", *Τεχνογράφημα* 15.2.1997.
- Sjoholt P. 1999. "Culture as a strategic development device", *European Urban and Regional Studies* vol. 6(4), pp. 339-347.
- ΤΕΕ/ΤΚΜ 1998α. Εισήγηση της Δ.Ε. του ΤΕΕ/ΤΚΜ ως βάση συζήτησης στη συνεδρίαση της Αντιπροσωπείας για το θέμα της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας.
- ΤΕΕ/ΤΚΜ 1998β. Θέσεις της Αντιπροσωπείας του ΤΕΕ/ΤΚΜ για το θέμα Πολιτιστική Πρωτεύουσα.
- Τζώνος Π. 1998. "Τα έργα της Θεσσαλονίκης, πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης 1997, ως φορείς πολιτισμού", *Εντευκτήριο* 42/43, 77-88.
- Φιλιππίδης Δ. 1998. Η αρχιτεκτονική ως πάθος, *Αντί* 3.7.98.
- Φωτίου Ν. 1998 "Τα δίκτυα πάνω από την πόλη. "Πολιτιστικά ριό όλων των χώρων δικτυωθείτε", *Αντί*, 10.4.1998, σσ. 52-53.
- Χαρισσοπούλου Β. 1998. "Το "πολιτισμένο" 1997 τελείωσε. Και τώρα;" *Close Up* Ιανουάριος, 68-73.

Παράρτημα: Ι.
Προϋπολογιζόμενη δαπάνη έργων τα έτη 1995 και 1998
(ποσά σε εκατ. δρχ.)

Όνομασία έργου	Χρηματοδότηση ΟΠΠΕ '97			Διαφορά (98-95)
	1994	1995	1998	
ΑΝΩ ΠΟΛΗ, Ολοκληρωμένες διαδρομές και αναπλάσεις	1.950	1.950	2.132	182
ΑΝΩ ΠΟΛΗ, Διατηρητέα κτίρια	2.550	2.550	2.006	-544
ΑΝΩ ΠΟΛΗ, Απομάκρυνση καστροπλήκτων, αποζημιώσεις, έργα ανάδειξης των τειχών	2.300	2.300	2.300	0
ΜΟΝΗ ΛΑΖΑΡΙΣΤΩΝ	6.000	6.000	10.400	4.400
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΥΦΑΝΕΤ	2.000	2.000	246	-1.754
ΕΠΤΑΠΥΡΓΙΟ	800	800	602	-198
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ	0	300	694	394
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ Α.Π.Θ. (Βεργίνα)	0	800	98	-702
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝ. ΣΠΟΥΔΩΝ	2.500	2.500	5.250	2.750
ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ, Ανακαίνιση Α.Π.Θ. ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΛΕΤΩΝ, Ανακαίνιση	400	400	311	-89
ΚΤΗΡΙΟ Ο.Σ.Ε., Αποκατάσταση	0	180	243	63
ΧΑΝΘ-ΑΥΛΑΙΑ	0	200	270	70
ΑΛΑΤΖΑ ΙΜΑΡΕΤ	100	100	90	-10
ΓΕΝΙ ΤΖΑΜΙ	50	50	80	30
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΚΗΠΟΥ	250	250	497	247
ΟΛΥΜΠΙΟΝ Ι, ΙΙ, Αγορά-διαμόρφωση αιθουσών	2.500	2.500	5.174	2.674
ΘΕΑΤΡΟ ΔΑΣΟΥΣ, Εκσυγχρονισμός χώρων	450	450	1.150	700
ΤΕΛΛΟΓΛΕΙΟ ΙΔΡΥΜΑ, αποπεράτωση	720	720	1.520	800
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	0	200	251	51
ΜΕΓΑΛΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ				
ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ	50	50	87	37
ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΥ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ	0	190	41	-149
Δ.Ε.Θ.	0	100	388	288
ΝΕΑ ΠΑΡΑΛΙΑ, Αξιοποίηση-ανάπλαση	2.500	2.500	345	-2.155
ΕΡΓΑ ΕΞΩΡΑΪΣΜΟΥ, Πόλη Θεσσαλονίκης	2.000	2.000	1.805	-195
ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΤΕΤΡΑΓΩΝΟ				
ΜΗΤΡ. ΝΑΟΥ, ανάπλαση	0	200	230	30

ΑΛΚΑΖΑΡ-ΠΛΑΤΕΙΑ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ	0	250	159	-91
ΔΙΑΝΟΙΞΕΙΣ-ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΟΔΩΝ ΚΑΙ ΠΛΑΤΕΙΩΝ				
Πόλη Θεσσαλονίκης	3.390	3.390	2.630	-760
ΔΙΚΤΥΟ ΑΡΧΑΙΟΛ. ΠΕΡΙΠΑΤΩΝ	2.000	2.000	235	-1.765
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ-ΜΝΗΜΕΙΑ				
Περιοχή Θεσσαλονίκης	2.000	2.000	2.872	872
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ, Περιοχή Θεσσαλονίκης	600	600	440	-160
ΠΑΡΚΟ ΝΕΑΣ ΕΛΒΕΤΙΑΣ, Ανάπλαση	100	100	100	0
ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ, Ανάπλαση	100	100	130	30
ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ, Ανάπλαση	50	50	57	7
ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ, Ανάπλαση	1.500	1.393	-107	
ΝΤΑΜΑΡΙ, Υπαίθρ. χώρος μουσικής	500	500	2.230	1.730
Δ. ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ, Ανάπλαση περιοχής Ομόνοιας	100	100	100	0
Δ. ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ Οδοποιία-πεζοδρομήσεις	200	200	200	0
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΔΑΣΥΛΙΟ Δ. ΣΥΚΕΩΝ	50	50	15	-35
Δ. ΤΡΙΑΝΔΡΙΑΣ, Αναπλάσεις	100	100	30	-70
Δ. ΕΥΟΣΜΟΥ, Πλέγμα πεζοδρόμων	100	100	100	0
Δ.ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ-ΚΟΡΔΕΛΙΟΥ, Δίκτυο πεζοδρόμων	100	100	10	-90
Δ. ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ, Αναπλάσεις	80	80	8	-72
ΑΝΟΙΚΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΥ ΣΤΡΕΜΠΕΝΙΩΤΗ	80	80	81	1
ΑΝΟΙΚΤΟ ΘΕΑΤΡΟ Δ. ΣΥΚΕΩΝ, Βελτίωση-επέκταση	150	150	108	-42
ΖΩΝΗ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΩΝ ΤΕΙΧΩΝ, Ανάδειξη	300	300	55	-245
ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΑΝΑΨΥΧΗ ΣΤΟ ΔΑΣΟΣ ΜΕΤΕΩΡΩΝ	0	90	90	0
ΔΕΛΤΑ ΑΞΙΟΥ	0	20	3	-17
ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ΚΟΔΡΑ, Κατασκευή ανοικτού θεάτρου	300	300	140	-160
ΑΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΥ ΔΕΝΔΡΟΠΟΤΑΜΟΥ	200	200	200	0
ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟ VILLA BIANCA	500	500	800	300
ΚΤΗΡΙΟ Ε.Ε.Σ., Αποκατάσταση	130	130	160	30
ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	0	150	158	8
ΑΓΟΡΑ ΜΟΔΙΑΝΟ/ΝΕΑ ΑΓΟΡΑ	0	200	4	-196
ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ, Κατασκευή-επέκταση	0	150	60	-90

ΑΝΩ ΠΟΛΗ-ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟ, Θεοφίλου 25	150	150	105	-45
ΜΟΥΣΕΙΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ-ΑΦΙΣΣΑΣ, Αναγεννήσεως 10	200	200	16	-184
ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟ ΝΕΔΕΛΚΟΥ, Εγνατία	200	200	202	2
ΣΩΜΑ ΠΡΟΣΚΟΠΩΝ, Β. Γεωργίου 1	50	50	55	5
ΑΝΩ ΠΟΛΗ - ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟ, Επιμενίδου 19	200	200	188	-12
ΑΝΩ ΠΟΛΗ - ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟ, Κρίσπου 7	300	300	163	-137
ΑΝΩ ΠΟΛΗ - ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟ, Μουσών 47	100	100	104	4
ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΟ "ΜΕΛΙΣΣΑ", Β. Όλγας	100	100	105	5
ΔΙΑΤΗΡΗΤΕΑ, Τσιμισκή 103, Βύρωνος, Ισαύρων	250	250	250	0
Δ.ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ-ΚΟΡΔΕΛΙΟΥ, Αποπεράτωση Πνευματικού Κέντρου	50	50	50	0
Δ. ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΩΝ, Ολοκλήρωση Δημοτικού Ωδείου	100	100	100	0
Δ. ΘΕΡΜΗΣ, Θέατρο-εκσυγχρονισμός	10	10	15	5
Δ. ΚΑΛΑΜΑΡΙΑΣ, Δημοτικό Θέατρο	200	200	200	0
Δ. ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ Διαμόρφωση θεάτρου-Πνευματικό Κέντρο	120	120	185	65
Δ. ΝΕΑΠΟΛΗΣ, Κλειστό θέατρο 200 θέσεων	200	200	200	0
Δ. ΕΥΟΣΜΟΥ, Πολιτιστικό Κέντρο	200	200	200	0
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΤΗΤΑΣ-ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ RЕМΕZZO PALLAS	65	60	60	0
ΞΕΝΩΝΕΣ ΘΕΡΜΗΣ	40	40	50	10
ΗΛΙΟΣ ΚΛΩΣΤΟΨΑΝΤΟΥΡΓΙΑ, Χώρος πολιτιστικών εκδηλώσεων	150	150	150	0
ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ	0	200	116	-84
ΚΤΗΡΙΟ ΠΟΛΛΑΠΛΩΝ ΧΡΗΣΕΩΝ Δ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	500	500	650	150
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΥ	900	900	835	-65
ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΑΤΡΟ "ΑΝΕΤΟΝ", Επισκευή- εκσυγχρονισμός	250	250	152	-98
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ Ν. ΕΛΒΕΤΙΑΣ	360	360	360	0
Δ. ΚΑΛΑΜΑΡΙΑΣ, Κτίριο Πολιτιστικών Δραστηριοτήτων	50	50	50	0
Δ. ΠΥΛΑΙΑΣ, Κτίριο Πολιτιστικών Λειτουργιών	250	250	250	0
Δ. ΜΕΝΕΜΕΝΗΣ, Πολιτιστικό Κέντρο	100	100	100	0
Δ. ΤΡΙΑΝΔΡΙΑΣ, Κέντρο Πολιτιστικών Δραστηριοτήτων	100	100	136	36
	100	100	190	90

Δ. ΣΥΚΕΩΝ, Κέντρο παραδοσιακών επαγγελματιών	300	300	300	0
Δ. ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ, Ανέγερση Κέντρου Μουσικής	120	120	120	0
Δ. ΠΟΛΙΧΝΗΣ, Πνευματικό Κέντρο Μετεώρων	0	100	110	10
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΡΑΤΑΣΟΥ-ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	0	30	30	0
ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΦΑΓΕΙΑ-ΑΘΛΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ, Κατασκευή	1.000	1.000	60	-940
ΚΕΝΤΡΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ	0	40	40	0
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΙΕΥΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ & ΕΝΥΔΡΕΙΟ, Ν. Κρήνη	250	250	25	-225
ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ	120	120	125	5
ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ, Δωρεά	0	200	241	41
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΙΜΒΡΙΩΝ-ΤΕΝΕΔΙΩΝ	100	100	113	13
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ -ΞΕΝΩΝΕΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΕΣΤΙΑΣ	50	50	0	-50
ΙΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ & ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ, Μελέτες, ανασκαφές, προσωπικό	320	320	329	9
ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΛΙΜΕΝΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	0	0	5.692	5.692
Αερολιμένας Θεσσαλονίκης "ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Αναβάθμιση-εκσυγχρονισμός-επέκταση κτιρίου	0	0	4.400	4.400
ΕΡΓΑ ΙΕΡΩΝ ΜΟΝΩΝ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ	0	0	1.990	1.990
ΜΙΚΡΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ, Διαμορφώσεις-Εξοτλισμός	0	0	162	162
ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΟΥΜΕΛΑ-ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟΥ - ΑΙΘΟΥΣΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ	0	0	23	23
ΣΥΝΟΛΟ	48.405	52.000	78.275	26.275

Η στρατιωτική ψυχολογία στην Ελλάδα και η αποστολή του ψυχολόγου στον ελληνικό στρατό

Πέτρος Λ. Ρούσσος*

Περίληψη

Το άρθρο παρουσιάζει την κατάσταση της στρατιωτικής ψυχολογίας στην Ελλάδα. Καθώς στην Ελλάδα το αντικείμενο της στρατιωτικής ψυχολογίας είναι παραγκωνισμένο σε ακαδημαϊκό επίπεδο, ο στόχος του άρθρου επιτυγχάνεται μέσα από τη μελέτη των εφαρμογών της στον Ελληνικό Στρατό και του έργου που επιτελούν οι ψυχολόγοι που υπηρετούν τη θητεία τους. Έτσι, παρουσιάζονται μέσα από ερευνητικά και εμπειρικά δεδομένα, οι τομείς της ψυχικής υγείας των στρατευμένων καθώς και η επιλογή στρατιωτικού προσωπικού. Παράλληλα, γίνεται αναφορά στις άλλες δραστηριότητες των ψυχολόγων και το άρθρο ολοκληρώνεται με προτάσεις προς την ακαδημαϊκή και την επαγγελματική ψυχολογική κοινότητα για τη βελτίωση της παρούσας κατάστασης.

1. Εισαγωγή

Όσο και αν αυτό ηχεί παράδοξο, η εξέλιξη αρκετών κλάδων της ψυχολογίας επηρεάστηκε σημαντικά από τις ιδιόζουσες ανάγκες που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των δύο μεγάλων παγκοσμίων πολέμων του αιώνα μας. Κλάδοι όπως είναι η ψυχομετρία,

* Υπεύθυνος Τμήματος Ψυχολογίας στο University of Indianapolis Athens και Επιστημονικός Συνεργάτης στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών

η γνωστική ψυχολογία, η εργονομία και η οργανωτική ψυχολογία οφείλουν στην έρευνα που έγινε για στρατιωτικούς σκοπούς πολλά από τα ευρήματα αλλά και τα εργαλεία που έχουν στη διάθεσή τους σήμερα. Έτσι, η στρατιωτική ψυχολογία σωστά θεωρείται μια από τις παλαιότερες κατευθύνσεις της εφαρμοσμένης ψυχολογίας, η οποία σήμερα ενθαρρύνει πολλή έρευνα γύρω από την επιλογή και την αξιολόγηση προσωπικού, την εργονομία, την ηγετική, την ασφάλεια, το άγχος, την οικογένεια, και τις γνωστικές λειτουργίες. Παράλληλα, αρκετή έρευνα σχεδιάζεται και εκτελείται ειδικά για στρατιωτικά θέματα, όπως οι συνέπειες και η θεραπεία του στρες της μάχης, η πολεμική εκπαίδευση και οι στάσεις απέναντι στον πόλεμο.

Παρά το γεγονός όμως ότι η επιστήμη της ψυχολογίας βρήκε πρόσφορο ερευνητικό έδαφος στο χώρο του στρατού (τόσο από πλευράς προβλημάτων που αναζητούσαν λύση όσο και πλήθους συμμετεχόντων), μικρή είναι η αναφορά που γίνεται στη διεθνή βιβλιογραφία (η ελληνική βιβλιογραφία στον τομέα αυτόν είναι σχεδόν μηδενική) για το ρόλο της ψυχολογίας μέσα στο στρατιωτικό περιβάλλον, ενώ ακόμη μικρότερος είναι ο αριθμός των ψυχολόγων που απασχολούνται συστηματικά από το στρατό. Τα τελευταία χρόνια είδαμε και στην Ελλάδα να χρησιμοποιούνται από το στρατό, σε θέσεις στρατιωτικών ψυχολόγων, στρατευμένοι που είναι απόφοιτοι τμημάτων ψυχολογίας. Ωστόσο, ο στρατός τους έδωσε την ειδικότητα του ψυχολόγου χωρίς να τους παράσχει παράλληλα καμιά ουσιαστική εκπαίδευση και τους ανέθεσε πολλά και διαφορετικής φύσης καθήκοντα στα οποία καλούνται να ανταποκριθούν έχοντας να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα και πολλά εγγενή προβλήματα του στρατού. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι νέοι αυτοί ψυχολόγοι υπηρετούν με την ειδικότητα αυτή τη στρατιωτική τους θητεία (με όλες τις ψυχοσυναισθηματικές δυσκολίες που αυτή συνεπάγεται), είναι προφανές ότι η μελέτη του θέματος αυτού παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί η αποστολή του ψυχολόγου στον Ελληνικό Στρατό, καθώς και οι ιδιάζουσες συνθήκες κάτω από τις οποίες επιτελεί το έργο του, και να διατυπωθούν ορισμένες σκέψεις γύρω από τη θέση που πρέπει να πάρουν οι σχολές ψυχολογίας, οι επαγγελματικές ενώσεις και οι επιστημονικές εταιρείες των ψυχολόγων για το ευαίσθητο αυτό θέμα.

Θα πρέπει να τονιστεί στο σημείο αυτό, ότι τα περισσότερα από τα στοιχεία που θα παρουσιαστούν στην παρούσα εργασία

διαβαθμίζονται από τον Ελληνικό Στρατό ως απόρρητα ή τουλάχιστον ως εμπιστευτικά. Συνεπώς, καταβλήθηκε προσπάθεια να αποφευχθούν λεπτομερειακές αναφορές σε στρατιωτικά έγγραφα, διαταγές και στοιχεία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν μη δημοσιεύσιμα.

Επίσης, παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να πάρει την άδεια πρόσβασης σε περισσότερες πληροφορίες σχετικές με την άσκηση της ψυχολογίας στο χώρο του στρατεύματος, καθώς και σε συγκεντρωτικά στατιστικά στοιχεία για την ψυχική υγεία των στρατευμένων, αυτό στάθηκε αδύνατον, διότι στις μεν γραπτές αιτήσεις δεν δόθηκε καμιά απολύτως απάντηση, στις δε τηλεφωνικές, διατυπώθηκε από όλους τους αρμόδιους εντελώς αρνητική στάση. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι όταν μετά την ολοκλήρωση του άρθρου ζητήθηκε από το Γραφείο του Υπουργού Εθνικής Άμυνας η άδεια δημοσίευσης, αυτή παρασχέθηκε με σχετική ευκολία, στη δε συνοδευτική επιστολή αναφέρονται μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα: «Οι Ένοπλες Δυνάμεις δεν έχουν λόγο να μην επιτρέψουν τη δημοσίευση της εργασίας σας...».

Καθήκοντα των στρατευμένων με ειδικότητα ψυχολόγου

Προτού να γίνει αναφορά στην πραγματικότητα που αντιμετωπίζει καθημερινά ο στρατευμένος που υπηρετεί τη θητεία του στον Ελληνικό Στρατό ως ψυχολόγος, είναι χρήσιμο να δούμε ποια είναι τα καθήκοντα των δοκίμων εφέδρων αξιωματικών και των οπλιτών του υγειονομικού που έχουν λάβει την ειδικότητα του ψυχολόγου, όπως αυτά ορίζονται από σχετική διαταγή της Διεύθυνσης Υγειονομικού (ΔΥΓ) του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ). Έτσι, ο ψυχολόγος:

1. Συγκεντρώνει, ερμηνεύει και εφαρμόζει επιστημονικά δεδομένα σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις ψυχικές λειτουργίες.
2. Αναλύει τις επιδράσεις του περιβάλλοντος και άλλων παραγόντων στη συμπεριφορά του ατόμου, καθώς και την επίδραση του ατόμου στο περιβάλλον.
3. Μελετά τη δομή της προσωπικότητας και τους ψυχολογικούς παράγοντες που έχουν σχέση με τη διάγνωση, θεραπεία και

πρόληψη ψυχικών παθήσεων, συγκινησιακών διαταραχών και διαταραχών της προσωπικότητας.

4. Διεξάγει συνεντεύξεις, προκειμένου να εντοπισθούν οι αιτίες δυσπροσαρμοστικών εκδηλώσεων και προσδιορίζει και προτείνει τα ενδεικνυόμενα μέτρα.
5. Εφαρμόζει ψυχολογικές δοκιμασίες (tests).
6. Συνεργάζεται με τη διοίκηση, με τον υπεύθυνο της υγειονομικής υπηρεσίας και τον κοινωνιολόγο και κοινωνικό λειτουργό, για τα θέματα της αρμοδιότητάς του.
7. Δίνει διαλέξεις σε αντικείμενα της ειδικότητάς του.

Μια απλή ανάγνωση αυτών των λίγων γραμμών πείθει, αφενός μεν για το εξαιρετικά μεγάλο εύρος των δραστηριοτήτων ενός στρατιώτη-ψυχολόγου, αφετέρου δε για την ασάφεια που υπάρχει ως προς την έκταση των αρμοδιοτήτων του. Ακριβώς επειδή αυτή η διαταγή δεν είναι σε θέση να δώσει μια σαφή εικόνα για το έργο του ψυχολόγου στο στρατό, στη συνέχεια του άρθρου γίνεται παρουσίαση των διαφόρων δραστηριοτήτων του αναλυτικά και μέσα από συγκεκριμένα ερευνητικά και εμπειρικά ευρήματα.

Ο ψυχολόγος και η ψυχική υγεία των στρατευμένων

Ένας στρατιώτης του υγειονομικού σώματος με την ειδικότητα του ψυχολόγου, συνήθως τοποθετείται σε κάποιο από τα Κέντρα Εκπαιδεύσεως Νεοσύλλεκτων (ΚΕΝ), όπου αποτελεί μέλος της Ειδικής Επιστημονικής Ομάδας μαζί με τους Κοινωνιολόγους ή Κοινωνικούς Λειτουργούς που υπηρετούν στο ίδιο Κέντρο, στις έδρες των Σωμάτων Στρατού και των Μεραρχιών, και σπανιότερα σε κάποιο στρατιωτικό νοσοκομείο ή ακόμη σπανιότερα σε κάποια μεγάλη στρατιωτική μονάδα. Μια από τις σημαντικότερες ευθύνες του ψυχολόγου ενός κέντρου εκπαίδευσης είναι αυτή της κρίσης της ικανότητας των νεοσύλλεκτων να υπηρετήσουν τη θητεία τους (έργο που διεξάγεται σε συνεργασία με το γιατρό του κέντρου), καθώς και αυτή του ελέγχου των νεοσύλλεκτων εκείνων, οι οποίοι παρουσιάζονται μετά από αναβολή, λόγω κάποιας ψυχικής διαταραχής. Έτσι, την ημέρα της παρουσίας τους και κατά τη διάρκεια της ιατρικής τους εξέτασης στο κέντρο, όλοι οι νεοσύλλεκτοι περνούν και από τον ψυχολόγο (εφόσον υπηρετεί κά-

ποιος στο κέντρο), προκειμένου να ελεγχθεί αν έχουν τύχει στο παρελθόν αναβολής εξαιτίας ψυχολογικών λόγων ή επιθυμούν να τύχουν αναβολής και να μην υπηρετήσουν εξαιτίας, κάποιας ψυχικής διαταραχής.

Η κρίση της σωματικής ικανότητας των στρατευμένων γίνεται βάσει ενός ειδικού στρατιωτικού δελτίου (ΓΕΣ/ΔΥΓ, 1984) το οποίο καθορίζει και τα νοσήματα (σωματικά και ψυχικά) που καθιστούν κάποιον στρατευμένο μειωμένης ικανότητας ή ακατάλληλο για στράτευση. Η αξιολόγηση γίνεται με τη χρήση μιας πεντάβαθμης κλίμακας [(ικανότητα) 1 - 5], όπου ως Ι1 και Ι2 χαρακτηρίζονται οι στρατευμένοι που είναι απόλυτα ικανοί για ενεργό υπηρεσία, Ι3 και Ι4 οι βοηθητικοί (οι οποίοι και ανάλογα με την περίπτωση δεν παίρνουν όπλο και δεν εκτελούν βαριές εργασίες) και, τέλος, ως Ι5 οι ακατάλληλοι για κάθε υπηρεσία του στρατού (οι οποίοι και παίρνουν απολυτήριο χωρίς να υπηρετήσουν).

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι εκατοστιαίες αναλογίες των ψυχικών διαταραχών στο σύνολο των απαλλαγών από τη στράτευση (ακατάλληλοι), των βοηθητικών (νεοσύλλεκτων με μειωμένη σωματική ικανότητα) και των αναβολών. Οι παρενθέσεις περιέχουν τον απόλυτο αριθμό των περιπτώσεων κατά κατηγορία. Τα στοιχεία προέρχονται από δύο πηγές: τα ΣΕΟ και τα ΚΕΝ (ΓΕΣ, 1984α, 1984β, 1984γ, 1984δ, 1986, 1988). Στα ΣΕΟ γινόταν ως το 1984 η πρώτη ιατρική εξέταση των στρατευσίμων με σκοπό τον αποκλεισμό κατάταξης στο στρατό ατόμων ολοφάνερα μη υγιών, ενώ στα ΚΕΝ έχουμε ήδη αναφερθεί. Από τα στοιχεία αυτά γίνεται φανερό ότι ένα ολοένα αυξανόμενο ποσοστό νεοσύλλεκτων παίρνουν αναβολή στράτευσης ή κρίνονται βοηθητικοί ή ακατάλληλοι για στράτευση, εξαιτίας ψυχικών διαταραχών. Το ποσοστό αυτό είναι φυσικό να συμπαρασύρει προς τα πάνω και το συνολικό ποσοστό των νέων που κρίνονται ακατάλληλοι για στράτευση. Προκειμένου να γίνει σαφής η έκταση του προβλήματος, στην τελευταία στήλη του Πίνακα 1 παρουσιάζεται η χιλιοστιαία αναλογία των ακαταλλήλων (Ι5) στο σύνολο των στρατευσίμων που παρουσιάστηκαν στα ΣΕΟ και στα ΚΕΝ.

Τα παραπάνω στοιχεία παρουσιάστηκαν λεπτομερειακά, προκειμένου να αναφερθούμε σε ένα οξύ πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο Ελληνικός Στρατός σήμερα και στην αντιμετώπιση του οποίου εμπλέκεται ο ψυχολόγος. Το πρόβλημα αυτό αφορά στην αύξηση των —πραγματικών και ψευδών— ψυχικών διαταραχών των στρατευσίμων. Το πρόβλημα όμως δεν έγκειται μόνο στον αριθμό των περιπτώσεων, ο οποίος παρουσιάζεται αυξανόμενος τα τε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Απαλλαγές νεοσύλλεκτων λόγω ψυχικών διαταραχών (1977-1985)

Έτος	Κέντρο	Ακατάλληλοι (I ₅)	Βοηθητικοί (I ₃ & I ₄)	Αναβολές	Αναλογία I ₅ στο σύνολο στρατευσίμων
1976	ΣΕΟ	29,1%	8,8%	13,1%	8,6
	KEN	22,4%	8,1%	47,4%	8,9
1980	ΣΕΟ	36,6% (463)	12,7% (661)	15,0% (299)	7,9
	KEN	25,4% (472)	4,3% (2023)	49,8% (2152)	7,7
1981	ΣΕΟ	42,1% (485)	10,4% (672)	14,5% (249)	7,5
	KEN	32,3% (495)	6% (2226)	51,2% (1773)	9,3
1982	ΣΕΟ	36,2% (420)	6,8% (600)	21,2% (264)	6,5
	KEN	36,3% (633)	6,1% (2569)	46,2% (2213)	9,9
1984	ΣΕΟ	55,4% (403)	15,9% (415)	20,9% (153)	7,1
	KEN	44,6% (556)	8,6% (2302)	60,3% (2120)	10,1
1985	KEN	66,3% (1968)	25,7% (3900)	64,2% (3064)	31,8

λευταία χρόνια (και είναι δυσανάλογος προς τον αριθμό των ψυχολόγων που υπηρετούν στο στρατό), αλλά και στην αξιολόγηση της κάθε περίπτωσης (αν πρόκειται δηλαδή για μια υπαρκτή ψυχική διαταραχή ή για μια πρόφαση του στρατεύσιμου προκειμένου να αποφύγει τη στράτευση) καθώς και στην αντιμετώπισή της (συμβουλευτική, νοσηλεία ή θεραπεία, κρίση μειωμένης ικανότητας, αναβολή στράτευσης ή απαλλαγή). Το πρόβλημα δε αυτό εντοπίζεται όχι μόνο στα ΚΕΝ αλλά και στις μονάδες όπου κατευθύνονται οι νεοσύλλεκτοι μετά το τέλος της εκπαίδευσής τους, ενώ βεβαίως αφορά και τους μόνιμους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς. Μια περιορισμένη εικόνα του μεγέθους του προβλήματος αυτού παρουσιάζεται στον Πίνακα 2 που ακολουθεί. Ο Πίνακας 2 περιέχει στοιχεία σχετικά με τη νοσηλεία εξαιτίας ψυχικών διαταραχών οπλιτών και αξιωματικών σε στρατιωτικά νοσοκομεία κατά την περίοδο 1975-1985 (ΓΕΣ, 1984α, 1984β, 1984γ, 1984δ, 1986, 1988). Ο ειδικός συντελεστής νοσηρότητας είναι η χιλιοστιαία αναλογία των νοσηλευθέντων για ψυχικές διαταραχές, στο σύνολο των νοσηλευθέντων στρατευμένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
 Νοσηλεία για ψυχικές διαταραχές (1975-1985)

Έτος	Σύνολο νοσηλευθέντων	ε.σ.ν. (%)	Μέσος όρος ημερών νοσηλείας	Οπλίτες	%	Αξιωματικοί	%
1975		31,4					
1976	3764 *	32,2	8,7 **	3643	36,0	121	7,73
1979		26,6					
1980	3175	25,3	7,7 **	3010	26,1	165	16,6
1981	3229	26,7	7,3	3071	21,9	158	15,8
1982	3053	31,6	7,8	2921	33,3	132	13,8
1984	3725	39,3	6,5 **	3551	41,3	174	19,7
1985	3524	35,8	6,2	3404	34,4	120	7,2

ε.σ.ν. ειδικός συντελεστής νοσηρότητας

* πρώτη από όλες τις κατηγορίες νοσημάτων

** ο μικρότερος δείκτης από όλες τις κατηγορίες νοσημάτων

Μια προσεκτική μελέτη του ποσοστού των οπλιτών και των αξιωματικών που νοσηλεύονται κάθε χρόνο εξαιτίας κάποιας ψυχικής διαταραχής, δείχνει πως υπάρχει μια σχετική σταθερότητα (μεταξύ 22 και 41 για τους οπλίτες και 7 και 20 για τους αξιωματικούς). Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφύγει το γεγονός ότι αναφερόμαστε σε πραγματικές (ως επί το πλείστον) διαταραχές, ο αριθμός των οποίων (περίπου 3.500 ετησίως) είναι εντυπωσιακά μεγάλος. Ο Πίνακας 3 που ακολουθεί παρακάτω, παρουσιάζει τον ειδικό συντελεστή νοσηρότητας κατά κατηγορία διαταραχής (ΓΕΣ, 1984α, 1984β, 1984γ, 1984δ, 1986, 1988). Τα ετήσια σύνολα του Πίνακα 3 διαφέρουν ελάχιστα από τα αντίστοιχα του Πίνακα 2 (αυτά που παρουσιάζονται στη στήλη ε.σ.ν.), καθώς στον Πίνακα 3 δεν συμπεριλαμβάνονται τα ποσοστά της εξάρτησης από το αλκοόλ και της νοητικής καθυστέρησης, τα οποία συνυπολογίζονται από τον Ελληνικό Στρατό κατά την εξαγωγή του ειδικού συντελεστή νοσηρότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Ψυχικές διαταραχές στρατευμένων (1976-1985)

Διαταραχές	1976	1980	1981	1982	1984	1985
Νευρώσεις	19,5	13,4	16,1	16,8	28,5	21,2
Μη ψυχωσικές διανοητικές διαταραχές	7,0	2,2	2,1	2,3		
Σχιζοφρένεια	0,9	0,4	1,1	1,4	1,2	0,7
Συναισθηματικές ψυχώσεις	0,7	4,2	4,7	4,1	2,7	2,3
Άλλες ψυχώσεις	3,5	4,5	2,1	6,2	5,2	4,1
Λοιπές ψυχικές διαταραχές					0,3	5,9
Εξαρτήσεις από φάρμακα				0,6	0,9	
Σύνολο	31,6	24,7	26,1	30,8	38,5	35,1

Σημειώσεις:

1. Με τον όρο «συναισθηματικές ψυχώσεις» εννοούνται οι διάφορες μανιοκαταθλιπτικές ψυχώσεις
2. Ως «Άλλες Ψυχώσεις» εννοούνται οι οργανικές και οι μη οργανικές ψυχωτικές καταστάσεις καθώς και οι παρανοειδείς καταστάσεις (σύμφωνα με την ταξινόμηση του ICD-9), αφού η Σχιζοφρένεια (ή Σχιζοφρενική Ψύχωση, όπως την αναφέρουν οι Ιατρικές Στατιστικές του Στρατού μετά το 1984, ακολουθώντας ακριβώς την ορολογία του ICD-9) και οι συναισθηματικές ψυχώσεις, αποτελούν ξεχωριστές κατηγορίες.

Είναι σαφές ότι η πλειονότητα των περιστατικών αφορούν σε νευρώσεις, το ποσοστό των οποίων μάλιστα με σχετικές διακυμάνσεις, παραμένει σταθερό. Η ταξινόμηση και η ορολογία του Πίνακα 3 είναι αυτή που ακολουθείται από τους στρατιωτικούς ψυχιάτρους κατά την κρίση της ικανότητας των στρατευμένων και παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την αντίστοιχη στο διαγνωστικό εγχειρίδιο ICD-9 (Μάνος, 1988. Χαρτοκόλλης, 1991) χωρίς όμως και να ανταποκρίνεται πλήρως σ' αυτήν. Συγκεκριμένα, στις «νευρωσικές διαταραχές» -ο αριθμός των οποίων για τη δεκαετία 1976-1985 παρουσιάζεται στον Πίνακα 4 που ακολουθεί- εντάσσονται οι «καταθλιπτικές» (νευρωτική κατάθλιψη στο ICD-9), οι «αγχώδεις» (αγχώδης νεύρωση στο ICD-9), οι «σωματόμορφες» (μετατρεπτικές υστερίες στο ICD-9), οι «διχαστικές» (αποσυνδετική υστερία στο ICD-9) και οι ψυχοσεξουαλικές (σεξουαλικές αποκλίσεις και διαταραχές στο ICD-9, οι οποίες όμως δε θεωρούνται

νευρωτικές διαταραχές, αλλά μη ψυχωτικές ψυχικές διαταραχές). Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που περιλαμβάνεται στον Πίνακα 4 είναι η διάκριση την οποία κάνει ο στρατός στα δελτία της Ιατρικής Στατιστικής που εκδίδει μεταξύ αυτοκτονιών και θανάτων από ψυχικές διαταραχές (ΓΕΣ, 1984α, 1984β, 1984γ, 1984δ, 1986, 1988). Έτσι, βλέπουμε για παράδειγμα το 1982 να έχουν σημειωθεί 10 αυτοκτονίες, αλλά στην αντίστοιχη στήλη όπου αναφέρεται η θνησιμότητα από τις διάφορες νόσους δεν αναφέρεται κανένας θάνατος από ψυχική διαταραχή. Ο λόγος -αν και δεν αναφέρεται- είναι ότι οι 10 αυτοί οπλίτες που αυτοκτόνησαν δεν είχαν εντοπιστεί από τις στρατιωτικές υγειονομικές υπηρεσίες, ούτε είχε διαγνωσθεί κάποια διαταραχή. Το γεγονός αυτό προσθέτει αυτομάτως μια ακόμη παράμετρο στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο στρατιώτης-ψυχολόγος: αυτήν του εντοπισμού μέσα στις στρατιωτικές μονάδες των οπλιτών και των αξιωματικών εκείνων οι οποίοι αντιμετωπίζουν προβλήματα και της παροχής βοήθειας. Αυτό που συμβαίνει στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις, είναι να παραπέμπουν στον ψυχολόγο οι ίδιοι οι αξιωματικοί της μονάδας, τους στρατιώτες που χρειάζονται κάποια βοήθεια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Νευρώσεις, αυτοκτονίες και θάνατοι από ψυχικές διαταραχές στον ελληνικό στρατό κατά τη δεκαετία 1976-1985

Έτος	Νευρώσεις	Αυτοκτονίες	Θάνατοι από ψυχικές διαταραχές
1976	2274 (19,5%)	14	2
1980	1678 (13,4%)	0	0
1981	1934 (16,1%)	0	0
1982	1625 (16,8%)	10	0
1984	2695 (28,5%)	11	4
1985	2491 (21,2%)	9	0

Αναφερόμενοι παραπάνω στις ψυχικές διαταραχές των στρατευμένων, αφήσαμε να εννοηθεί ότι ένα ποσοστό των περιστατικών αυτών είναι προφάσεις των νεοσύλλεκτων, προκειμένου να αποφύγουν τη στράτευση. Κατά καιρούς, έχουν δει το φως της

δημοσιότητας οι περιπτώσεις ανθρώπων της τέχνης κυρίως, οι οποίοι απέφυγαν τη στράτευση λόγω κάποιας ψυχικής διαταραχής ή της ομοφυλοφιλίας τους. Είναι γνωστό επίσης ότι οι περισσότεροι τσιγγάνοι δεν υπηρετούν θητεία με το αιτιολογικό του εθισμού σε εξαρτησιογόνες ουσίες. Το πρόβλημα όμως έχει λάβει ακόμη πιο ανησυχητικές διαστάσεις, αφού ένα σημαντικό ποσοστό νέων και απόλυτα υγιών ανθρώπων παίρνει απαλλαγή λόγω «δυσπροσαρμοσίας» (ο όρος χρησιμοποιείται από στρατιωτικούς ψυχιάτρους) ή «αντίδρασης προσαρμογής στη στρατιωτική ζωή».

Ένα σημαντικό ποσοστό των νέων έχει κατασκευάσει για τη στρατιωτική θητεία μια αρνητική εικόνα, η οποία επιδρά σημαντικά στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν την εμπειρία της κατάταξης και της προσαρμογής στο στρατιωτικό περιβάλλον (Katerelos, in press). Η εικόνα που έχουν σχηματίσει για τη θητεία πολλοί νέοι πριν καταταγούν, δεν είναι άλλη από τον γενικότερο παραλογισμό, την έλλειψη ευαισθησίας, αλλά και την επιβολή μιας καθολικής απραξίας των υπηρετούντων για ένα χρονικό διάστημα που φαντάζει τεράστιο (Μπαλτάς, 1994). Σημαντικό ρόλο παίζει επίσης και η δεδομένη κατάσταση του στρατού που επιβάλλει μια γενική εξομοίωση: στην εμφάνιση, στους κανόνες διαβίωσης, στον τρόπο συμπεριφοράς έναντι των ανωτέρων, ανεξαρτήτως ηλικίας.

Με την είσοδο των νεοσύλλεκτων στα κέντρα εκπαίδευσης, μπαίνουν αυτομάτως σε λειτουργία οι μηχανισμοί προσαρμογής. Καθώς όμως ο βαθμός προσαρμοστικότητας διαφέρει από άτομο σε άτομο, παρατηρείται το φαινόμενο άλλοι στρατεύσιμοι να προσαρμόζονται εύκολα, άλλοι με κάποια σχετική δυσκολία και ορισμένοι να αδυνατούν να προσαρμοστούν στη στρατιωτική ομάδα και φυσικά να προσπαθούν να απομακρυνθούν από αυτήν. Έτσι, οι μεγαλύτεροι ιδιαίτερα στρατεύσιμοι, οι οποίοι έχουν, στις περισσότερες περιπτώσεις, αφήσει πίσω τους μια διαμορφωμένη οικογενειακή, οικονομική, κοινωνική κατάσταση, υποχρεωμένοι καθώς είναι να προσαρμοστούν ξαφνικά στο νέο αυτό περιβάλλον, επιστρατεύουν τους τρόπους αντιμετώπισης προβλημάτων που διαθέτουν. Ουσιαστικά, αλλά και συνειδητά, απέχουν από τις καθημερινές δραστηριότητες του στρατού, από την υποχρεωτική λογική του, ενώ αμήχανοι παραμένουν τις περισσότερες φορές και οι ανώτεροί τους, συχνά κατά πολύ νεώτεροί τους σε ηλικία. Έτσι, δεν είναι παράδοξο ότι εκατοντάδες νέοι επιστήμονες με σημαντικά προσόντα αναζητούν κάθε νομότυπο τρόπο προκειμένου να αποφύγουν ή έστω να μειώσουν τη διάρκεια αυτής της «ε-

πώδυνης» υποχρέωσης. Ένας από αυτούς τους τρόπους είναι και η αναβολή ή η απαλλαγή από τη στράτευση για ψυχολογικούς λόγους και στο σημείο αυτό εμπλέκεται ο στρατιώτης-ψυχολόγος.

Ένα στοιχείο για τις αρνητικές στάσεις που έχουν σχηματίσει αρκετοί νέοι απέναντι στη στρατιωτική θητεία και ζωή, προσέφερε μια περιορισμένης κλίμακας έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1994 σε ένα κέντρο εκπαίδευσης και σε τέσσερις συνεχόμενες σειρές νεοσύλλεκτων (Ρούσσοι, 1996). Κατά τη διαδικασία επιλογής εφεδρων αξιωματικών, οι νεοσύλλεκτοι συμπληρώνουν ένα ερωτηματολόγιο αυτοπεριγραφής (βλ. σελ. 14). Από τα ερωτηματολόγια αυτά μεταξύ άλλων απομονώθηκαν και οι απαντήσεις τους στις ερωτήσεις «Σου αρέσει η στρατιωτική ζωή, ναι ή όχι και γιατί» και «Επιθυμείς να γίνεις έφεδρος αξιωματικός, ναι ή όχι και γιατί;» Οι συχνότητες των απαντήσεων σε καθεμιά από τις ερωτήσεις αυτές, παρουσιάζονται στον Πίνακα 5 που ακολουθεί.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Στάσεις νεοσύλλεκτων απέναντι στη στρατιωτική θητεία και ζωή

Ερωτήσεις	Απαντήσεις	Σειρά Α (N=230)	Σειρά Β (N=235)	Σειρά Γ (N=104)	Σειρά Δ (N=88)
Σου αρέσει η στρατιωτική ζωή;	Ναι	120	114	50	65
	Όχι	82	75	40	16
Επιθυμείς να γίνεις έφεδρος αξιωματικός;	Ναι	78	81	42	52
	Όχι	152	150	58	33

Οι νεοσύλλεκτοι που απάντησαν ότι δεν τους αρέσει η στρατιωτική ζωή [ήταν λιγότεροι από αυτούς που απάντησαν ότι τους αρέσει ($\chi^2(3)=13.85$, $p<.01$), ωστόσο αποτελούν ένα σημαντικό ποσοστό] αιτιολόγησαν την απάντησή τους γράφοντας κυρίως ότι αισθάνονται πως «περιορίζεται η ελευθερία» τους, βρίσκονται «μακριά από την οικογένειά» τους, αισθάνονται «υπερβολική ψυχολογική πίεση», «εκμηδενίζει την προσωπικότητά» τους και αρκετά άλλα αρνητικά σε μικρότερη συχνότητα. Τέλος, η άρνησή τους να γίνουν έφεδροι αξιωματικοί ($\chi^2(3)=21.9$, $p<.001$) αποδόθηκε κυρίως στο γεγονός ότι ο έφεδρος αξιωματικός υπηρετούσε την εποχή εκείνη 6 μήνες περισσότερο από τους οπλίτες. Είναι προφανές ότι το ποσοστό των νεοσύλλεκτων που έχουν αρνητική

στάση απέναντι στη στρατιωτική θητεία είναι σημαντικό, αποκτά δε ακόμη μεγαλύτερη σημασία, αν ληφθεί υπόψη ότι κανένας από αυτούς τους νεοσύλλεκτους που ζητούν αναβολή δεν συμπεριλαμβάνεται στο δείγμα αυτής της έρευνας, διότι το ερωτηματολόγιο αυτό συμπληρώνεται δέκα ημέρες περίπου μετά την κατάταξη και αφού έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία των παραπομπών στις υγειονομικές επιτροπές, οι οποίες και χορηγούν τις αναβολές.

Όσον αφορά στους νεοσύλλεκτους που ζητούν αναβολή στράτευσης, ο ψυχολόγος (συχνότερα όμως ο γιατρός της μονάδας), μόλις κάποιος από αυτούς ζητήσει αναβολή για ψυχολογικούς λόγους, συντάσσει πληροφοριακό σημείωμα σχετικά με τον νεοσύλλεκτο προς τον στρατιωτικό ψυχίατρο του πλησιέστερου στρατιωτικού νοσοκομείου και τον αποστέλλει για εξέταση. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο στρατευμένος θα πάρει τουλάχιστον μια εξάμηνη αναβολή και θα επιστρέψει στην πολιτική ζωή.

Για να γίνει κατανοητή η κατάσταση που επικρατεί, θα αναφερθούμε σε συγκεκριμένα στοιχεία που προέρχονται από μία μόνο τυχαία σειρά κατάταξης ενός άλλου κέντρου εκπαίδευσης (Ρούσσος, 1996). Στη σειρά αυτή παρουσιάστηκαν για κατάταξη 579 στρατεύσιμοι. Οι 121 από αυτούς παραπέμφθηκαν για εξέταση στο πλησιέστερο στρατιωτικό νοσοκομείο, 46 από τους οποίους είχαν πληροφοριακά σημειώματα του ψυχολόγου που υπηρετούσε στο κέντρο, προς τον στρατιωτικό νευρολόγο-ψυχίατρο. Από αυτούς 12 πήραν εξάμηνη ή ετήσια αναβολή λόγω «δυσπροσαρμοσίας», 8 κρίθηκαν 13 και 14 (βοηθητικοί) λόγω «ήπιων χαρακτηρισιολογικών διαταραχών» (αυτοί είναι συνήθως όσοι κρίνονται από τους αξιωματικούς επικίνδυνοι και δεν θέλουν να τους δώσουν όπλα), 7 πήραν αναβολή διότι ήταν χρήστες ναρκωτικών, 4 πήραν αναβολή λόγω νοητικής καθυστέρησης, 9 λόγω κάποιας ψύχωσης, διαταραχής προσωπικότητας ή επιληψίας και, τέλος, 6 κρίθηκαν 11 (δηλαδή απόλυτα υγιείς - είναι ενδιαφέρον το ότι αυτοί οι 6 στρατευμένοι είχαν στο παρελθόν πάρει αναβολές λόγω δυσπροσαρμοσίας και συνεπώς κατά την παρουσίασή τους έπρεπε να επανακριθούν. Έτσι, αν και έτυχαν αναβολής για ψυχολογικούς λόγους, αυτό δεν είχε καμιά συνέπεια στην κρίση της ικανότητάς τους, ούτε βεβαίως στο απολυτήριό τους!)

Λόγω της φύσεως των παραπάνω στοιχείων (μία μόνο σειρά κατάταξης από τις έξι ετησίως, ενός κέντρου από τα 15 περίπου που διαθέτει ο Ελληνικός Στρατός) δεν είναι δυνατόν να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι αυτή είναι η κατάσταση που επι-

κρατεί συνολικά. Είναι άλλωστε γνωστό σε όλους αυτούς οι οποίοι ασχολούνται με τις κατατάξεις, ότι κάθε σειρά διαφέρει από τις υπόλοιπες (η σειρά του Μαρτίου για παράδειγμα έχει πολλούς πτυχιούχους ανωτάτων σχολών). Στόχος της παρουσίασης αυτών των στοιχείων ήταν μόνο η εκτίμηση του μεγέθους του προβλήματος στο οποίο εμπλέκεται ο νέος ψυχολόγος που υπηρετεί τη θητεία του στη συγκεκριμένη θέση. Δυστυχώς, όσο και αν οι στρατιωτικοί εκφράζουν παράπονα για την απροθυμία των νέων να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία και αγωνία για το αν θα είναι σε θέση ο στρατός μέσα στα επόμενα χρόνια να επανδρώσει σε ικανοποιητικό βαθμό τις μονάδες που διαθέτει, ταυτόχρονα κρατούν τα συγκεντρωτικά στατιστικά στοιχεία για στρατιωτική χρήση, καθιστώντας έτσι εξαιρετικά δύσκολη την αναζήτηση μιας λύσης μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση.

Ο ψυχολόγος και η διαδικασία επιλογής στρατιωτικού προσωπικού

Η επιστημονική επιλογή προσωπικού συνδέεται άμεσα με το στρατιωτικό περιβάλλον καθώς η εμφάνιση αλλά και η ανάπτυξη της οφείλονται στους δύο παγκόσμιους πολέμους του αιώνα μας (Κάντας, 1993). Η πρώτη μεγάλης κλίμακας έρευνα που πραγματοποιήθηκε από ψυχολόγους, προκειμένου να μετρήσουν ικανότητες σχετικές με την εργασία, έγινε κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, είχε τη μορφή δύο ψυχολογικών τεστ γενικής νοημοσύνης (τα τεστ Στρατός Α και Στρατός Β - Army Alpha & Army Beta) και σκοπό είχε την επιλογή στρατιωτικού προσωπικού για τον αμερικανικό στρατό (Coolican, 1996). Οι τεχνικές αξιολόγησης είχαν βελτιωθεί σημαντικά όταν ξέσπασε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, έτσι ώστε να δώσουν στους ψυχολόγους τη δυνατότητα να παίξουν έναν ακόμη πιο ουσιαστικό ρόλο στην επιλογή προσωπικού.

Ο Ελληνικός Στρατός άρχισε να εφαρμόζει τις πρώτες ψυχομετρικές δοκιμασίες κατά την επιλογή στρατιωτικού προσωπικού το 1948-1950, όπως συνέβη και με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως για παράδειγμα η Ισπανία (Pascual, 1983). Σκοπός της επιλογικής διαδικασίας όπως αυτή εφαρμόζεται στο στρατό, είναι «να τοποθετηθεί ο κατάλληλος άνθρωπος στην κατάλληλη θέση» [ΓΕΣ/ Διεύθυνση Επιλογής (ΔΕΠ), 1990]. Ο Ελληνικός Στρατός

χρησιμοποίησε το κλασικό ή παραδοσιακό μοντέλο επιλογής προσωπικού (Κάντας, 1993) προκειμένου να καταλήξει στην πρόταση για τη διαδικασία που ακολουθείται σήμερα, και το οποίο αποτελείται από την ανάλυση έργου, την ανάπτυξη υποθέσεων, την επιλογή κριτηρίου και προγνωστικών οργάνων, τη χορήγηση των προγνωστικών οργάνων στους υποψηφίους, τη συσχέτιση των βαθμολογιών προγνωστικού οργάνου και κριτηρίου, και τη δεύτερη εγκυροποίηση. Έτσι, έχουν επισημανθεί τα απαιτούμενα προσόντα του υποψήφιου αξιωματικού και διερευνούνται με επιλογικές δοκιμασίες στα άτομα που πρόκειται να επιλεγούν.

Συγκεκριμένα, η σχετική διαταγή της ΔΕΠ σημειώνει μια σειρά από κριτήρια επιλογής τα οποία αναφέρονται στις ακόλουθες ιδιότητες των στρατευμένων: σωματικά προσόντα, διανοητικά προσόντα (γενική ευφυΐα, διαύγεια σκέψης, ορθοκρισία, ευχέρεια λόγου, παρατηρητικότητα, μνήμη, οργανωτική ικανότητα), γνωσιολογικά προσόντα (γραμματικές γνώσεις, επαγγελματική κατάρτιση, τεχνικές γνώσεις, ξένες γλώσσες), ψυχικά προσόντα (τα οποία διακρίνονται σε ηθικά -τιμιότητα, αφιλοκέρδεια, αυτοθυσία, καλοσύνη, αμεροληψία, αίσθηση ευθυνών, δικαιοσύνη- και σε προσόντα χαρακτήρα -προσαρμοστικότητα, αυτοπεποίθηση, συναισθηματική σταθερότητα, τόλμη, δυναμισμός, αποφασιστικότητα, πρωτοβουλία, εσωστρέφεια, εξωστρέφεια) και κοινωνικά προσόντα (δημοτικότητα, διαγωγή, καταδίκες, συμπεριφορά, έξεις κλπ.).

Η αποκάλυψη και η αξιολόγηση των επιλογικών κριτηρίων γίνεται με ιατρικές, σωματομετρικές και εργομετρικές εξετάσεις, με ψυχοτεχνικές/ψυχομετρικές δοκιμασίες, και με αξιολόγηση της κοινωνικής συμπεριφοράς του στρατευμένου. Επιλογή στρατιωτικού προσωπικού γίνεται σήμερα στις στρατιωτικές σχολές (πριν την εισαγωγή των σπουδαστών), στα κέντρα βασικής εκπαίδευσης προκειμένου να επιλεγούν μέσα από τους νεοσύλλεκτους οι έφεδροι αξιωματικοί, στα επιμέρους όπλα και σώματα για τη μετάταξη στρατευμένων, και, τέλος, στους εθελοντές οπλίτες. Ο ψυχολόγος που υπηρετεί τη στρατιωτική του θητεία, έχει ενεργό συμμετοχή ως μέλος της επιτροπής επιλογής κατά τη διαδικασία επιλογής εφέδρων αξιωματικών στα κέντρα βασικής εκπαίδευσης και σπουδαστών στις στρατιωτικές σχολές (μετά την απόφαση να χρησιμοποιείται το τεστ προσωπικότητας MMPI και η συνέντευξη από ψυχολόγο, ως μέρος της επιλογικής διαδικασίας στις στρατιωτικές σχολές). Ωστόσο, εδώ θα εστιάσουμε μόνο στην πρώτη περίπτωση (αυτήν της επιλογής εφέδρων αξιωματικών) κάνοντας

σύντομη μόνον αναφορά στην επιλογική διαδικασία που γίνεται στις στρατιωτικές σχολές.

Στα περισσότερα κέντρα βασικής εκπαίδευσης του στρατού, λειτουργούν «γραφεία επιλογής με αποστολή την επιλογή των εφέδρων αξιωματικών [αυτοί προέρχονται από τους νεοσύλλεκτους οι οποίοι έχουν αποφοιτήσει τουλάχιστον από το Λύκειο, δεν έχουν πάρει στο παρελθόν αναβολή (εκτός και αν πρόκειται για σπουδές), και έχουν λάβει από το αρμόδιο Στρατολογικό τους Γραφείο τον χαρακτηρισμό του «Υποψηφίου Εφέδρου Αξιωματικού» (ΥΕΑ)], τη διαδικασία βαθμολογίας και αξιολόγησης επί ψυχοτεχνικών δοκιμασιών καθώς και την οργάνωση και διεξαγωγή της υπηρεσίας ψυχικής υγιεινής του στρατιωτικού προσωπικού και τεχνικής απονομής ειδικοτήτων» (ΓΕΣ/ΔΕΠ, 1990). Το γραφείο επιλογής υπάγεται απευθείας στο διοικητή του κέντρου εκπαίδευσης, ενώ στη σύνθεσή του συμμετέχουν ένας ανώτερος αξιωματικός του κέντρου ως διευθυντής, ένας κατώτερος αξιωματικός, ένας αξιωματικός νευρολόγος-ψυχίατρος (εφόσον είναι τοποθετημένος στο κέντρο), δύο ψυχολόγοι ή κοινωνιολόγοι ως γραφείς-δοκιμαστές και ένας οπλίτης γυμναστής. Παράλληλα, ως σύμβουλοι συμμετέχουν ο γιατρός και ο στρατολόγος του κέντρου εκπαίδευσης.

Στην ψυχομετρική επιλογή, για την οποία και είναι υπεύθυνος ο ψυχολόγος, δίνεται από την αρμόδια διεύθυνση του ΓΕΣ ιδιαίτερη σημασία. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνται δύο βασικές ψυχομετρικές δοκιμασίες (οι δοκιμασίες ελέγχου της νοημοσύνης και οι δοκιμασίες προσωπικότητας), καθώς και η κλινική μέθοδος της συνέντευξης.

Οι νοομετρικές δοκιμασίες που χρησιμοποιούνται σήμερα στο στρατό και σκοπό έχουν τον έλεγχο και τη μέτρηση της νοημοσύνης του οπλίτη, είναι οι ακόλουθες:

Matrix-test (1983): αποτελείται από 50 προβλήματα που συνίστανται στη συμπλήρωση εικόνων-σχεδίων από τα οποία λείπει ένα τμήμα και ο εξεταζόμενος καλείται να επιλέξει το κατάλληλο σχέδιο μεταξύ 6 διαφορετικών. Η σχετική διαταγή σημειώνει πως η αξιοπιστία αυτού του τεστ προσεγγίζει το 85%.

Λεκτική δοκιμασία (1985): αποτελείται από 50 προβλήματα που συνίστανται στην εύρεση πιθανής σχέσης μεταξύ λέξεων, γραμμάτων και αριθμών και η λύση εκφράζεται ή με ένα μονοψήφιο αριθμό ή με ένα γράμμα. Η πιθανή σχέση είναι η εύρεση κατάλληλης αντίθετης λέξης ή πλησιέστερης σε νόημα λέξης ή σχέσης

μεταξύ των συλλαβών μιας λέξης και του αριθμού των συλλαβών της κ.λπ.

Το σύνολο των σωστών απαντήσεων και στις δύο αυτές δοκιμασίες αντιστοιχεί σε ένα δείκτη νοημοσύνης, ο οποίος κυμαίνεται από το 0 ως το 10.

Παράλληλα προς τις νοομετρικές δοκιμασίες γίνονται και οι δοκιμασίες προσωπικότητας. Αυτές αποτελούνται από: 1) τη Δοκιμασία Θεματικής Αντίληψης (Thematic Apperception Test - TAT), από τις 31 εικόνες του οποίου έχουν επιλεγεί 5 «αντιπροσωπευτικές», 2) τη δοκιμασία ελεύθερου συνειρμού λέξεων (Word Association Test), οι 50 λέξεις του οποίου έχουν περιοριστεί σε 20 και «ο ψυχίατρος αξιολογεί αν ο υποψήφιος συλλαμβάνει γρήγορα το νόημα των λέξεων και αν αποσπάται από μια παλαιά κατάσταση σε νέα και αν προβάλλει ψυχοπαθολογικά στοιχεία που προκύπτουν αυτόματα από την ηχητική εντύπωση που οι λέξεις αυτές προκαλούν στον καθένα», και 3) τη δοκιμασία αυτοπεριγραφής (self prescription test), όπου ο εξεταζόμενος καλείται να περιγράψει τον εαυτό του από δύο διαφορετικές σκοπιές: πώς θα τον περιέγραφε ένας ευνοϊκός και πώς ένας αυστηρός κριτής.

Τέλος, ακολουθεί η συνέντευξη με τον ψυχίατρο ή τον ψυχολόγο, η οποία σκοπό έχει τη συλλογή πληροφοριακών στοιχείων για την προσωπικότητα του υποψηφίου καθώς και τις ιδιαιτερότητές του. Ο ψυχίατρος ή ο ψυχολόγος πρέπει να ελέγξει: «τον τόνο της φωνής, τις μιμητικές κινήσεις (tics) (σ.σ.: εδώ προφανώς εννοούνται οι μουςπασμοί), την έκφραση του προσώπου, τις διαταραχές της ομιλίας, τις νευροφυτικές εκδηλώσεις (ωχρότητα, εφίδρωση) που υποδηλώνουν συναισθηματική αστάθεια, αν υπάρχει καταθλιπτική διάθεση, αν κατέχεται από άγχος, αν εκφράζει άτυπες ή τυπικές ιδέες παρερμηνευτικού περιεχομένου ή λανθάνουσες φιλομοφυλικές τάσεις» (ΓΕΣ/ΔΕΠ, 1990).

Η επιφανειακή ανάγνωση της σχετικής διαταγής της ΔΕΠ/ΓΕΣ και των παραρτημάτων της, οδηγεί στο συμπέρασμα πως έχει γίνει αρκετή προσπάθεια να ληφθούν υπόψη τα ευρήματα των σχετικών επιστημών. Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη της από τον ειδικό, καθώς και η γνώση –έστω και μερική– των πραγματικών συνθηκών που επικρατούν κατά την επιλογική διαδικασία από την αρχή ως το τέλος της, οδηγούν σε πολλά απογοητευτικά συμπεράσματα. Συγκεκριμένα:

1. Ένα μεγάλο μέρος από τις δοκιμασίες που αναφέρονται στη σχετική διαταγή δεν πραγματοποιείται καθόλου (το TAT, η δοκιμασία ελεύθερου συνειρμού λέξεων και, σε πολλές περιπτώ-

σεις, η ατομική συνέντευξη) λόγω έλλειψης του σχετικού υλικού ή απουσίας εκπαιδευμένου ψυχολόγου ή ψυχιάτρου, ή μεγάλου αριθμού νεοσυλλέκτων ή εξαιρετικά περιορισμένου χρόνου μέσα στον οποίο πρέπει να ολοκληρωθεί η επιλογική διαδικασία. Συχνά μάλιστα, σε ορισμένα κέντρα εκπαίδευσης συντρέχουν και οι τέσσερις αυτοί λόγοι.

2. Ως προς το TAT, δε γνωρίζουμε ποιες είναι οι 5 κάρτες του οι οποίες έχουν επιλεγεί, ωστόσο ο μικρός αυτός αριθμός δεν πρέπει να προκαλεί απορίες, εφόσον ορισμένες από τις κάρτες συνιστώνται για άνδρες, άλλες για γυναίκες και κάποιες για παιδιά. Επίσης, η κλινική πρακτική δείχνει πως ο εξεταστής μπορεί να λειτουργήσει ελεύθερα και να επιλέξει ακόμη και μία ή δύο κάρτες παρά το γεγονός πως 20 είναι ο αριθμός που συνίσταται από το εγχειρίδιο (Cohen, Swerdlik & Phillips, 1996).

Οι λόγοι για τους οποίους δε χρησιμοποιείται το TAT δεν είναι σαφείς και έτσι μόνο σε υποθέσεις μπορούμε να μείνουμε. Καταρχήν, απουσιάζουν οι εκπαιδευμένοι και έμπειροι ψυχολόγοι, οι οποίοι θα μπορούσαν να αξιολογήσουν τις απαντήσεις των νεοσυλλέκτων. Επιπλέον, υπάρχουν ορισμένα ερευνητικά ευρήματα που καθιστούν τη χρήση του TAT στο στρατό προβληματική. Συγκεκριμένα, ο Atkinson (1958) έχει δείξει με μια σειρά από πειραματικά δεδομένα ότι η πείνα, η έλλειψη ύπνου και η κοινωνική ένταση επηρεάζουν σημαντικά τις απαντήσεις στο TAT (στοιχεία που παρουσιάζονται στα κέντρα εκπαίδευσης και σε αρκετούς νεοσύλλεκτους). Επίσης, τόσο η εγκυρότητα όσο και η αξιοπιστία του TAT εξαρτώνται περισσότερο από την εμπειρία του εξεταστή και λιγότερο από τα ψυχομετρικά χαρακτηριστικά του τεστ (Cohen, Swerdlik και Phillips, 1996. Worchel & Dupree, 1990).

Τέλος, είναι πιθανόν οι αρμόδιοι να έκαναν χρήση των δεδομένων από τις επισκοπήσεις των σχετικών ερευνών, οι οποίες καταλήγουν στο συμπέρασμα πως η μέτρηση της προσωπικότητας δεν είχε στο χώρο της επιλογής προσωπικού τα αναμενόμενα αποτελέσματα (Κάντας, 1993).

3. Ο ψυχολόγος ή ο κοινωνιολόγος που υπηρετεί στο κέντρο εκπαίδευσης, είναι ουσιαστικά υπεύθυνος για ολόκληρη την επιλογική διαδικασία, η οποία περιλαμβάνει ένα πλήθος γραφειοκρατικών διαδικασιών: 1) μετάβαση στο ΓΕΣ από όπου παραλαμβάνονται οι καταστάσεις των ΥΕΑ που αναμένεται να καταταχθούν, καθώς και τα ατομικά δελτία επιλογής τους. 2) κατά

την κατάταξη: συγκέντρωση των αντιγράφων τίτλων σπουδών και των αποσπασμάτων ποινικού μητρώου των νεοσυλλέκτων, συμπλήρωση των στοιχείων που λείπουν από το δελτίο επιλογής του νεοσυλλέκτου, συμπλήρωση μιας υπεύθυνης δήλωσης. 3) έλεγχος των στοιχείων των νεοσυλλέκτων, δοκιμασίες (συμπεριλαμβανομένων και των αθλητικών δοκιμασιών!), συνεντεύξεις και ενημέρωση του ατομικού δελτίου με όλα τα αποτελέσματα από τις δοκιμασίες αυτές. 4) συμμετοχή στην επιλογική ομάδα, η οποία και βλέπει ατομικά όλους τους ΥΕΑ. 5) σύνταξη της πρότασης της επιλογικής ομάδας προς το ΓΕΣ και των πρακτικών. 6) αποστολή των πρακτικών στο ΓΕΣ. 7) εξαγωγή γενικών στατιστικών στοιχείων σχετικά με την πορεία της συγκεκριμένης σειράς νεοσυλλέκτων.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η διαδικασία αυτή επαναλαμβάνεται ανά δίμηνο, οπότε παρουσιάζεται και άλλη σειρά νεοσυλλέκτων. Συχνά μάλιστα, στη διαδικασία αυτή προσαρτάται και η συλλογή άλλων στοιχείων τα οποία ζητάει η διοίκηση. Έτσι, ο ψυχολόγος είναι υπεύθυνος για τη συμπλήρωση από τους νεοσύλλεκτους -παράλληλα προς όλα τα υπόλοιπα έντυπα- μιας υπεύθυνης δήλωσης γλωσσομάθειας και ενός ειδικού εντύπου επιλογής οπλιτών-ειδικών επιστημόνων. Τα δε συγκεντρωτικά στοιχεία πρέπει να υποβληθούν στη συνέχεια στα αρμόδια γραφεία του ΓΕΣ (Διεύθυνση Στρατιωτικού Προσωπικού και Διεύθυνση Μελετών, αντίστοιχα).

Είναι σαφές από τα παραπάνω, πως οι διαδικασίες αυτές διαρκούν αρκετό χρόνο και απαιτούν τόση εργασία (περίπου 40 ημέρες επί δωδεκαώρου βάσεως, όπως σημειώνουν τα εγχειρίδια κάποιων γραφείων επιλογής), ώστε είναι αδύνατον ο ψυχολόγος να μπορέσει να ασχοληθεί με κάποιο άλλο από τα καθήκοντα που έχει επωμιστεί στο στρατόπεδο (υπηρεσίες στο ιατρείο, συμβουλευτική κ.λπ.).

4. Είναι ενδιαφέρον επίσης το γεγονός ότι η επιθυμία του υποψηφίου να επιλεγεί ή όχι ως έφεδρος αξιωματικός, σημειώνεται πάνω στο ατομικό του δελτίο με ατομική ενυπόγραφη δήλωσή του, ωστόσο, η αρνητική του δήλωση δεν τον αποκλείει από την επιλογική διαδικασία ούτε από μια πιθανή επιλογή του σε περίπτωση έλλειψης κατάλληλων υποψηφίων. Η αρνητική στάση απέναντι στην πιθανότητα επιλογής του υποψηφίου ως έφεδρου αξιωματικού (και η οποία δικαιολογείται καθώς σημαίνει επιπλέον θητεία για τον έφεδρο αξιωματικό) πολύ συχνά είναι υπεύθυνη για μια ακόμη δυσκολία στο έργο του ψυχολό-

γου, καθώς οι υποψήφιοι αυτοί επιδιώκοντας να βαθμολογηθούν χαμηλά και συνεπώς να αποκλειστούν ως ακατάλληλοι, δεν συνεργάζονται μαζί του.

5. Αν και τα κριτήρια που λαμβάνονται υπόψη κατά την επιλογή είναι πολλά, η συμμετοχή τους στην τελική βαθμολογία του υποψηφίου είναι εντελώς άνιση. Έτσι, το matrix test και η λεκτική δοκιμασία συμβάλλουν στην τελική βαθμολογία κατά ένα 10% (50-100 βαθμοί), ενώ το υπόλοιπο 90% εξαρτάται από την ηλικία (100 βαθμοί επιπλέον εφόσον ο νεοσύλλεκτος είναι μεταξύ 22 και 28 ετών), τη μόρφωση (0-350 βαθμοί ανάλογα με το απολυτήριο ή το πτυχίο που έχει), την περιοχή καταγωγής (50 βαθμοί επιπλέον εφόσον προέρχεται από παραμεθόρια περιοχή), την εμφάνιση και το παράστημα (80-200 βαθμοί), την προσαρμογή, τη συμπεριφορά, το ενδιαφέρον και την επίδοση του στην εκπαίδευση (50-100 βαθμοί), και τέλος την επιθυμία του να γίνει αξιωματικός (100 βαθμοί επιπλέον εφόσον έχει εκφράσει θετική επιθυμία). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι βαθμοί που αντιστοιχούν στα τελευταία δύο κριτήρια καθορίζονται από την ομάδα επιλογής κατά τη διάρκεια της ατομικής συνέντευξης με τον νεοσύλλεκτο. Στην πράξη, ο ψυχολόγος παίζει το ρόλο του γραφέα στη διαδικασία αυτή. Ο έλεγχος των απαντήσεων στις δύο γραπτές δοκιμασίες μπορεί να γίνει από οποιονδήποτε γραφέα εφόσον χρησιμοποιούνται κλειδες, ενώ η εκτίμησή του για την προσωπικότητα του υποψηφίου, όπως αυτή θα διαμορφωθεί από τη μελέτη της δοκιμασίας αυτοπεριγραφής και τη συνέντευξη μαζί του, δε λαμβάνεται ουσιαστικά υπόψη. Άλλωστε, ακόμη και αν ο ψυχολόγος διακρίνει κάτι ανησυχητικό που απαιτεί περαιτέρω μελέτη, λόγω έλλειψης σχετικής εκπαίδευσης ή του περιορισμένου χρόνου ή συνηθέστερα λόγω της ασυμφωνίας των υπεύθυνων αξιωματικών, υποχρεώνεται να σημειώσει το γνωστό «Κ.Φ.» (κατά φύση) στον αντίστοιχο χώρο του ατομικού δελτίου επιλογής του υποψηφίου. Βεβαίως, οι διαταγές καθορίζουν ορισμένους λόγους για τους οποίους ο ψυχολόγος μπορεί να απορρίψει έναν υποψήφιο (αν τον χαρακτηρίσει ως ευαίσθητο, αγχώδες, νευρικό, δυσπροσάρμοστο ή συνεσταλμένο άτομο), εντούτοις ελάχιστες είναι οι φορές που θα το κάνει αυτό χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του διευθυντή του γραφείου επιλογής...
6. Σε όλα τα προβλήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, θα πρέπει να προσθέσουμε και αυτά που προέρχονται από τη συγκεκριμένη δομή και λειτουργία του στρατού, αλλά και τη νοο-

τροπία των μονίμων αξιωματικών. Συγκεκριμένα, προτού ακόμη παρουσιαστούν οι νεοσύλλεκτοι στο κέντρο εκπαίδευσης και αρχίσει η επιλογική διαδικασία, έχουν προηγηθεί τηλεφωνήματα ή σημειώματα προς το διοικητή του κέντρου και άλλους ανώτερους ή και κατώτερους αξιωματικούς με αίτημα να βοηθηθούν ορισμένοι υποψήφιοι. Επίσης, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ενώπιον ολόκληρης της ομάδας επιλογής, εφαρμόζονται μέθοδοι επιλογής που απέχουν μακράν των επιστημονικών κριτηρίων στα οποία αναφέρεται η σχετική διαταγή. Κρίνεται έτσι ένας υποψήφιος από τις απαντήσεις που θα δώσει σε ερωτήσεις ελληνικής ιστορίας, γεωγραφίας, κ.ά. αλλά και από το παρουσιαστικό του, στο οποίο οι στρατιωτικοί δίνουν ιδιαίτερη σημασία.

7. Μετά το τέλος της επιλογικής διαδικασίας, η πρόταση της ομάδας επιλογής αποστέλλεται στο ΓΕΣ, όπου η Διεύθυνση Επιλογής είναι υπεύθυνη και για την τελική επιλογή των εφέδρων αξιωματικών από αυτούς που έχουν προταθεί ως κατάλληλοι. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε πως τα κριτήρια της τελικής επιλογής είναι εντελώς ασαφή και συχνά προκαλούν αντιδράσεις ή και τη δυσφορία των ομάδων επιλογής των κέντρων εκπαίδευσης, καθώς οι προτάσεις τις οποίες κάνουν δε λαμβάνονται απολύτως υπόψη και υπάρχουν πολλά περιστατικά υποψηφίων που είχαν αξιολογηθεί πολύ υψηλά και παραλείφθηκαν για χάρη συναδέλφων τους που βρίσκονταν χαμηλότερα στην αξιολόγηση.

Πριν ολοκληρωθεί αυτό το τμήμα, θα πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά και στην επιλογική διαδικασία που ακολουθείται στις στρατιωτικές σχολές. Εκεί, ο ψυχολόγος είναι υπεύθυνος για τη χορήγηση του MMPI σε όλους τους υποψήφιους σπουδαστές και την αξιολόγησή του, τη δοκιμασία αυτοπεριγραφής, ενώ είναι παρών στις συνεντεύξεις των υποψηφίων με την ομάδα επιλογής. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι η φύση του MMPI δεν το καθιστά εργαλείο επιλογής (γεγονός που αναγνωρίστηκε από την Πολεμική Αεροπορία, και έτσι το MMPI πρόσφατα αντικαταστάθηκε από το 16PF). Άλλωστε, το γεγονός ότι ένας υποψήφιος δεν παρουσιάζει κάποιο από τα παθολογικά χαρακτηριστικά που εντοπίζει το MMPI, δε σημαίνει ότι συγκεντρώνει κίολας τα ζητούμενα για τη συγκεκριμένη θέση χαρακτηριστικά προσωπικότητας.

Συνοψίζοντας τα όσα αναφέρθηκαν σε αυτό το τμήμα του άρθρου και παραφράζοντας ορισμένα αποσπάσματα από το άρθρο του Barrett (1963) το οποίο παραθέτει ο Κάντας (1993), θα λέγα-

με τα εξής: «Τόσο τα στελέχη του Ελληνικού Στρατού όσο και οι ψυχολόγοι γνωρίζουν ότι η επιλογή προσωπικού χωρίς τη βοήθεια ψυχολόγου είναι δυνατόν να γίνει και μάλιστα καλά... Ο αντικειμενικός στόχος του ψυχολόγου που εργάζεται στην επιλογή προσωπικού είναι απλός. Θέλει να μειώσει τα λάθη που κάνει η διοίκηση κατά την πρόσληψη, τοποθέτηση και προαγωγή του προσωπικού. ... (Μπορούμε να κατανοήσουμε) απόλυτα το στέλεχος που καλείται να εκτιμήσει την αξία που πρέπει να αποδώσει στις συμβουλές που του δίνονται από ειδήμονες στα ψυχολογικά τεστ. Διότι πρόκειται για έναν περίπλοκο και συχνά αμφισβητούμενο τομέα για τον οποίο το ευρύ κοινό γνωρίζει λίγα και καταλαβαίνει λιγότερα... Ο ψυχολόγος μερικές φορές βοηθάει στη διαδικασία επιλογής και άλλες φορές όχι... Οι παρακάτω ερωτήσεις αν απαντηθούν, θα δώσουν στο στρατό καλύτερη βάση για να αξιολογήσει τις ψυχολογικές υπηρεσίες που του προσφέρονται: Έχει ο ψυχολόγος τα προσόντα; ... Ο ψυχολόγος καταλαβαίνει; ...» (σ. 56-57).

Είναι προφανές ότι οι ψυχολόγοι που υπηρετούν τη θητεία τους στον Ελληνικό Στρατό, για ένα μικρό χρονικό διάστημα ούτε τα απαιτούμενα προσόντα και την εκπαίδευση διαθέτουν (η πλειονότητα τουλάχιστον), ούτε βέβαια καταλαβαίνουν ποιο είναι το έργο τους, αφού δεν έχουν πάρει σαφή απάντηση στο ερώτημα «ποιοι είναι οι αντικειμενικοί στόχοι και ποια τα καθήκοντα της θέσης του αξιωματικού (μόνιμου ή έφεδρου);».

Οι υπόλοιπες δραστηριότητες του στρατιωτικού ψυχολόγου

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή του άρθρου, οι στρατιωτικοί ψυχολόγοι, εκτός από τη συμμετοχή τους στη διαδικασία κρίσης της ικανότητας των νεοσύλλεκτων και της επιλογικής διαδικασίας, έχουν και άλλες υπευθυνότητες, όπως είναι οι υπηρεσίες στο ιατρείο του στρατοπέδου, η διεξαγωγή ερευνών και οι διαλέξεις. Ακριβώς επειδή υπάρχει μεγάλη ασάφεια σχετικά με τις δραστηριότητες αυτές στη στρατιωτική διαταγή αλλά και σημαντικές διαφορές στην πρακτική που ακολουθείται σε κάθε κέντρο εκπαίδευσης ή στρατιωτική μονάδα (και η οποία σε μεγάλο βαθμό εξαρτάται από το διοικητή της μονάδας και τους στρατιωτικούς γιατρούς), η αναφορά σ' αυτές τις δραστηριότητες θα είναι πολύ σύντομη.

Όσον αφορά στις υπηρεσίες του ψυχολόγου στο ιατρείο της μονάδας, αυτές ως πρόσφατα ήταν νοσηλευτικές υπηρεσίες. Άλλωστε, οι οπλίτες του υγειονομικού που παίρνουν την ειδικότητα του ψυχολόγου ακολουθούσαν ως το 1994 μια δίμηνη εκπαίδευση στο Κέντρο Εκπαίδευσης Υγειονομικού μαζί με τους κοινωνιολόγους, τους νοσοκόμους και τους βοηθούς ιατρικών εργαστηρίων, η οποία κυρίως αφορούσε στην παροχή πρώτων βοηθειών (!). Από το 1994 ο ψυχολόγος εκπαιδεύεται στο 414 ΣΝΕΝ και εκτελεί μόνο τα χρέη ψυχολόγου. Βεβαίως, η δυνατότητα του ψυχολόγου να ασκεί τα έργα του (βλέποντας, για παράδειγμα, στρατιώτες οι οποίοι αντιμετωπίζουν οποιοδήποτε ψυχολογικό πρόβλημα) εξαρτάται και από τη γενικότερη στάση που έχει απέναντι στους ψυχολόγους ο διοικητής της μονάδας ή ο στρατιωτικός γιατρός του κέντρου.

Το θέμα της στάσης που κρατούν απέναντι στους ψυχολόγους οι στρατιωτικοί, είναι πραγματικά τεράστιο και παρουσιάζονται μεγάλες ατομικές διαφορές. Υπάρχουν αξιωματικοί οι οποίοι παραπέμπουν στρατιώτες τους στον ψυχολόγο για να κουβεντιάσουν μαζί του και στη συνέχεια ακούν προσεκτικά τις προτάσεις του σχετικά με τους στρατιώτες αυτούς, υπάρχουν όμως και άλλοι οι οποίοι όχι μόνο δεν παραδέχονται τις προτάσεις του, αλλά τον κρατούν ουσιαστικά ανενεργό.

Σχετικά με τις έρευνες και τις διαλέξεις, αυτός είναι ένας τομέας όπου υπάρχει ακόμη μεγαλύτερη ασάφεια και εξάρτηση από τον τρόπο διοίκησης που ακολουθεί ο διοικητής του κέντρου ή της μονάδας.

Τέλος, υπάρχουν και μερικοί ψυχολόγοι που υπηρετούν τη θητεία τους στα επιτελεία ως ειδικοί επιστήμονες ή ως στελέχη κάποιων γραφείων με απόρρητες δραστηριότητες, ωστόσο δεν είναι ξεκάθαρες οι διαδικασίες και τα κριτήρια με τα οποία επιλέγονται οι συγκεκριμένοι άνθρωποι για τις θέσεις αυτές.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση του έργου του στρατιωτικού ψυχολόγου, θα πρέπει να τονιστεί ότι σπάνια δύο ψυχολόγοι έχουν παρόμοιες εμπειρίες από την υπηρεσία τους στο στρατό. Η κυριότερη αιτία του φαινομένου αυτού είναι μάλλον το ότι η ειδικότητα του ψυχολόγου και η αποστολή του είναι ασαφής όχι μόνο για τον ίδιο αλλά και για τους ανωτέρους του αξιωματικούς. Επαφίεται πλέον στον ίδιο τον νέο ψυχολόγο να πείσει τους ανωτέρους του για την αξία του και για τη βοήθεια που μπορεί να προσφέρει, πράγμα όμως εξαιρετικά δύσκολο, αν ο νέος αυτός μόλις έχει αποφοιτήσει από τη σχολή του.

Συζήτηση - Προτάσεις

Τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στην εργασία αυτή, σκοπό είχαν να δώσουν μια όσο το δυνατόν πιο καθαρή εικόνα για τη φύση, τις ιδιομορφίες, τα προβλήματα και τις δυσκολίες που έχει το έργο του στρατιωτικού ψυχολόγου στον Ελληνικό Στρατό. Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός πως στο στρατό απουσιάζουν εντελώς οι μόνιμοι στρατιωτικοί ψυχολόγοι και παίρνουν την ειδικότητα του ψυχολόγου μόνο απόφοιτοι τμημάτων ψυχολογίας, οι οποίοι και υπηρετούν παράλληλα τη θητεία τους, καθίσταται σαφές ότι αυτοί χρησιμοποιούνται ως «εργαλεία» για την ολοκλήρωση μιας επαναλαμβανόμενης διαδικασίας, στην οποία δεν έχουν τη δυνατότητα καμιάς ουσιαστικής παρέμβασης. Δεν είναι γνωστό αν για τον καθορισμό των δραστηριοτήτων των στρατιωτικών ψυχολόγων ο στρατός έχει συνεργαστεί με εκπροσώπους των πανεπιστημιακών τμημάτων ψυχολογίας ή του επαγγελματικού τους συλλόγου. Ωστόσο, η ανάγκη για μια τέτοια συνεργασία καθίσταται επιτακτική κάτω από τις συνθήκες αυτές και σ' αυτό στοχεύουν οι προτάσεις που παρουσιάζονται στο δεύτερο τμήμα αυτού του κεφαλαίου. Προτού όμως γίνει αναφορά στις προτάσεις αυτές, θα συζητηθούν σύντομα ορισμένες σκέψεις και συμπεράσματα που προκύπτουν από την παρουσίαση των δεδομένων που έγινε παραπάνω.

Καταρχήν, προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση η ευκολία με την οποία ανατίθενται από το στρατό σε νέους επιστήμονες με ελάχιστη ειδίκευση, δραστηριότητες αρκετά σημαντικές και υπεύθυνες, οι οποίες και περικλείουν μεγάλους κινδύνους τόσο για την ψυχική υγεία των στρατευμένων όσο και για το ίδιο το επάγγελμα του ψυχολόγου.

Δεύτερον, η αύξηση των ψυχικών διαταραχών των στρατευμένων τα τελευταία χρόνια είναι εντυπωσιακή και πρέπει να οδηγήσει τόσο το στρατό όσο και την ψυχολογική κοινότητα σε έρευνα για τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος. Βέβαια, τα αποτελέσματα μιας τέτοιας έρευνας δεν μπορεί και δεν πρέπει να θεωρούνται από το στρατό ως απόρρητα (όπως συνέβη με πρόσφατη έρευνα που διεξήγαγε το Πάντειο Πανεπιστήμιο για λογαριασμό του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας), καθώς αφορούν όχι έναν απρόσωπο οργανισμό αλλά τους νέους αυτής της χώρας, οι οποίοι υπηρετούν τη στρατιωτική τους θητεία για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και στη συνέχεια επιστρέφουν στην πολιτική ζωή.

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα που προκύπτει από τη μελέτη του θέματος αυτού του άρθρου, σχετίζεται με τα ηθικά διλήμματα και τα προβλήματα επαγγελματικής δεοντολογίας που αντιμετωπίζει ο στρατιώτης-ψυχολόγος. Είναι προφανές ότι ο στρατιωτικός ψυχολόγος έχει μέσα στο στρατό το διπλό ρόλο του ψυχολόγου και του στρατευμένου (είναι λοιπόν ταγμένος στην υπηρεσία της ψυχικής υγείας των συναδέλφων του, υπεύθυνος για την επιλογή στρατιωτικού προσωπικού και υποχρεωμένος να υπακούει στις εντολές των ανωτέρων του). Συχνά, αυτή η διπλή ιδιότητα -όπου, ως ψυχολόγος οφείλει να τηρεί τον κώδικα δεοντολογίας και ως στρατιώτης οφείλει υπακοή στους ανωτέρους του και στις στρατιωτικές διαταγές που έρχονται άνωθεν- φέρνει τον ψυχολόγο μπροστά σε σημαντικά ηθικά διλήμματα, τα οποία μάλιστα συχνά είναι αδιέξοδα και του δημιουργούν μια συνεχή ψυχική ένταση. Αυτό βεβαίως είναι ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι στρατιωτικοί ψυχολόγοι όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά σε ολόκληρο τον κόσμο (π.χ. Jeffrey, Rankin και Jeffrey, 1992. Johnson, 1995. Summers, 1992), ωστόσο, αυτό δε σημαίνει πως δεν πρέπει να διερευνηθεί και να αναζητηθεί κάποια λύση ικανοποιητική τόσο για το στρατό όσο και για την επιστήμη της ψυχολογίας.

Η κοινότητα των ακαδημαϊκών και των επαγγελματιών ψυχολόγων πρέπει να ασχοληθεί με το θέμα της θητείας των στρατιωτικών ψυχολόγων και να συνεργαστεί με τους αρμόδιους στρατιωτικούς παράγοντες προς τις ακόλουθες, κατά τη γνώμη μας, κατευθύνσεις:

Καταρχήν, είναι πλέον επιτακτική η ανάγκη της δημιουργίας ενός αριθμού μόνιμων θέσεων στρατιωτικών ψυχολόγων σε όλα τα όπλα (στρατός, ναυτικό και αεροπορία). Η εκπαίδευση των ψυχολόγων αυτών θα μπορούσε να ακολουθήσει το πρότυπο της Στρατιωτικής Σχολής Αξιωματικών Σωμάτων, όπου φοιτούν και οι μέλλοντες στρατιωτικοί γιατροί, ενώ η μετεκπαίδευσή τους θα μπορούσε να γίνεται στους τομείς της κλινικής ψυχολογίας και της οργανωτικής ψυχολογίας.

Δεύτερον, χρειάζεται ένας εκσυγχρονισμός των μεθόδων που ακολουθούνται (ψυχομετρικών, επιλογικών και θεραπευτικών) βασισμένος στα ευρήματα της πρόσφατης ψυχολογικής έρευνας, στόχος ο οποίος όμως δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τη συνεργασία του στρατού με τις πανεπιστημιακές σχολές ψυχολογίας. Παράλληλα, δεν μπορούν να αγνοηθούν τα καινούρια προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει ο στρατιωτικός ψυχολόγος και ο ψυχίατρος: ανυπότακτοι, στρατευμένοι μεγάλης ηλικίας με πολλα-

πλές οικογενειακές και επαγγελματικές υποχρεώσεις, χρήστες εξαρτησιογόνων ουσιών κ.ά.

Τρίτον, οι αυξημένες και ιδιόμορφες ανάγκες του στρατού -οι οποίες παρουσιάστηκαν λεπτομερειακά παραπάνω- απαιτούν στρατιωτικούς ψυχολόγους οι οποίοι, αφού ολοκληρώνουν τη βασική τους εκπαίδευση των σαράντα ημερών, θα εκπαιδεύονται στη συνέχεια επί ένα δίμηνο στο αντικείμενο (ψυχική υγεία των στρατευμένων ή επιλογή στρατιωτικού προσωπικού) με το οποίο θα ασχολούνται για το υπόλοιπο της θητείας τους. Παρά το γεγονός ότι αυτό ισχύει από το 1994 (με την εκπαίδευση που ακολουθούν οι ψυχολόγοι στο 414 ΣΝΕΝ), η εκπαίδευση αυτή είναι ελλιπής για αποφοίτους τμημάτων ψυχολογίας χωρίς ειδίκευση. Είναι προφανές ότι και για τη δημιουργία αυτού του εκπαιδευτικού προγράμματος απαιτείται η συνεργασία με την ψυχολογική κοινότητα.

Τέλος, ίσως θα πρέπει να αρχίσει η κοινότητα των ακαδημαϊκών ψυχολόγων να εντάσσει στα σχετικά πανεπιστημιακά μαθήματα (κλινικής ψυχολογίας, συμβουλευτικής, οργανωτικής ψυχολογίας, μεθοδολογίας έρευνας και πρακτικής κ.ά.), θέματα που άπτονται της στρατιωτικής ψυχολογίας, καθώς ένα μέρος των αρρένων αποφοίτων θα κληθούν μετά το τέλος των σπουδών τους να υπηρετήσουν τη θητεία τους ως στρατιωτικοί ψυχολόγοι. Επιπλέον, το θέμα των ηθικών διλημμάτων που αντιμετωπίζει ο στρατιωτικός ψυχολόγος κατά την άσκηση των καθηκόντων του πρέπει να τύχει προσοχής.

Οι προτάσεις αυτές σίγουρα δεν εξαντλούν το θέμα, ούτε βεβαίως διεκδικείται το αλάθητο. Στόχος τόσο των διαπιστώσεων αυτών, όσο και ολόκληρου του άρθρου είναι η ευαισθητοποίηση του κλάδου των ψυχολόγων σε έναν τομέα της εφαρμοσμένης ψυχολογίας για τον οποίο υπάρχει πολύ περιορισμένη γνώση και έχει δοθεί μηδαμινή ως ελάχιστη προσοχή, αλλά και η ερευνητική δραστηριοποίηση σε σχετικά θέματα.

Βιβλιογραφία

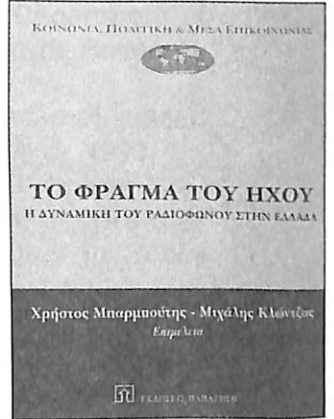
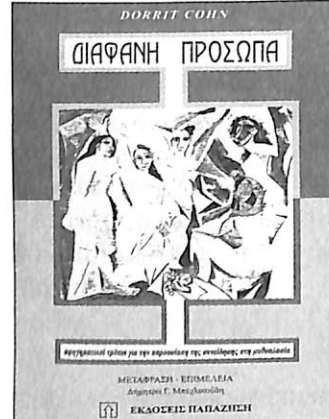
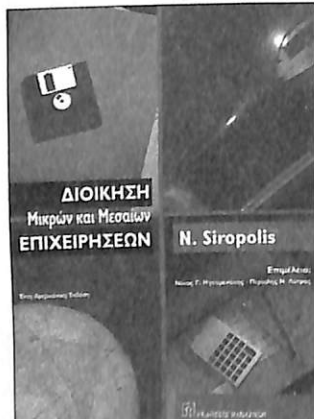
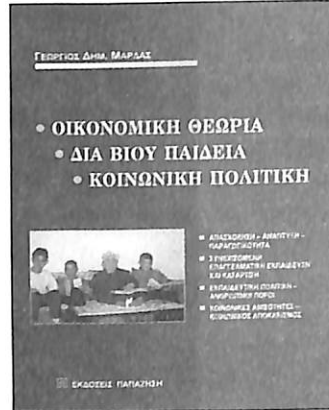
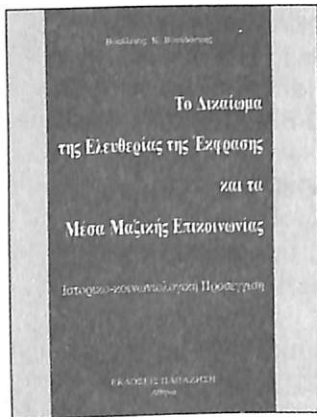
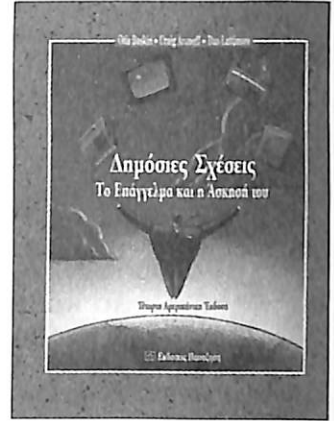
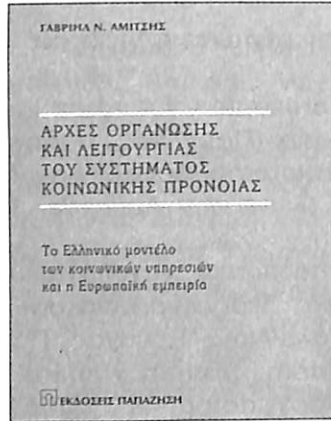
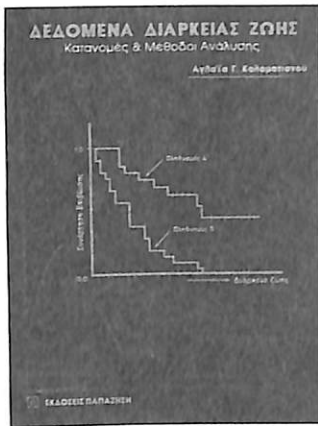
- Anastasi A. and Urbina S. *Psychological Testing*, 7th ed, Prentice-Hall, 1997.
- Atkinson J. W. *Motives in fantasy, action, and society*, Van Nostrand, New York, 1958.

- Cohen R. J., Swerdlik M. E. and Phillips, S. M. *Psychological Testing and Assessment*, 3rd ed., Mayfield Publishing Co., Mountain View, CA, 1996.
- Coólican H. *Applied Psychology*, Hodder & Stoughton, 1996.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Επιλογής, *Επιλογή Στρατιωτικού Προσωπικού*, Πάγια Διαταγή, Αθήνα, 1990.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Υγειονομικού, *Ιατρική Στατιστική του Στρατού Έτους 1976*, Αθήνα, 1980.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Υγειονομικού, *Κρίση Σωματικής Ικανότητας Στρατιωτικών*, Αθήνα, 1984α.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Υγειονομικού, *Ιατρική Στατιστική του Στρατού Έτους 1980*, Αθήνα, 1984β.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Υγειονομικού, *Ιατρική Στατιστική του Στρατού Έτους 1981*, Αθήνα, 1984γ.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Υγειονομικού, *Ιατρική Στατιστική του Στρατού Έτους 1982*, Αθήνα, 1984δ.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Υγειονομικού, *Ιατρική Στατιστική του Στρατού Έτους 1984*, Αθήνα, 1986.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Υγειονομικού, *Ιατρική Στατιστική του Στρατού Έτους 1985*, Αθήνα, 1988.
- Jeffrey T. B., Rankin R. J. and Jeffrey L. K. "In service of two masters: The ethical-legal dilemma faced by military psychologists", *Professional Psychology Research and Practice*, 23 (2), 1992, σελ. 91-95.
- Johnson W. B. "Perennial ethical quandaries in military psychology: Toward American Psychological Association - Department of Defense collaboration", *Professional Psychology Research and Practice*, 26 (3), 1995, σελ. 281-287.
- Κάντας Α. *Οργανωτική - Βιομηχανική Ψυχολογία: Επιλογή - Αξιολόγηση Προσωπικού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993.
- Katerelos I. D. "Les nouveaux recruts ũ l' armie: l' image pré-construite de l' armée dans une situation de premier contact avec l' environnement militaire", *Papers in Social Representations*, (in press).
- Κωσταράς Γ. Φ. και Schuh, H. *Στρατιωτική Ψυχολογία*, Αθήνα, 1990.
- Μάνος Ν. *Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Miner J. B. *Industrial - Organizational Psychology*, McGraw-Hill, New York, 1992.

- Μπαλτάς Α. "Η πρώτη μέρα του Στρατού", *Ο Πολίτης*, 127, 1994, σελ. 46-51.
- Pascual M. "Pasado, presente y futuro de la psicología aeronautico-militar en España (Παρελθόν, παρόν και μέλλον της αεροναυτικής-στρατιωτικής ψυχολογίας στην Ισπανία)", *Revista de Psicología General y Aplicada*, 38 (2), 1983, σελ. 349-378.
- Ρούσσοσ Π. Λ. *Η στρατιωτική ψυχολογία στην Ελλάδα: Ερευνητικά και εμπειρικά δεδομένα*, Ανακοίνωση στο 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, Πάτρα, 1996, Μάιος.
- Summers C. "Militarism, human welfare, and the APA ethical principles of psychologists", *Ethics and Behavior*, 2 (4), 1992, σελ. 287-310.
- Worchel F. F. and Dupree J. L. "Projective story-telling techniques", In C. R. Reynolds & R. W. Kamphaus (eds.), *Handbook of psychological and educational assessment of children: Personality, behavior and context* (pp. 70-88), New York: Guilford Press, New York, 1990.
- Χαρτοκόλλης Π. *Εισαγωγή στην Ψυχιατρική*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1991.

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ

εκδόσεις παπαζήση από το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150
E-mail: papazisi@olenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια στην Ελλάδα: Η περίπτωση της BP Oil Europe

Θεόδωρος Κουτρούκης*, Κωνσταντίνος Τερζίδης**

Περίληψη

Η ανάγκη εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και της υποκίνησης των εργαζομένων, οδήγησε στην υιοθέτηση της οδηγίας 94/45/ΕΕ για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Επιχειρήσεων (ΕΣΕ). Το γεγονός αυτό υπήρξε μια ιστορική εξέλιξη στην προώθηση της κοινωνικής Ευρώπης, επειδή για πρώτη φορά δημιουργήθηκε ένα αποτελεσματικό νομικό πλαίσιο που δεσμεύει τις πολυεθνικές επιχειρήσεις και ομίλους επιχειρήσεων κοινοτικής εμβέλειας, σε θέματα ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων σε αυτές. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η διερεύνηση των μηχανισμών και των διαδικασιών ένταξης του ΕΣΕ στο παράρτημα της πολυεθνικής επιχείρησης BP Oil Europe στην Ελλάδα. Το κείμενο θεμελιώνεται με επεξεργασία στοιχείων που παρουσίασαν σε σχετική ημερίδα του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας, διοικητικά και συνδικαλιστικά στελέχη της επιχείρησης, βασιζόμενα στην εμπειρία τους. Τέλος, γίνεται μια απόπειρα για διατύπωση προτάσεων πολιτικής, ώστε η επέκταση και εφαρμογή του θεσμού σε άλλες επιχειρήσεις να γίνει με τη μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία.

1. Εισαγωγή

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία τονίζεται με έμφαση ο δυαδικός χαρακτήρας της επιχείρησης, ως οικονομικού και κοινωνικού συστήματος. Ο διαχωρισμός αυτός υποδεικνύει τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, οι οποίες επηρεάζονται αμοιβαία.

* Οικονομολόγος, υποψήφιος Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου.

** Καθηγητής ΤΕΙ Καβάλας

Η υλική υπόσταση του οικονομικού συστήματος απαξιώνεται στο βαθμό που το σύστημα-επιχείρηση αδυνατεί να διατηρήσει τη λειτουργική του ικανότητα με τη συνδρομή ενός συνδεδετικού ιστού που θα αποτελεί νοερό "συνδετήρα" της κοινωνικής διάστασης του συστήματος.

Κλασικές έρευνες στον τομέα της υποκίνησης των εργαζομένων (Herzberg, 1959) αποδεικνύουν ότι η αμοιβή από μόνη της δεν αποτελεί όρο ικανό για να προκαλέσει επαρκή ψυχολογική σύνδεση του προσωπικού με την επιχείρηση. Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητο να συμπληρώνεται από τη δυνατότητα για απόκτηση και διατήρηση της επαγγελματικής αναγνώρισης και υπόληψης, για βίωση της επιτυχίας, καθώς και για προσωπική ανάπτυξη (Maslow, 1954).

Η έννοια του κοινωνικού συστήματος υποδηλώνει εξάλλου ότι η σύγχρονη επιχείρηση είναι απαραίτητο να αντιμετωπίζεται ως σταθερό δομικό στοιχείο της κοινωνίας. Και τούτο, γιατί ο εργαζόμενος δεν εγκαταλείπει κατά τη διάρκεια του χρόνου εργασίας του το πολιτικό και κοινωνικό του περιβάλλον· αντίθετα, προσδοκά ότι τα γενικότερα κοινωνικά ενδιαφέροντα και δικαιώματά του θα γίνουν σεβαστά και στο χώρο της εργασίας του.

Από την άλλη πλευρά, διαπιστώνεται ότι τόσο η ολοένα και μεγαλύτερη ανάπτυξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων, όσο και η αναγνώριση της ανάγκης προστασίας των συμφερόντων των εργαζομένων με τη δημιουργία συμμετοχικών θεσμών, απασχόλησαν τα αρμόδια όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Αυτό οδήγησε σε προβληματισμούς για καθιέρωση και ανάπτυξη της συμμετοχής των εργαζομένων στη "διοίκηση" των επιχειρήσεων υπερεθνικής παρουσίας και δραστηριότητας και για καθορισμό των συνθηκών και όρων εργασίας τους. Παρά την αναγνώριση αυτής της αναγκαιότητας, για την προώθηση μορφών ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων σε υπερεθνικό επίπεδο, χρειάστηκαν εικοσιτέσσερα χρόνια επίπονων διαπραγματεύσεων και έντονων συζητήσεων μέχρι να βρεθεί διέξοδος στις 22 Σεπτεμβρίου 1994, με την υιοθέτηση της οδηγίας 94/45/ΕΕ για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Επιχειρήσεων (ΕΣΕ).

Στο άρθρο αυτό θα επιχειρηθεί να διερευνηθούν οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες ένταξης του ΕΣΕ στο παράρτημα της πολυεθνικής επιχείρησης BP Oil Europe στην Ελλάδα και θα γίνει μία απόπειρα να προκύψουν ορισμένες προτάσεις πολιτικής, ώστε η επέκταση του θεσμού σε άλλες επιχειρήσεις να επιτευχθεί με τη μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία.

2. Το περιεχόμενο της οδηγίας

Η υιοθέτηση της συγκεκριμένης οδηγίας υπήρξε μια ιστορική εξέλιξη στην προώθηση της Κοινωνικής Ευρώπης, όχι μόνο επειδή για πρώτη φορά δημιουργήθηκε ένα αποτελεσματικό υπερεθνικό νομικό πλαίσιο που δεσμεύει τις πολυεθνικές επιχειρήσεις και ομίλους σε θέματα ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων τους, αλλά και επειδή για την υιοθέτησή της χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά η διαδικασία που προβλέπεται από το πρωτόκολλο σχετικά με την κοινωνική πολιτική της Συνθήκης του Μάαστριχτ (Κουτρούκης/ Πετράς, 1994).

Σκοπός της οδηγίας ήταν η θέσπιση αποτελεσματικών διαδικασιών ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων, που να ανταποκρίνονται στην πολύπλοκη διεθνική δομή των επιχειρήσεων και ομίλων κοινοτικής διάστασης που δρουν στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με τον τρόπο αυτό επιδιώχθηκε η αποφυγή περιπτώσεων άνισης μεταχείρισης των εργαζομένων από αποφάσεις που όλο και πιο συχνά λαμβάνονται, όχι πια σε τοπικό αλλά σε υπερεθνικό επίπεδο και συχνά σε μία διαφορετική χώρα από εκείνη στην οποία βρίσκονται οι άμεσα ενδιαφερόμενοι εργαζόμενοι (Σπυρόπουλος, 1998).

Στόχο της οδηγίας αποτελεί η εξασφάλιση, βελτίωση και ενίσχυση της ορθής ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων σε επιχειρήσεις ή ομίλους επιχειρήσεων κοινοτικής κλίμακας. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού προτείνεται η σύσταση ενός ΕΣΕ με πρωτοβουλία των εργαζομένων ή των εκπροσώπων τους, καθώς και από την κεντρική διεύθυνση της επιχείρησης ή του ομίλου και εφόσον δεν προτιμηθεί από τα ενδιαφερόμενα μέρη η καθιέρωση κάποιας άλλης διαδικασίας κατάλληλης για τη διεθνική ενημέρωση και διαβούλευσή τους.

Το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, αφορά αποκλειστικά σε επιχειρήσεις ή ομίλους κοινοτικής κλίμακας, των οποίων ο συνολικός αριθμός του προσωπικού τους υπερβαίνει τους 1000 εργαζομένους στα κράτη μέλη, εφόσον έχουν 2 τουλάχιστο εγκαταστάσεις ή επιχειρήσεις που απασχολούν τουλάχιστον 150 άτομα σε δύο ή περισσότερα κράτη μέλη.

Σύμφωνα με την οδηγία, οι μηχανισμοί για την ενημέρωση και διαβούλευση των εργαζομένων πρέπει να καλύπτουν όλες τις εγκαταστάσεις της επιχείρησης ή όλες τις εταιρίες του Ομίλου που βρίσκονται εγκατεστημένες στα κράτη μέλη, ανεξάρτητα από το αν η κεντρική διεύθυνση της επιχείρησης ή η ελέγχουσα επι-

χείρηση του Ομίλου βρίσκεται ή όχι εγκατεστημένη σε αυτά . Με αυτό τον τρόπο εμπλέκονται και οι εταιρίες ή όμιλοι, η έδρα των οποίων βρίσκεται έξω από την Ευρωπαϊκή Ένωση, εφόσον αναπτύσσουν δραστηριότητες σε δύο τουλάχιστον χώρες-μέλη. Η ρύθμιση αυτή εξασφαλίζει την ισότιμη μεταχείριση όλων των εργαζομένων, ενώ την ευθύνη για την επίτευξη των προβλέψεων της Οδηγίας αναλαμβάνει ο εκπρόσωπος της κεντρικής διεύθυνσης σε κάποιο κράτος-μέλος ή εάν δεν υπάρχει τέτοιος, η διεύθυνση της εγκατάστασης ή της επιχείρησης του Ομίλου που απασχολεί το μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων σε κράτος-μέλος.

Παράλληλα, η οδηγία δεν εμποδίζει σε τίποτα την ανάπτυξη και συνύπαρξη αποκεντρωμένων μηχανισμών διεθνικής πληροφόρησης και διαβούλευσης, προσαρμοσμένων στη συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία και στις ιδιαίτερες ανάγκες κάθε επιχείρησης ή ομίλου.

3. Η εμπειρία της σύστασης του ΕΣΕ στην εταιρία BP

Η εμπειρία από τη μέχρι σήμερα σύσταση και δράση ΕΣΕ σε ορισμένες ευρωπαϊκές επιχειρήσεις είναι πολύ ενδιαφέρουσα, μια και ΕΣΕ υπήρχαν και σε ευρωπαϊκές πολυεθνικές επιχειρήσεις και πριν την υιοθέτηση της οδηγίας αυτής (European Foundation for the Improvement of living and working conditions, 1992, European Participation Monitor, 1993).

Η εταιρία BP Oil Europe είναι μία από τις πρώτες εταιρίες που δημιούργησε ΕΣΕ, ήδη από το 1994, μια και η εταιρία αυτή θεωρεί σημαντικό το θέμα της διαβούλευσης με τους εργαζομένους. Όπως αναφέρεται στην αντίστοιχη ιστοσελίδα του ομίλου BP στο Διαδίκτυο, η διαβούλευση και η επικοινωνία στη BP διαφέρει ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και την αντίστοιχη νομοθεσία στις χώρες όπου η εταιρία δραστηριοποιείται. Ωστόσο, η εταιρία οφείλει να προσαρμόζεται και στην ευρύτερης διάστασης νομοθεσία, όπως είναι οι Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που μπορεί -για παράδειγμα- να οδηγούν στη σύσταση των ΕΣΕ, με τα οποία η Κεντρική Διεύθυνση συζητά θέματα όπως η επιχειρησιακή στρατηγική και υπερεθνικά ζητήματα που επηρεάζουν τους εργαζόμενους.

(www.bp.com/key_issues/employee/trades_unions.asp)

Το ΕΣΕ στην ΒΡ συστήθηκε από το 1994 και ονομάστηκε Επιτροπή ΟΕΕΦ (BP Oil Europe Employee Forum). Η σχετική συμφωνία για την πληροφόρηση και τη διαβούλευση προβλέπει ότι τα ζητήματα που θα συζητούνται στην ετήσια συνάντηση της Επιτροπής ΟΕΕΦ θα αναφέρονται στην απόδοση της εταιρίας, την επιχειρησιακή στρατηγική και σε άλλα σημαντικά ευρωπαϊκά θέματα. Επιπλέον, η Επιτροπή θα ενημερώνεται και θα διαβουλεύεται με την κεντρική διεύθυνση σε κατάλληλο χρόνο για κάθε αναμενόμενο διεθνικό μέτρο της διοίκησης που ενδέχεται να προκαλέσει σοβαρές επιπτώσεις στα συμφέροντα των εργαζομένων. Αυτή η πληροφόρηση / διαβούλευση θα πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της ετήσιας συνάντησης της Επιτροπής ΟΕΕΦ (ΕΣΕ) ή με τη μορφή μιας έκθεσης προς τους αντιπροσώπους ή με μία πρόσθετη συνάντηση, εάν αυτό θεωρηθεί κατάλληλο (BP Oil Europe, 1994).

Η Επιτροπή ΟΕΕΦ απαρτίζεται από διευθυντικά στελέχη της εταιρίας (Chief Executive Officer, Chief Operating Officer, Human Resources and Organisation Director) και από 20 αντιπροσώπους των εργαζομένων, οι οποίοι κατανέμονται στις χώρες όπου δραστηριοποιείται η BP Oil Europe, ως εξής: Αυστρία 1, Μπενελούξ 2, Δανία 1, Γαλλία 3, Γερμανία 3, Ελλάς 1, Πορτογαλία 1, Ισπανία 2, Ελβετία 1, Τουρκία 1, Ηνωμένο Βασίλειο 3, Γραφείο Βρυξελλών 1). Επιπλέον, οι 20 αντιπρόσωποι των εργαζομένων εκλέγουν μια πενταμελή επιτροπή που ονομάζεται Επιτροπή σύνδεσης, έργο της οποίας είναι η υποβοήθηση των επικοινωνιών ανάμεσα στην Κεντρική Διοίκηση και το ΕΣΕ.

Ακόμη, στην ίδια συμφωνία προβλέπονται όροι προστασίας των εκπροσώπων στο ΕΣΕ, το δικαίωμα των εργατικών αντιπροσώπων να υποστηρίζονται από εμπειρογνώμονες στο έργο τους, ζητήματα που αναφέρονται στην επιζήμια και την εμπιστευτική πληροφόρηση, οι διαδικασίες σύγκλησης των ετήσιων συναντήσεων κ.ά. (BP Oil Europe, 1994).

Στη συνέχεια, επιχειρείται μια πρώτη καταγραφή της ελληνικής εμπειρίας από τα πρώτα έτη λειτουργίας των ΕΣΕ, με την παρουσίαση των απόψεων που εκφράστηκαν από τη διευθύντρια προσωπικού της BP Hellas αλλά και από τον Έλληνα αντιπρόσωπο των εργαζομένων στο ΕΣΕ της εταιρίας.

Η διευθύντρια προσωπικού της BP Hellas, θεωρεί ότι οι εταιρίες πετρελαιοειδών στην Ελλάδα διαθέτουν έναν πλούτο εμπειριών στα θέματα ανθρώπινων σχέσεων με την εφαρμογή σύγχρονων αντιλήψεων και πολιτικών προσωπικού και τη λειτουργία προωθημένων συστημάτων επικοινωνίας. Όταν θεοπίστηκαν τα ΕΣΕ,

αναφέρει η διευθύντρια προσωπικού της BP Hellas, αρμόδιος εκπρόσωπος από την κεντρική διοίκηση της μητρικής εταιρίας επισκέφτηκε την εταιρία στην Ελλάδα για να ενημερώσει και να συνομιλήσει με τους εκπροσώπους των εργαζομένων, χωρίς να υπάρχει ανάμιξη των στελεχών της διοίκησης προσωπικού σε εθνικό επίπεδο.

Ακόμη, η διευθύντρια προσωπικού της BP Hellas, θεωρεί ότι οι συνδικαλιστές πρέπει να συνεργάζονται άψογα με τους εργατικούς αντιπροσώπους στο ΕΣΕ, γιατί τα επίπεδα επικοινωνίας έχουν πληθύνει, ο ρόλος των διευθυντών προσωπικού έχει δυσκολέψει και μπορεί με αυτόν τον τρόπο να αξιοποιηθεί ο πλούτος της προϊστορίας των συνδικαλιστικών οργάνων. Τέλος, χρειάζεται περαιτέρω συζήτηση για την κατανόηση του ρόλου των συμβουλίων εργαζομένων, προκειμένου να αποφευχθεί το σφάλμα να γίνονται αντιληπτά ως συνδικαλιστικά όργανα, κάτι που μπορεί να οδηγήσει σε υπέρμετρη μαχητικότητα, ενώ αντίθετα για τη λειτουργία τους απαιτείται ευρύτητα σκέψης και κατανόησης.

Ο Έλληνας αντιπρόσωπος των εργαζομένων στο ΕΣΕ της εταιρίας, θεωρεί ότι ο θεσμός του ΕΣΕ -που συγκροτήθηκε το 1994, τρία χρόνια μετά το Συμβούλιο Εργαζομένων του νόμου 1767/1988- είναι εξαιρετικός, όμως βρίσκεται σε νηπιακή ηλικία. Άλλωστε, η διοίκηση της εταιρίας είναι ενιαία και γνωρίζει καλά τις μελλοντικές της επιδιώξεις, ενώ οι εργατικοί αντιπρόσωποι έχουν διαφορετικές κουλτούρες και επίπεδο εκπαίδευσης, "διαφοροποιημένα" συμφέροντα και προέρχονται από χώρες με διαφορετικές εργατικές νομοθεσίες.

Κατά τον Έλληνα αντιπρόσωπο των εργαζομένων, στόχος της εργατικής πλευράς είναι πλέον η διεύρυνση της έννοιας της διαβούλευσης. Η πληροφόρηση που το ΕΣΕ αποκτά, είναι ικανοποιητική και ήδη το όργανο αυτό έχει συμμετοχή στη διατύπωση πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού της επιχείρησης, ενώ αντίθετα δεν ήταν εφικτό να συμμετέχει σε άλλα ζητήματα στρατηγικής της εταιρίας που απαιτούν τεχνοκρατικές γνώσεις.

Ο Έλληνας αντιπρόσωπος των εργαζομένων στο ΕΣΕ της εταιρίας, πιστεύει ότι οι εκπρόσωποι των εργαζομένων στο ΕΣΕ θα πρέπει να εκπαιδεύονται κατάλληλα πριν κληθούν να διαδραματίσουν το ρόλο τους. Επίσης, πρέπει να μάθουν τουλάχιστον μία ξένη γλώσσα, γιατί διαφορετικά δυσχεραίνεται η επικοινωνία των εκπροσώπων της εργατικής πλευράς, και δημιουργούνται παρεξηγήσεις -λόγω και μεταφραστικών αναντιστοιχιών- και συνεπώς, κατακερματίζεται η εκπροσώπηση της εργατικής πλευράς έναντι της

ενιαίας θέσης της διοίκησης της εταιρίας που διαθέτει γνώση των στρατηγικών της εταιρίας και καλή επικοινωνία των στελεχών της.

Τέλος, ο Έλληνας αντιπρόσωπος τονίζει ότι η εργατική πλευρά έχει πετύχει πολλά στις αποφάσεις και τις διαβουλεύσεις, ενώ ως προϋπόθεση για την αποτελεσματική λειτουργία του ΕΣΕ θεωρεί την εφαρμογή μιας ενιαίας εργατικής νομοθεσίας σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επιπλέον, ένα πρόβλημα στη λειτουργία του ΕΣΕ της BP Oil Europe αποτελούν οι διαφορές στις προσεγγίσεις των κοινών θεμάτων, γιατί μερικοί εργατικοί αντιπρόσωποι επιθυμούν την αντιμετώπισή τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο και άλλοι σε εθνικό, ανάλογα με τις δυνατότητες που τους προσφέρει η εθνική νομοθεσία.

4. Κριτική αξιολόγηση

Αν επιχειρήσουμε να σταχυολογήσουμε τις κύριες παραμέτρους της εμπειρίας του ΕΣΕ στην ελληνική θυγατρική εταιρία της BP Oil Europe, μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε τις παρακάτω διαπιστώσεις:

Η εργατική αντιπροσωπεία στο ΕΣΕ συνομιλεί με τα στελέχη που είναι αρμόδια να καθορίζουν τα γενικά πλαίσια της επιχειρηματικής στρατηγικής και όχι με εκείνα που χειρίζονται τα τρέχοντα ζητήματα των εργασιακών σχέσεων -όπως είναι οι διευθυντές προσωπικού- με συνέπεια να μην μπορούν να επηρεάσουν άμεσα την καθημερινή επιχειρησιακή πρακτική.

Εντοπίζεται -στις τάξεις της εργατικής πλευράς στα ΕΣΕ- έλλειμμα κατανόησης της κουλτούρας των εργασιακών σχέσεων και των δομών πληροφόρησης και διαβούλευσης αλλά και πιθανότατα έλλειμμα εμπιστοσύνης. Άλλωστε, οι εργατικοί αντιπρόσωποι προέρχονται από διαφορετικές χώρες, πολυποίκιλες κουλτούρες και πρακτικές στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων και γνωρίζουν διαφορετοποιημένες διαπραγματευτικές " τεχνολογίες".

Είναι σημαντικό να μπορούν οι εκπρόσωποι της εργατικής πλευράς να επικοινωνούν σε μία κοινή γλώσσα και στις ανεπίσημες συναντήσεις, κάτι που παραμένει για την ώρα δύσκολο.

Τα προβλήματα που προκύπτουν από την ελληνική εμπειρία της BP Oil Europe, που κατατέθηκαν σε σχετική ημερίδα του Εθνικού Ινστιτούτου Εργασίας (ΟΜΕΔ/ΕΙΕ, 1999), παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με εκείνα που καταγράφονται και στο ευρωπαϊ-

κό επίπεδο (Lecher W. /Nagel B. / Platzter H. W., 1999).

Ο ρόλος που επιφυλάσσει η εν λόγω οδηγία στους κοινωνικούς εταίρους, είναι δίχως αμφιβολία σημαντικός, ωστόσο δε θα πρέπει να υποτιμηθούν οι δυσκολίες στην καλόπιστη διαπραγμάτευση των τελευταίων, εξαιτίας των πολυποίκιλων νοοτροπιών και προσεγγίσεων των σχετικών προβλημάτων στις χώρες μέλη (ETUI, 1995).

Καταλυτική θα είναι η αρχική αλλά και η διαρκής εκπαίδευση των εμπλεκόμενων μερών σε ζητήματα διεθνικών διαβουλεύσεων, ώστε να εφαρμόσουν με αποτελεσματικό τρόπο την Οδηγία και να συνεργαστούν αρμονικά για τη σύσταση και την ορθή λειτουργία των ΕΣΕ. Με αυτό τον τρόπο θα ξεπεραστούν οι ενδεχόμενες δυσκολίες και θα διανοιχτούν νέες προοπτικές για τον κοινωνικό διάλογο σε κλαδική και επιχειρησιακή κλίμακα.

5. Προτάσεις

Το πρόβλημα της εφαρμογής των συμμετοχικών θεσμών στις επιχειρήσεις σύνθετης και ιδιαίτερα διεθνικής δομής, είναι εξαιρετικά πολύπλοκο. Δεν πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός ότι ειδικά στις θυγατρικές επιχειρήσεις των πολυεθνικών κολοσσών, τα δικαιώματα συμμετοχής αποδυναμώνονται δραστικά, γιατί το κέντρο λήψης των αποφάσεων βρίσκεται εκτός του "βεληνεκούς" των παραπάνω δικαιωμάτων. Με αυτό τον τρόπο η συμμετοχή και η διαβούλευση γίνονται φενάκη στο αποκεντρωμένο επίπεδο της επιχείρησης ή του ομίλου, γιατί μετατρέπονται απλώς σε μία συνδιαχείριση των συνεπειών που έχουν ήδη επιβληθεί με αποφάσεις του κέντρου, με εξαίρεση τα καθημερινά - διαχειριστικά ζητήματα που απασχολούν τη συγκεκριμένη παραγωγική μονάδα (Lumley R. /Misra S., 1994).

Τα νέα πεδία κοινωνικού διαλόγου που αναδύονται καθημερινά τόσο σε κλαδικό όσο και σε διεπιχειρησιακό επίπεδο –μετά την υιοθέτηση του αντίστοιχου θεσμικού πλαισίου– "αναγκάζουν" τις πολυεθνικές επιχειρήσεις και ομίλους να αναπροσαρμόσουν τη στρατηγική τους και ιδίως την πολιτική ανθρώπινων πόρων στο πνεύμα της Οδηγίας 94/45/ΕΕ. Από την άλλη πλευρά, η εργατική παράταξη πρέπει να διασφαλίσει ότι οι αντιπρόσωποί της στα ΕΣΕ θα ασχολούνται με τα προβλήματα ολόκληρου του ανθρώπινου δυναμικού που "ανακύπτουν" σε όλα τα υποκαταστήματα και

παραρτήματα της εταιρίας στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και έξω από αυτήν. Με αυτό τον τρόπο θα αποφευχθούν και οι περιπτώσεις "κοινωνικού ντάμπινγκ" (social dumping) που συνήθως εκφράζονται με τη μεταφορά παραγωγικών δραστηριοτήτων από μία χώρα σε μία άλλη και τα συνακόλουθα προβλήματα (ETUI, 1995). Επιπλέον, ένας εκ των ων ουκ άνευ όρος για την επιτυχία του εγχειρήματος των ΕΣΕ, είναι η υποστήριξη των συνδικαλιστικών οργανώσεων και ειδικότερα των Διεθνών Κλαδικών Γραμματειών που μπορούν να διαδραματίσουν το ρόλο του "συνδετικού κρίκου" ανάμεσα σε εργατικές αντιπροσωπείες διαφορετικών χωρών. Τέλος, τα μέλη των ΕΣΕ θα πρέπει να διδαχτούν από τον ανεξάντλητο πλούτο των ποικιλόμορφων συμμετοχικών θεσμών που υπάρχει στα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων, ώστε να αξιοποιηθεί με τον πλέον κατάλληλο τρόπο.

Η οδηγία 94/45/ΕΕ επιβεβαιώνει την αδυναμία της Επιτροπής να διατυπώσει ένα κοινά αποδεκτό πρότυπο συμμετοχής που θα προσλάβει υποχρεωτικό χαρακτήρα για τις ευρωπαϊκές επιχειρήσεις και ομίλους και θα υπερκεράσει τις ιδιαιτερότητες και τις κουλτούρες των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων, πρότυπο που είναι εξαιρετικά αμφίβολο πως θα μπορούσε να υπάρξει. Εξάλλου, οι δύο πλευρές της βιομηχανίας έχουν ήδη δώσει μερικά πολύ αξιολογικά δείγματα της ικανότητάς τους να συνεργάζονται αποτελεσματικά για την καλύτερη αντιμετώπιση των κοινών τους προβλημάτων. Κοντολογίς, η Ευρωπαϊκή Ένωση με αυτή την οδηγία-πλαίσιο ενισχύει την αυτονομία και τις πρωτοβουλίες των κοινωνικών εταίρων και προωθεί την καθιέρωση ορισμένων ελάχιστων διατάξεων για τη δημιουργία ενός θεσμικού πλέγματος αμοιβαίας πληροφόρησης και ανταλλαγής απόψεων των ενδιαφερόμενων μερών (Τζεκίνης/ Κουτρούκης, 1998). Η θεμελίωση της κοινωνικής διάστασης της εσωτερικής αγοράς είναι πλέον υπόθεση των ίδιων των κοινωνικών εταίρων.

Βιβλιογραφία

- BP Oil Europe, *Agreement on Information and Consultation*, 1994.
ETUI, *European Works Councils, Transfer*, Vol. 1, No. 2, April, 1995.
European Foundation for the improvement of living and working

- conditions, *Report on European-level Information and Consultation in Multinational Companies*, An evaluation of practice, Dublin, 1992.
- European Participation Monitor, *Participation in European Multinationals*, P+, No 6, European Foundation for the improvement of living and working conditions, Dublin, 1993.
- Herzberg, F. / Mausner, B. / Snyderman, B.B., *The motivation to work*, New York: Wiley, 2nd ed., 1959.
- Lecher W. / Nagel B. / Platzer H. W., *The establishment of European Works Councils: From information committee to social actor*, Ashgate, Aldershot, 1999.
- Lumley R. / Misra S., *Employee Participation in the Subsidiaries of Multinational Enterprises: Two Anglo-Indian Case Studies*, Economic and Industrial Democracy, vol. 15, 1994, pp. 631-649.
- Maslow, A.H., *Motivation and personality*. New York: Harper, 1954.
- Κουτρούκης Θ./ Πετράς Ν., *Κοινωνική Ευρώπη: Όψεις της Βιομηχανικής Δημοκρατίας στις ευρωπαϊκές επιχειρήσεις*, Financial Forum, Αθήνα, 1994.
- ΟΜΕΔ/ΕΙΕ, *Σύσταση και λειτουργία των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Επιχειρήσεων στην Ελλάδα* (πρακτικά ημερίδας), Αθήνα, 1999.
- Σπυρόπουλος Γ., *Εργασιακές σχέσεις: Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και το διεθνή χώρο*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα, 1998.
- Τζεκίνη Χ. / Κουτρούκης Θ., *Απασχόληση και Εργασιακές Σχέσεις στη δίνη του 21ου αιώνα*, Εκδ. Ε.Ε.Σ., Αθήνα, 1998.

Ο μετασχηματισμός μιας παραδοσιακής ελληνικής βιομηχανίας σε θυγατρική: Η περίπτωση της Ελαΐς Α.Ε.

Κωνσταντίνος Τραχανάς*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις επιχειρηματικές δραστηριότητες μιας μικρής παραδοσιακής βιομηχανίας, η οποία συσπίνεται το 1920 ως ετερόρρυθμη εταιρία, στο μετασχηματισμό της το 1932 σε ανώνυμη εταιρία με τη συνεισφορά της Τράπεζας Χίου, στη συνεργασία της με το πολυεθνικό συγκρότημα Unilever το 1962, στην ανάληψη της διοίκησής της το 1976 από μάντζερς της Unilever και τέλος στη μετατροπή της σε θυγατρική επιχείρηση του πολυεθνικού συγκροτήματος το 1982. Καθοριστικό στοιχείο για την εγκατάσταση της Unilever στην Ελλάδα, αποτελεί αποκλειστικά η εγχώρια αγορά, ενώ σήμερα η Ελαΐς κατέχει ηγετική θέση στον κλάδο της, με υψηλό μερίδιο αγοράς.

1. Εισαγωγή

Παρά την πολιτικοοικονομική σύγχυση που επικρατεί στην Ελλάδα κατά τους πρώτους μήνες της μικρασιατικής καταστροφής, οι προοπτικές των κερδών στη βιομηχανία και το εμπόριο

* Διδάκτορας οικονομολόγος-επιχειρησιακός ερευνητής.

δείχνουν να έχουν δυνατότητες βελτίωσης. Ήδη από τις αρχές του 1923 επέρχεται σημαντική αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία οδηγεί στην αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής τα αμέσως επόμενα χρόνια. Προς την κατεύθυνση αυτή συμβάλλει και η εφαρμογή του νόμου 2948/1922 «περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας»¹, με την οποία μειώνεται ο ξένος ανταγωνισμός και διευκολύνεται η κατάκτηση ενός μεγαλύτερου μεριδίου της εγχώριας αγοράς από τις ελληνικές βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις². Κατά την περίοδο 1921-1925 ιδρύονται 470 βιομηχανικές επιχειρήσεις με συνολική κινητήρια δύναμη 12.000 ίππους, από τις οποίες 229 είναι βιομηχανίες ειδών διατροφής (Κορδάτου Γ. 1930, σελ. 75). Η παραγωγή αυτής της κατηγορίας βιομηχανιών από 241 και 400 εκατ. δρχ. που είναι το 1921 και το 1922 αντίστοιχα, ανεβαίνει το 1923 σε 675,15 εκατ. δρχ. (Δρόσου Σ. 1973, σελ. 57).

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, συστήνεται το 1920 η ετερόρρυθμη εταιρία με την επωνυμία «Αριστοτέλης Κ. Μακρής και Σία» και τον τίτλο «Ελληνική Βιομηχανική Εταιρία Ελαιουργικών Επιχειρήσεων Ελαΐς». Σκοπός της είναι η εγκατάσταση, η λειτουργία και η επέκταση των βιομηχανικών εκμεταλλεύσεων, που έχουν ως βάση την ελαιουργία και ιδιαίτερα τα σπορέλαια, βαμβακέλαια, λινέλαια, ελαιόλαδα και άλλες συναφείς προς την ελαιουργία δραστηριότητες. Κινητήρια δύναμη για την ίδρυση της επιχείρησης είναι το κοινό όραμα των έξι εταίρων, ηγετική όμως φυσιογνωμία αποτελεί ο χημικός-ελαιουργός Αριστοτέλης Μακρής, μικρασιατικής καταγωγής, ο οποίος ως γενικός και τεχνικός διευθυντής κινητοποιεί όλους τους οργανωτικούς μηχανισμούς για να λειτουργήσει η επιχείρηση. Το αρχικό κεφάλαιο της εταιρίας ανέρχεται σε 225.000 δραχμές, ενώ η παραγωγική δραστηριότητά της ξεκινάει το 1922, μετά από την αγορά οικοπέδου στο Φάληρο και μηχανολογικού εξοπλισμού από την Αγγλία. Το εργατικό δυναμικό της νέας εταιρίας προέρχεται από τις συνοικίες της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά, αφού οι περισσότεροι από αυτούς είναι μικρασιάτες πρόσφυγες. Η έλλειψη κεφαλαίων για την παραπέρα ανάπτυξη της εταιρίας, την υποχρεώνει να ζητήσει τη δανειοδότησή της από την Τράπεζα Χίου, των αδελφών Πασπάτη. Πράγματι η Τράπεζα Χίου προβαίνει σε τρεις δανειοδοτήσεις με ποσό 5.000 λιρών Αγγλίας η κάθε μία, με αντάλλαγμα τη μετατροπή της σε ανώνυμη εταιρία.

2. Η Ελαΐς, ανώνυμη εταιρία και η συνεργασία της με τη Unilever

2.1. Η ίδρυση και λειτουργία της Α.Ε.

Παρά τη συνεχιζόμενη παγκόσμια οικονομική κρίση, το 1932 θεωρείται για την Ελλάδα έτος επενδυτικής απογείωσης³. Το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου γίνεται η διάλυση της ετερόρρυθμης εταιρίας και η σύσταση της νέας ανώνυμης εταιρίας. Στο καταστατικό της νέας εταιρίας, ως σκοπός αναφέρεται η επιχείρηση παντός είδους ελαιουργικών ή παρεμφερών εργασιών, καθώς επίσης, η εισαγωγή-εξαγωγή και εμπορία κάθε είδους βιομηχανικών προϊόντων.

Το εταιρικό κεφάλαιο ορίζεται σε 10.000.000 δρχ., το οποίο διαιρείται σε 10.000 χιλιάδραχμες ανώνυμες μετοχές, από τις οποίες 8.125 περιέχονται στους παλαιούς ετερόρρυθμους εταίρους, ενώ το υπόλοιπο των μετοχών λαμβάνει ο όμιλος των αδελφών Πασπάτη⁴. Εξάλλου μετά από σχετική συμφωνία και δέσμευση, την προεδρία του Δ.Σ. αναλαμβάνει ο Αλέξανδρος Καλφόπουλος, ο οποίος μαζί με το σύμβουλο Πέτρο Ξυδάκη, αποτελούν τα έμπιστα πρόσωπα των αδελφών Πασπάτη. Ταυτόχρονα διορίζεται ως παρατηρητής τους στην Ελαΐς Α.Ε. ο τμηματάρχης της Τράπεζας Χίου, Πέτρος Φιδέλης, ο οποίος και αναλαμβάνει ως προϊστάμενος του λογιστηρίου και πολύ αργότερα ως διευθύνων σύμβουλος της εταιρίας. Με τον τρόπο αυτό το τραπεζικό κεφάλαιο παρεμβαίνει καταλυτικά στις χρηματοοικονομικές, οργανωτικές και διοικητικές λειτουργίες της νέας ανώνυμης εταιρίας, ενώ θα διαδραματίσει σημαντικότερο ρόλο στις μελλοντικές της εξελίξεις, κατά τις επόμενες δεκαετίες.

Ένα από τα πρώτα μελήματα της νέας εταιρίας είναι η συμπλήρωση της βιομηχανικής κατεύθυνσης των εργασιών της με την ίδρυση και λειτουργία τμήματος υδρογόνωσης, με στόχο την παραγωγή εδωδιμων λιπών. Αυτό, γιατί μεταξύ της εγχώριας ζήτησης και της παραγωγής εμφανίζεται διαφορά τουλάχιστον 2.700 τόνων ετησίως. Για την αρτιότερη λειτουργία του τμήματος υδρογόνωσης η εταιρία προβαίνει σε σημαντικές επενδύσεις για την επέκταση των εγκαταστάσεων του εργοστασίου της, με αύξηση του κεφαλαίου της, το οποίο ανέρχεται στα μέσα του 1935 σε 18.500.000 δραχμές⁵.

Η παραγωγικότητα των εγκαταστάσεων υδρογόνωσης της

Ελαΐς Α.Ε είναι το 1939 περίπου 10.000 τόνοι ετησίως σε υδρογονωμένο ελαιόλαδο, σύμφωνα με υπόμνημα της Technical Research Works Ltd⁶. Η ποσοστιαία κατανομή της κατανάλωσης υδρογονωμένων προϊόντων της εταιρίας είναι το 1940 η παρακάτω: Αθήνα 46,22%, Πειραιάς 36,20% και επαρχία 17,58%. Τα καθαρά κέρδη προς διάθεση, σχεδόν τριπλασιάζονται τη χρονική περίοδο 1932-1940, ενώ το 1937 επιτυγχάνεται το υψηλότερο ποσό καθαρών κερδών προς διάθεση, το οποίο ανέρχεται σε 3.140.480 δρχ. και με συντελεστή αποδοτικότητας των κεφαλαίων της 17%.

Κατά την περίοδο του πολέμου, η Ελαΐς αναστέλλει τις παραγωγικές της δραστηριότητες, ενώ η οικονομική της κατάσταση μετά την απελευθέρωση είναι απογοητευτική.

2.2. Η ανασυγκρότηση και η συνεργασία με τη Unilever

Μετά το τέλος του πολέμου, η Τράπεζα Ελλάδος χορηγεί πίστωση 40 εκατομμυρίων δρχ. για την ανόρθωση της εταιρίας. Από το παραπάνω ποσό, 15 εκατ. δρχ. διατίθενται για την αγορά πρώτων υλών, ενώ με τα υπόλοιπα καλύπτονται δαπάνες για την αποπεράτωση των εγκαταστάσεων του τμήματος μαργαρίνης.

Το 1947 η εταιρία παράγει και διαθέτει στην εγχώρια αγορά το προϊόν της Βιτάμ, ενώ σημαντικές πρωτοβουλίες αναλαμβάνονται από τα στελέχη της και τους συνεργάτες της για την προώθηση των τυποποιημένων προϊόντων της και στην επαρχία με διαφημιστικές καμπάνιες.

Το Δεκέμβριο του 1947 επέρχονται και σημαντικές διοικητικές μεταβολές, μετά το θάνατο του ιδρυτή της εταιρίας και γενικού διευθυντή της, Αριστοτέλη Μακρή. Μετά από την πρόταση του Αλέξανδρου Πασπάτη, που γίνεται αποδεκτή από το διοικητικό συμβούλιο, τη θέση αυτή καταλαμβάνει ο Βασίλειος Μελάς που είναι και πρόεδρος του Δ.Σ. Κατά το έτος 1950 αποπερατώνονται τα έργα ανασυγκρότησης και βελτίωσης των εργοστασίων της εταιρίας. Την ίδια χρονιά τα βιομηχανικά της προϊόντα, εκτός από το Βιτάμ, είναι το Στερεόλ, η Φυτίνη, το Ικο, ενώ συνεχίζονται κανονικά η παραγωγή λινέλαιου, λινάλευρου και λινόπιτας. Παράλληλα, συνεχής είναι η αναζήτηση νέων επιστημονικών επιτευγμάτων και τεχνικών σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως Δανία, Ολλανδία, Δυτ. Γερμανία για την παρακολούθηση του ευρωπαϊκού «γίγνεσθαι» στον τομέα της διατροφής, αλλά και στις δυνατότητες μεταφοράς τεχνογνωσίας.

Μετά από επίμονες, μακροχρόνιες προσπάθειες των στελεχών της, για να προωθηθούν ακόμη περισσότερο τα προϊόντα της στην επαρχία και να αποκτήσει εξωστρέφεια η επιχείρηση, η Ελαΐς κατορθώνει στα μέσα της δεκαετίας του '50 να είναι η μεγαλύτερη κατά σειρά εγκαταστάσεων, αλλά και σε ό,τι αφορά την οικονομική εμβέλεια, βιομηχανία υδρογονωμένων ελαίων και λιπών στην Ελλάδα (Σίδερη Ν.1955, σελ.165-166). Τα προϊόντα της διατίθενται στις αγορές του εξωτερικού, όπου υπάρχουν ελληνικές κοινότητες, όπως στην Κύπρο, στην Αίγυπτο και στις Η.Π.Α.

Κατά την ίδια περίοδο, ο πρόεδρος του Δ.Σ. της εταιρίας έρχεται σε διαπραγμάτευση με ανώτατα στελέχη της πολυεθνικής επιχείρησης Unilever N.V. στο Ρότερνταμ της Ολλανδίας, προκειμένου να πετύχει συνεργασία με το ξένο κεφάλαιο. Η σύνδεση της Ελλάδος με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, η οποία επικυρώνεται την 12η Μαρτίου 1962, φαίνεται να δημιουργεί ένα ευνοϊκό κλίμα στον επιχειρηματικό κόσμο της χώρας, εξαιτίας των συνεπειών- δασμολογικών, εξαγωγικών κ.λ.π.- που προβλέπονται από τη σύνδεση αυτή. Η διοίκηση της Ελαΐς συγκαλεί έκτακτη γενική συνέλευση των μετόχων, προκειμένου ο πρόεδρος της εταιρίας, Βασίλειος Μελάς, να τους ενημερώσει για τις διαπραγματεύσεις που είχε ξεκινήσει με τα στελέχη της πολυεθνικής επιχείρησης⁷. Μετά τη διευθέτηση και των τελευταίων λεπτομερειών, υπογράφεται η σύμβαση συνεργασίας των δύο εταιριών στις 6 Μαρτίου 1962. Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας αυξάνεται με την έκδοση 10.800 νέων μετοχών. Για να καλυφθεί το αντίστοιχο ποσό η Unilever N.V. εισάγει από το εξωτερικό κεφάλαια 825.000\$ Η.Π.Α., με βάση το Ν.Δ 2687/53⁸. Η συμμετοχή της Unilever στο κεφάλαιο της Ελαΐς Α.Ε. είναι 27,7%, ενώ έχει συμφωνηθεί ότι το ποσοστό θα αυξάνεται προοδευτικά.

Στο διοικητικό συμβούλιο της εταιρίας προωθούνται δύο νέα πρόσωπα, οι R.G. Jurgens και W.P. Munger, οι οποίοι καταλαμβάνουν θέσεις συμβούλων, ενώ ο δεύτερος είναι και εθνικός διευθυντής της Unilever στην Ελλάδα. Το Σεπτέμβριο του 1962 πεθαίνει ο αντιπρόεδρος του Δ.Σ. της εταιρίας, Αλέξανδρος Πασπάτης, ενώ θέση συμβούλου καταλαμβάνει ο γιος του, Γεώργιος Πασπάτης. Κάτω από τις εξελίξεις αυτές η εταιρία ξεκινάει από τις αρχές του 1963 την εκτέλεση του νέου δεκαετούς προγράμματος εκσυγχρονισμού της, με τη συμπαράσταση αλλά και εποπτεία της Unilever N.V.

2.3. Unilever N.V.: μια ιστορική ευρωπαϊκή εταιρία

Η Unilever είναι μια αγγλο-ολλανδική εταιρία που πρωτοπήρε τη σημερινή της μορφή το 1929. Η ολλανδική της ρίζα ξεκινά από δύο εμπόρους βουτύρου, τον Simmon von der Bergh και τον Anton Jurgens. Η ζήτηση για το προϊόν τους είχε ξεπεράσει κατά πολύ την προσφορά και για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στην αυξημένη κατανάλωση, ιδρύουν την εταιρία Dutch Margarine Unie, για να παράγουν μαργαρίνη που αποτελεί τη μεγάλη εφεύρεση της εποχής εκείνης. Το 1886 στην Αγγλία ο παντοπώλης William Lever συστήνει και λειτουργεί βιομηχανική μονάδα παραγωγής σαπουνιού, σε τυποποιημένη μορφή με την ονομασία Sunlight. Πρώτες κύριες ύλες για την παραγωγή του προϊόντος του είναι τα λίπη και τα έλαια, όπως γίνεται και με τη μαργαρίνη. Το τελευταίο αυτό κοινό στοιχείο τους οδηγεί στο τέλος της δεκαετίας του '20 στη συνένωσή τους. Στην αρχή δημιουργούνται δύο μητέρες εταιρίες, η Unilever N.V., η οποία λειτουργεί με βάση την ολλανδική νομοθεσία και έδρα το Ρότερνταμ και η Unilever L.t.d., που λειτουργεί με βάση τους αγγλικούς νόμους και έδρα το Λονδίνο.

Έτσι από τις αρχές του '30 η Unilever είναι πολυεθνική επιχείρηση, η οποία επεκτείνεται σε μεγάλο βαθμό. Το σύνολο των εταιριών που ανήκουν άμεσα ή έμμεσα ή και ελέγχονται απ' αυτήν, αποτελεί το συγκρότημα Unilever, το οποίο δραστηριοποιείται στις περισσότερες χώρες του κόσμου και απασχολεί πάνω από 305.000 εργαζόμενους, από τους οποίους 40.000 περίπου είναι στελέχη.

Πρόκειται για μία από τις μεγαλύτερες εταιρίες στο είδος της. Καταλαμβάνει την 25η θέση μεταξύ των μεγαλύτερων εταιριών του κόσμου με βάση τη σύνθεση των πωλήσεων, των κερδών, των περιουσιακών της στοιχείων και της χρηματιστηριακής της αξίας, ενώ κατέχει την όγδοη θέση από πλευράς συνολικών πωλήσεων ανάμεσα στις ευρωπαϊκές εταιρίες και την πρώτη θέση σε αριθμό καταναλωτικών προϊόντων⁹. Τα περισσότερα προϊόντα που παράγει είναι τυποποιημένα καταναλωτικά αγαθά σε συσκευασία, όπως προϊόντα διατροφής (30%), απορρυπαντικά και είδη καθαρισμού (20%).

Επιπλέον, άλλοι σημαντικοί τομείς δραστηριότητάς της είναι τα χημικά προϊόντα, οι πλαστικές ύλες και τα υλικά συσκευασίας, συστατικά για τροφές και ζωοτροφές, καθώς επίσης και προϊόντα αρωματοποιίας. Στα προϊόντα διατροφής περιλαμβάνονται μαργα-

ρίνες, έλαια και λίπη, παγωτά, διάφορα κατεψυγμένα προϊόντα και προϊόντα απαραίτητα στην καθημερινή ζωή, όπως κρέας, ψάρια, λαχανικά, τσάι, σούπες και διάφορες σάλτσες. Οι προσπάθειές της για έλεγχο των πηγών στις πρώτες ύλες, την οδηγούν σε χώρες της Αφρικής (Ζαίρ, Γκάνα, Νιγηρία, Τανζανία, Κένυα), αλλά και στην Κολομβία, την Ινδία, την Ταϊλάνδη, τη Μαλαισία κ.α. (Unilever PLC.1988, σελ. 9-11).

Στο τέλος της δεκαετίας του '70 τα ενδιαφέροντά της στρέφονται και προς τις Η.Π.Α. Το 1978 αγοράζει την πολυεθνική χημική βιομηχανία National Starch and Chemical Corporation, ενώ το 1986 προβαίνει στην αγορά του οργανισμού Cheeseborough Ponds, που έχει ποικιλία δραστηριοτήτων, η σημαντικότερη των οποίων είναι τα καλλυντικά.

Σήμερα η Unilever έχει θυγατρικές επιχειρήσεις σε 75 χώρες του κόσμου, ενώ το 65% περίπου των κεφαλαίων της είναι επενδυμένο σε χώρες της Ευρώπης, το 14% περίπου στην Αμερική και το 14% περίπου στην Αφρική (EDMA, 1975, σελ 207). Κατά γενικό κανόνα δεν ελέγχει πάνω από 70% μιας αγοράς, ενώ πολιτική της εταιρίας είναι ακόμη και σήμερα η ιδιαίτερη προβολή των εθνικών εταιριών του συγκροτήματος στο καταναλωτικό κοινό, με αποτέλεσμα το όνομα της «μητέρας» επιχείρησης να είναι σχεδόν άγνωστο, όπως συμβαίνει και με την Ελαις Α.Ε.

Τέλος, το 1963 η Unilever συμμετέχει στη βιομηχανική και εμπορική εταιρία ΕΒΑ-Κλινέξ των αδελφών Χατζηκοκόλη, η οποία ιδρύεται το 1947 και παράγει χρώματα και βαφές, καθώς επίσης και ένα λευκαντικό τη χλωρίνη Κλινέξ, που σημειώνει μεγάλη εμπορική επιτυχία. Σήμερα η Lever Ελλάς παράγει και εισάγει από το εξωτερικό απορρυπαντικά, καλλυντικά και άλλα βιομηχανικά προϊόντα. Απασχολεί περίπου 900 εργαζόμενους, ενώ κατέχει την πρώτη θέση στις πωλήσεις απορρυπαντικών στην Ελλάδα (Γρηγορογιάννη Α.1975, σελ.47).

2.4. Η ανοδική πορεία της Ελαις

Η συνεργασία της εταιρίας με τη Unilever και η αύξηση του μετοχικού της κεφαλαίου, της επέτρεψαν να εκπονήσει ένα πιο τολμηρό επενδυτικό πρόγραμμα για την επόμενη δεκαετία. Το πρόγραμμα αυτό αφορούσε στις επεκτάσεις οικοδομικών και μηχανολογικών εγκαταστάσεων, αλλά και στις νέες αγορές οικοπέδων για την υποβοήθηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων της επιχείρησης.

Το 1970 η εταιρία παράγει ήδη είκοσι –συνολικά– προϊόντα τα οποία προσφέρει στην κατανάλωση σε πενήντα διαφορετικές συσκευασίες, είτε για οικιακή είτε για επαγγελματική χρήση¹⁰. Οι έξι διαφορετικοί τύποι τυποποιημένου ελαιόλαδου, τα τυποποιημένα προϊόντα της από ελαιόλαδο και άλλα φυτικά έλαια, καθώς και τα επαγγελματικά της προϊόντα την αναδεικνύουν σε πρότυπη μονάδα στον κλάδο της, εφάμιλλη των ευρωπαϊκών εταιριών.

Οι πωλήσεις των εδωδιμων προϊόντων της παρά τον πολύπλευρο ανταγωνισμό, αυξάνονται συνεχώς. Οι πωλήσεις κύριων προϊόντων από 4.970 τόνους που είναι το 1960, ανέρχονται σε 17.967 τόνους το 1969, δηλαδή σημειώνεται αύξηση 261,5%. Επίσης ο κύκλος εργασιών της από 119.523 χιλ. δρχ. αυξάνεται σε 530.873 χιλ. δρχ. κατά την ίδια περίοδο, ήτοι ποσοστιαία μεταβολή της τάξης των 344,2%.

Κατά τα μέσα της δεκαετίας του '60 η εταιρία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της και προς τις εξαγωγές, με τη χάραξη μόνιμης και επίμονης εξαγωγικής πολιτικής με ενθαρρυντικές ενδείξεις, παρά το σκληρό ανταγωνισμό που προέρχεται κυρίως από τα ιταλικά και ισπανικά ελαιόλαδα. Για να εξυπηρετηθούν καλύτερα τα συμφέροντα της εταιρίας, συστήνει στο Αμβούργο της Δυτ. Γερμανίας με άλλους ενδιαφερόμενους, εταιρία περιορισμένης ευθύνης με την επωνυμία «Vergina». Σκοπός της είναι η προώθηση εδωδιμων ελληνικών προϊόντων και η κατάκτηση της γερμανικής αγοράς. Παράλληλα δημιουργεί σημαντικά προγεφυρώματα και σε άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης (Μ. Βρετανία, Βέλγιο, Γαλλία, Ολλανδία, Ιταλία, Φινλανδία και Σουηδία), στις Η.Π.Α., στον Καναδά, στην Αυστραλία, στην Ιαπωνία και σε χώρες της Αφρικής.

Από τα τυποποιημένα προϊόντά της τα σημαντικότερα για το 1975 είναι το Φλωρίνα με 145 τόνους και εισροή 10,9 εκατ. δρχ., η Νέα Φυτίνη με 88,5 τόνους και 5,3 εκατ. δρχ. και το Άλις με 26,5 τόνους και 2,1 εκατ. δρχ.

3. Η Ελαίς, θυγατρική εταιρία της Unilever

3.1. Η ανάληψη της διοίκησης

Από τις αρχές του 1975 η Unilever εκδηλώνει το ενδιαφέρον της για ενεργητικότερη και ουσιαστικότερη συμμετοχή της στη διοίκηση της Ελαίς. Οι λόγοι που δικαιολογούν τη θέση αυτή είναι:

- α. Η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού που επηρεάζει τις οικονομικές και κοινωνικές δομές της χώρας, καθώς και τις εργασιακές σχέσεις. Η επικείμενη δε ένταξη της Ελλάδος, ως δέκατο μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, δημιουργεί ένα κλίμα αισιοδοξίας και θετικές προοπτικές για την ελληνική βιομηχανία στους επιχειρηματικούς κύκλους της χώρας.
- β. Η επιθυμία που έχει εκφραστεί από τον πρόεδρο και γενικό διευθύνοντα σύμβουλο Β. Μελά να εγκαταλείψει τη θέση του γενικού διευθύνοντα συμβούλου, μετά από μακροχρόνια εκτέλεση των καθηκόντων του.
- γ. Η επικείμενη κατοχή της πλειοψηφίας του μετοχικού της κεφαλαίου από τη Unilever για την εφαρμογή ενός νέου επενδυτικού προγράμματος και την υλοποίηση της πολιτικής της, στα πλαίσια της κοινής αγοράς.

Καθήκοντα γενικού διευθύνοντα συμβούλου αναλαμβάνει ο Κωνσταντίνος Πινότσης, ανώτατο στέλεχος της Unilever στην Αφρική (Ζαίρ) και στην Ευρώπη, ενώ από το 1970 είναι σύμβουλος στο διοικητικό συμβούλιο της Ελαΐς.

Από το 1979 διευρύνεται και η διεύθυνση της εταιρίας με τη δημιουργία νέων αυτοδύναμων διευθύνσεων και τη στελέχωσή τους με έμπειρους και ικανούς μάντζερς, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονται από τη «μητέρα» επιχείρηση, για την υλοποίηση της πολιτικής της, ενόψει μάλιστα και της ανάληψης της πλειοψηφίας του μετοχικού της κεφαλαίου, η οποία θα πραγματοποιηθεί το 1982¹¹.

Οι παραπάνω διοικητικές και οργανωτικές εξελίξεις, δίνουν στην εταιρία Ελαΐς έναν τελείως διαφορετικό προσανατολισμό, που σε συνδυασμό με την επέκταση των βιομηχανικών αλλά και των εμπορικών δραστηριοτήτων της, ως αντιπροσώπου της Unilever, την καθιστούν περισσότερο ανταγωνιστική στην εγχώρια αγορά.

3.2. Η επέκταση των δραστηριοτήτων της

Η αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου της εταιρίας το 1977 και η σύναψη μακροπρόθεσμου δανεισμού της, της εξασφαλίζουν τη δυνατότητα σταδιακής υλοποίησης επενδυτικού προγράμματος για τη βελτίωση των εγκαταστάσεων και την αγορά νέου μηχανολογικού εξοπλισμού. Στα πλαίσια του προγράμματος αυτού, η Ελαΐς παράγει μετά από μακρά εργαστηριακή και εμπορική έρευ-

να, τη νέα επιτραπέζια μαργαρίνη Νέο Βιτάμ Soft, την οποία προωθεί με επιτυχία στην ελληνική αγορά. Αργότερα και παρά τη στασιμότητα της αγοράς στις επιτραπέζιες μαργαρίνες, η εταιρία θα προωθήσει δυο νέα προϊόντα της με μειωμένη περιεκτικότητα σε θερμίδες. Το Βιτάμ Light και το Becel.

Έτσι, σήμερα στον τομέα των μαργαρινών εκτός από το Βιτάμ που είναι και ο οδηγός της αγοράς (market leader), η εταιρία διαθέτει σειρά προϊόντων της που ικανοποιούν τις ιδιαίτερες ανάγκες του καταναλωτή.

Στην αγορά των φυτικών λιπών η Ελαΐς κατέχει κυρίαρχη θέση, εδώ και πολλά χρόνια, χάρη στην καθιερωμένη Νέα Φυτίνη, αλλά και των νέων προϊόντων της Φλώρα, Ελφίνο και Νέο Τοπάν (Μέλιου Ν. και Μπαφούνη Λ. 1977, σελ. 53-80).

Κυρίαρχη όμως θέση κατέχει η εταιρία και στον τομέα των ελαιόλαδων, με διαφορετικές γεύσεις και ποιότητες, όπως το Ελάνθη, το Άλτις, το Φλωρίνα και το Νιό, ενώ καθιερωμένα στην αγορά θεωρούνται το ηλιέλαιο Sol και το αραβοσιτέλαιο Φλώρα.

Στον τομέα των επαγγελματικών προϊόντων η παραγωγή οργανώνεται το 1976 σε νέες βάσεις. Μετά την παραγωγή προϊόντων που αποτελούν πρώτες ύλες για τις βιομηχανίες τροφίμων, σχεδιάζεται και υλοποιείται η παραγωγή προϊόντων τα οποία απευθύνονται στο χώρο της αρτοποιίας, της ζαχαροπλαστικής, της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας τυποποιημένων τροφίμων και έτοιμων φαγητών (Αρτιζάν).

Τέλος, από το 1984 η εταιρία αναλαμβάνει την εμπορία και διάθεση στην ελληνική αγορά σειράς προϊόντων διατροφής της Unilever, τα οποία συμβάλλουν αποφασιστικά στην επέκταση των δραστηριοτήτων της στον τομέα αυτόν. Τα προϊόντα αυτά παράγονται σε εργοστάσια του εξωτερικού, κυρίως όμως σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η σημαντικότερη κατηγορία είναι η σειρά προϊόντων ελαφριάς διατροφής με την ονομασία Linea, αλλά και άλλα τυποποιημένα προϊόντα.

3.3. Οι πωλήσεις κατά κατηγορία προϊόντων

Παρά τη στασιμότητα που εμφανίζει η αγορά των μαργαρινών, οι πωλήσεις της εταιρίας υπερδιπλασιάστηκαν κατά την τελευταία εικοσαετία. Από 7.580 τόνους που είναι το 1976 αυξάνονται σε 17.436 τόνους το 1994. Η ποσοστιαία συμμετοχή όμως των μαργαρινών στο σύνολο των καταναλωτικών παραδοσιακών προϊόντων από 34,3% που είναι το 1976 πέφτει στο 29,6% το 1994. Ση-

μαντικό ρόλο στην αύξηση του όγκου των πωλήσεων μαργαρινών, διαδραματίζουν τα νέα προϊόντα με μειωμένη περιεκτικότητα σε θερμίδες, όπως το Βιτάμ Light, το Becel και το Βιτάμ Soft.

Οι πωλήσεις μαγειρικών λιπών γνωρίζουν την τελευταία δεκαετία μια γενική πτωτική τάση. Η αρνητική αυτή κατάσταση δε φαίνεται να έχει επηρεάσει όμως το μερίδιο της εταιρίας στην αγορά. Το 1976 οι πωλήσεις μαγειρικών λιπών ανέρχονται σε 10.000 τόνους, ενώ το 1994 μειώνονται σε 6.646 τόνους, δηλαδή επέρχεται ποσοστιαία μεταβολή της τάξης των 33,6%. Η ποσοστιαία συμμετοχή των πωλήσεων μαγειρικών λιπών, στο σύνολο των παραδοσιακών καταναλωτικών προϊόντων πέφτει κατακόρυφα. Από 45,3% που είναι το 1974, φτάνει στο 11,3% το 1994.

Αντίθετα προς τα μαγειρικά λίπη, η εξέλιξη των πωλήσεων στον τομέα των ελαιόλαδων και των σπορέλαιων είναι ιδιαίτερα θετική για την Ελαίς, την εξεταζόμενη περίοδο. Από 4.490 τόνους που είναι οι πωλήσεις το 1976, κυρίως ελαιόλαδου, αυξάνονται το 1994 σε 34.616 τόνους, από τους οποίους 16.917 τόνοι είναι ελαιόλαδο, δηλαδή ποσοστό 48,9%. Κατά την περίοδο της τελευταίας εικοσαετίας τα ποσοστά μεταβολής των πωλήσεων είναι υψηλά, ιδιαίτερα δε τις περιόδους 1976-1980 και 1986-1991. Ύστερα από δύο συνεχείς χρονιές με αρνητικά ποσοστά, το 1994 ο όγκος των πωλήσεων της εταιρίας αυξάνεται και πάλι μετά την εφαρμογή ενός συντονισμένου προωθητικού προγράμματος στα ελαιόλαδα. Το ελαιόλαδο Άλτις διατηρεί την ηγετική του θέση στην αγορά, ενώ το Ελάνθη εδραιώνει συνεχώς τη θέση του στο χώρο των παρθένων ελαιόλαδων.

Ο όγκος των πωλήσεων επαγγελματικών προϊόντων αυξάνεται συνεχώς την περίοδο 1987-1994, μετά από μια περίοδο στασιμότητας το προηγούμενο χρονικό διάστημα. Αύξηση παρουσιάζει και η αξία των πωλούμενων προϊόντων κατά την τελευταία πενταετία. Από 2,65 δισ. δρχ. το 1990 ανέρχονται σε 5 δισ. δρχ. το 1994. Στην ευρύτερη αγορά των φυτικών προϊόντων σε συσκευασία, εκτιμάται ότι η εταιρία κατέχει το 35%, μερίδιο το οποίο είναι πολύ υψηλότερο εκείνου του επόμενου ανταγωνιστή της.

Οι πωλήσεις των εισαγόμενων τροφίμων από την εταιρία αναπτύσσονται ικανοποιητικά, ιδιαίτερα μετά το 1990. Το 1994 οι πωλήσεις αυτής της κατηγορίας προϊόντων ανέρχονται σε 1.400 τόνους περίπου, ενώ η αξία τους φτάνει το 1993 σε 7,3 δισ. δρχ.

Τέλος, οι εξαγωγές της εταιρίας αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό μέρος των συνολικών της πωλήσεων, τόσο σε ποσότητα όσο και σε αξία, παρά τις τεράστιες δυνατότητες που έχει η επιχείρηση τα τελευταία χρόνια.

3.4. Η κερδοφορία και η απόδοση των κεφαλαίων

Σημαντικότερη χαρακτηρίζεται η αύξηση των κερδών πριν τη φορολογία, κατά την τελευταία εικοσαετία. Από 107,3 εκατ. δραχμές το 1976, ξεπέρασε τις 4.612 εκατ. δρχ. το 1994. Το παραπάνω ποσό αντιπροσωπεύει απόδοση πάνω στις πωλήσεις της τάξης του 9% περίπου, ποσοστό που θεωρείται απόλυτα ικανοποιητικό για τον κλάδο των τροφίμων, στον οποίο δραστηριοποιείται η εταιρία. Σε σταθερές τιμές του έτους 1982, η ποσοστιαία μεταβολή που επήλθε κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, είναι της τάξης των 237,3%. Το υψηλότερο ποσοστό αύξησης των κερδών σε σχέση προς τον προηγούμενο χρόνο πραγματοποιήθηκε το 1986 και είναι 130,2%. Ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά πετυχαίνει η εταιρία και τις χρονιές 1985, 1978 και 1982, ενώ αντίθετα αρνητικά ποσοστά αυξήσεων πετυχαίνει η εταιρία το 1984, το 1977, το 1981, το 1993 και το 1988.

Η υγιής και κερδοφόρα πορεία της Ελαΐς φαίνεται και από την ανάλυση των ισολογισμών της. Ιδιαίτερα για τη χρήση του 1994 προκύπτουν οι παρακάτω διαπιστώσεις:

- Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας διπλασιάστηκε το 1994 σε σχέση με το 1993, αφού από 1,94 δισ. δραχμές το 1993, ανήλθε σε 3,88 δισ. δρχ. το 1994.
- Τα καθαρά κέρδη - μετά τους φόρους - ανέρχονται το 1994 σε 3,08 δισ. δρχ. έναντι 2,61 δισ. δρχ. το 1993, δηλαδή σημειώθηκε ποσοστιαία αύξηση της τάξης των 18,0%.
- Η απόδοση των ίδιων κεφαλαίων και του ενεργητικού διαμορφώνεται το 1994 στα εντυπωσιακά επίπεδα των 41,9% και 19,8%, ποσοστά τα οποία είναι πολύ καλύτερα εκείνων του 1993, όχι όμως και των προηγούμενων χρόνων.

Σήμερα το 51% του μετοχικού κεφαλαίου της εταιρίας ελέγχεται από τη Lipoma BV (45,6%) και τη Lever Ελλάς ΑΕΒΕ (5,4%), θυγατρικές της Unilever N.V. Το υπόλοιπο του μετοχικού της κεφαλαίου ελέγχεται από θεσμικούς επενδυτές (14,3%) και από ιδιώτες (34,7%) .

3.5. Η διοίκηση ολικής ποιότητας και το όραμα της εταιρίας

Η πρώτη επαφή της εταιρίας με τη διοίκηση ολικής ποιότητας (TQM) αρχίζει στην αρχή της δεκαετίας. Το πρώτο στάδιο της

εφαρμογής των κανόνων της αναφέρεται σε εκτεταμένη ποιοτική έρευνα που καλύπτει τους πελάτες της, τους προμηθευτές και το σύνολο του προσωπικού της. Στόχος της έρευνας αυτής είναι ο εντοπισμός περιοχών που επιδέχονται βελτίωση ή ανασχεδιασμό. Στα πλαίσια αυτού του προγράμματος, το 1991 εκπαιδεύονται τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της εταιρίας μαζί με πολυάριθμη ομάδα ανώτατων στελεχών. Ο ρόλος της ομάδας αυτής υπήρξε καθοριστικός, αφού συνέβαλε αποφασιστικά στην εκπαίδευση του υπόλοιπου προσωπικού της εταιρίας, στη διοίκηση ολικής ποιότητας. Από τα μέσα του 1992 μέχρι τα μέσα του 1995 κατατέθηκαν 1486 ευκαιρίες για βελτίωση, από τις οποίες υλοποιήθηκε ποσοστό 60%. Εξάλλου στα πλαίσια του προγράμματος αυτού υλοποιούνται οργανωτικές αλλαγές, για την επίτευξη οικονομικών την τριετία 1995-97 της τάξης των 4,3 δισ. δρχ.¹².

Οι βασικές αρχές της διοίκησης ολικής ποιότητας συμπυκνώνονται στο όραμα της εταιρίας, που είναι: «Να είμαστε η καλύτερη εταιρία στην Ελλάδα, καλύτερη από κάθε ανταγωνιστή, βελτιώνοντας συνεχώς τα προϊόντα μας και τις υπηρεσίες που προσφέρουμε, με στόχο την απόλυτη ικανοποίηση των εσωτερικών και εξωτερικών πελατών και προμηθευτών μας». Ο σεβασμός απέναντι στον καταναλωτή, το μέτοχο, τον εργαζόμενο και το κοινωνικό σύνολο, αποτελούν βασικά στοιχεία της φιλοσοφίας της και της συμπεριφοράς της (Σταθόπουλου Θ.1997, σελ. 73). Τέλος, τα προϊόντα της τηρούν τις προδιαγραφές I.S.O 9001 με τις οποίες έχει πιστοποιηθεί η εταιρία.

4. Επίλογος

Η Ελαΐς κατέχει σήμερα την πρώτη θέση μεταξύ όλων των μεγάλων επιχειρήσεων του υποκλάδου, στον οποίον ανήκει, από άποψη κεφαλαίων, συνόλου ενεργητικού, πάγιου ενεργητικού, ίδιων κεφαλαίων, κυκλοφορούντος ενεργητικού, καθαρών κερδών και πωλήσεων (Ροσόλυμου Π. 1995, σελ. 49-53). Τα καθαρά κέρδη της αποτελούν το 12,8% του συνόλου των βιομηχανιών του κλάδου ειδών διατροφής και το 2,5% του συνόλου της μεταποιητικής βιομηχανίας. Κατέχει την πέμπτη θέση με βάση τον κύκλο εργασιών και την τέταρτη θέση με βάση τα κέρδη πριν τους φόρους, στον κλάδο των ειδών διατροφής. Με βάση τα οικονομικά αποτελέσματα του 1996, η αξία των πωλήσεων ανήλθε σε 63,1

δισ. δρχ. και τα καθαρά της κέρδη σε 5,7 δισ. δρχ., κατατάσσοντας την εταιρία στη δέκατη έκτη θέση των μεγαλύτερων βιομηχανικών μονάδων της χώρας, από πλευράς καθαρών κερδών και στη δέκατη τρίτη, από πλευράς διανομής κερδών.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εταιρίας σήμερα είναι: Ηγετική θέση στον κλάδο, υψηλό μερίδιο αγοράς, εκσυγχρονισμός εξοπλισμού, χαμηλό κόστος παραγωγής, υψηλή παραγωγικότητα και εξαιρετική χρηματοοικονομική διάρθρωση. Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν ισχύουν μόνο για την Ελαΐς, αλλά και για όλες εκείνες τις εταιρίες τροφίμων που εξαγοράστηκαν τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα από το πολυεθνικό κεφάλαιο και αποτελούν τις σημαντικότερες εταιρίες, στους υποκλάδους τους (Αλλατίνη, Παυλίδης, Βασιλόπουλος κ.α.). Είναι μια στρατηγική που ακολουθούν σχεδόν όλες οι πολυεθνικές επιχειρήσεις σε διεθνές επίπεδο, με καταπληκτικά αποτελέσματα για τα οικονομικά τους συμφέροντα.

Τέλος, η ελληνική αγορά είναι το πιο καθοριστικό στοιχείο για την εγκατάσταση της Unilever στη χώρα, όπως συμβαίνει την ίδια περίοδο και με άλλες πολυεθνικές επιχειρήσεις. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δηλαδή, «η Ελλάδα δε διαμορφώθηκε σε βάση <πλατφόρμα> χαμηλού κόστους παραγωγής για εξαγωγές, αλλά ούτε και σε περιφερειακό κέντρο πολυεθνικών επιχειρήσεων, με στόχο τη διεξόδυση σε γεωγραφικά κοντινές αγορές (π.χ. Μ. Ανατολή), όπως π.χ. συνέβη με τις ανερχόμενες βιομηχανικά χώρες της Ν.Α. Ασίας» (Γιαννίτση Τ. 1983, σελ. 349).

πίνακας 1

Μετοχικό κεφάλαιο – αποθεματικό και κύκλος εργασιών σε χιλ. δρχ., πωλήσεις κύριων προϊόντων σε τόνους, πάγια στοιχεία ενεργητικού σε χιλ. δρχ. και απασχολούμενο εργατοϋπαλληλικό προσωπικό, το 1950, το 1960 και το 1969

	1950	1960	1969
Μετοχικό κεφάλαιο και αποθεματικό	4.838	16.605	137.040
Κύκλος εργασιών	23.751	119.523	530.873
Πωλήσεις κύριων προϊόντων	991	4.970	17.967
Πάγια στοιχεία ενεργητικού	7.332	26.932	119.910
Απασχολούμενο εργατοϋπαλληλικό προσωπικό	140	244	474

Πηγή: Αρχείο Ελαΐς Α.Ε.

πίνακας 2
Πωλήσεις μαργαρινών και μαγειρικών λιπών σε τόνους,
από το 1976 ως το 1994

Χρονιές	Μαργαρίνες			Μαγειρικά λίπη		
	Τόνοι	%	% συμμετοχή στο σύνολο	Τόνοι	%	% συμμετοχή στο σύνολο
1976	7.580	-	34,3	10.005	-	45,3
1977	7.415	-2,2	18,1	9.845	-1,6	44,1
1978	8.760	18,1	34,0	10.140	3,0	39,3
1979	9.745	11,2	34,0	10.191	0,5	35,6
1980	11.048	13,4	35,5	10.205	0,2	32,8
1981	11.232	1,7	38,3	9.004	-11,8	30,7
1982	11.604	3,3	35,5	9.266	2,9	28,3
1983	12.525	8,0	36,0	8.780	-5,2	25,2
1984	12.643	0,9	36,6	8.261	-5,9	23,9
1985	12.932	2,3	38,4	8.405	1,7	24,9
1986	14.207	9,9	35,4	8.183	-2,6	20,4
1987	14.455	1,8	32,3	8.161	-0,3	18,2
1988	14.318	-0,9	29,8	7.528	-7,8	15,7
1989	14.575	1,8	28,3	7.923	5,3	15,4
1990	14.466	-0,8	27,4	6.533	-17,5	12,4
1991	15.670	8,3	25,6	7.093	8,6	11,6
1992	16.137	3,0	28,1	7.420	4,6	12,9
1993	16.978	5,2	29,7	7.114	-4,1	12,4
1994	17.436	2,7	29,6	6.646	-6,6	11,3

Πηγή: Αρχείο Ελαΐς Α.Ε.

πίνακας 3
 Πωλήσεις ελαιόλαδων-σπορέλαιων
 και επαγγελματικών προϊόντων σε τόνους
 από το 1976 ως το 1994

Χρονιές	Ελαιόλαδα και σπορέλαια			Επαγγελματικά προϊόντα		
	Τόνοι	%	% συμμετοχή στο σύνολο	Τόνοι	%	% συμμετοχή στο σύνολο
1976	4.490	-	20,3	9.580	-	30,3
1977	5.070	12,9	22,7	8.150	-14,9	26,7
1978	7.075	39,6	27,5	8.965	10,0	25,8
1979	8.727	23,4	30,5	8.223	-8,3	22,3
1980	9.830	12,6	31,6	10.398	26,4	25,1
1981	9.076	-7,7	31,0	10.404	0,1	26,2
1982	11.841	30,5	36,2	10.181	-2,1	23,7
1983	13.499	14,0	38,8	8.624	-15,3	18,8
1984	13.604	0,8	39,4	10.387	20,4	22,5
1985	12.358	-9,2	36,7	10.464	0,8	23,2
1986	17.767	43,8	44,2	9.862	-5,8	19,6
1987	22.191	24,9	49,5	11.093	12,5	19,8
1988	26.269	18,4	54,6	12.300	10,9	20,3
1989	29.085	18,4	56,4	12.965	5,4	19,9
1990	31.757	9,2	60,2	13.370	3,1	20,0
1991	38.200	20,3	62,4	14.552	8,8	18,9
1992	33.573	-12,1	58,5	15.888	9,2	21,0
1993	32.785	-2,4	57,4	15.943	0,4	21,0
1994	34.616	5,6	58,7	16.254	2,0	20,9

Πηγή: Αρχείο Ελαίς Α.Ε.

πίνακας 4
Καθαρά αποτελέσματα χρήσης, προ φόρων, από το 1976
ως το 1994 σε τρέχουσες και σε σταθερές τιμές

Χρονιές	Κέρδη χρήσης (εκατ. δρχ.)	% μεταβολή	Δ.Τ.Κ. (διατρο- φής)	Κέρδη σε σταθερές τιμές	% μεταβολή	% κέρδη στις πω- λήσεις
1976	107,3	-	48,2	222,6	-	5,85
1977	80,5	-25,0	51,0	157,8	-29,1	4,40
1978	128,9	60,1	55,1	233,9	48,2	5,29
1979	146,6	13,7	60,8	241,1	3,1	4,81
1980	185,4	26,5	70,3	263,2	9,2	4,69
1981	160,7	-13,3	81,2	197,9	-24,8	4,04
1982	280,7	74,7	100,0	280,7	41,8	6,43
1983	363,3	29,4	118,0	307,9	9,7	3,52
1984	173,7	-52,2	139,6	124,4	-59,6	1,90
1985	320,4	84,5	166,8	192,1	54,4	3,19
1986	887,1	176,9	200,6	442,2	130,2	7,37
1987	1.110,6	25,2	225,9	491,6	11,2	8,54
1988	1.073,0	-3,4	251,1	427,3	-13,1	6,64
1989	1.582,7	47,5	296,8	533,3	24,8	7,09
1990	2.487,9	57,2	360,0	691,1	29,6	8,82
1991	3.291,3	122,3	423,1	777,9	12,6	8,37
1992	4.216,0	28,1	482,8	873,2	12,3	10,46
1993	4.052,6	-3,9	544,1	744,8	-14,7	9,82
1994	4.612,7	13,8	614,3	750,9	0,8	9,13

Πηγές: Αρχείο Ελαΐς Α.Ε. και ΕΣΥΕ.

πίνακας 5
Ενεργητικό, παθητικό σε εκατ. δρχ. και διάφοροι δείκτες
από το 1990 ως το 1994

	1990	1991	1992	1993	1994
A. Ενεργητικό					
Πάγια	5.885,4	6.799,6	10.674,6	12.030,6	13.109,6
Αναπόσβεστα					
πάγια	2.956,8	3.624,8	7.029,5	7.717,3	7.816,3
Σύνολο πάγιου					
ενεργ.	2.980,2	3.658,1	7.063,3	7.757,5	7.867,5
Αποθέματα	3.913,9	5.325,6	4.456,4	4.902,5	4.883,9
Απατήσεις	4.271,5	5.345,1	7.309,1	9.684,0	8.574,5
Διαθέσιμα	254,4	195,2	116,5	126,7	699,9
Σύνολο κυκλ. ενεργ.	8.439,8	11.174,4	11.882,0	14.713,2	5.216,6
Σύνολο ενεργητικού	11.436,7	15.074,0	19.192,1	22.665,2	23.283,4
B. Παθητικό					
Μετοχικό κεφάλαιο	1.296,3	1.296,3	1.944,4	1.944,4	3.888,8
Αποθεματικά	3.967,7	5.273,3	5.982,0	6.610,4	7.105,6
Σύνολο ίδιων κεφαλ.	5.530,4	6.836,7	9.564,0	10.188,8	11.002,4
Μακροπροθ. υποχρ.	1.083,5	1.861,0	1.396,9	764,5	1.000,0
Σύνολο βραχυπ.					
υποχ.	4.649,7	6.288,3	8.161,4	11.594,4	10.870,1
Σύνολο υπο-					
χρεώσεων	5.733,3	8.149,3	9.558,3	12.358,9	11.870,1
Γ. Δείκτες					
Κέρδη π.φ./ίδια κεφ.	44,9	48,1	44,1	39,8	41,9
Κέρδη π.φ./συν.					
ενεργ.	21,8	21,8	22,0	17,9	19,8
Ξένα/ίδια κεφάλαια	1,0	1,2	1,0	1,2	1,1
Πωλήσεις/αναπ.					
πάγια	9,5	10,8	5,7	5,4	6,5
Δαπάνες/μικτά					
κέρδη	65,8	71,2	62,7	70,9	69,0
Πωλήσεις/απο-					
θέματα	7,2	7,4	9,1	8,4	10,3

Πηγή: Αρχείο Ελαίς Α.Ε.

Σημειώσεις

1. «Ο νόμος αυτός, ο πρώτος που είχε σαν αντικειμενικό σκοπό την παροχή θετικών υπηρεσιών στη βιομηχανία προέβλεπε, μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα ευεργετήματα για τις ελληνικές επιχειρήσεις: α) Δασμολογική ατέλεια επί οικοδομικών υλών και μηχανών για την ίδρυση εργοστασίων. β) Έκπτωση επί των σιδηροδρομικών κομίστρων για τα είδη αυτά και για τα βιομηχανικά προϊόντα. γ) Παροχή του δικαιώματος απαλλοτριώσεως γηπέδων ή και δωρεάν παροχή τους από το κράτος για την ίδρυση βιομηχανικών εγκαταστάσεων και δ) την πρόβλεψη για την ίδρυση τεχνικών και επαγγελματικών σχολών με ευθύνη του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας.» ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ Ι. (1978), Οι εξελίξεις της οικονομίας από το 1919 ως το 1926, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ, σελ. 299.

2. «Οι προοπτικές των κερδών των βιομηχάνων και εμπόρων, κάτω από αυτές τις συνθήκες, βελτιώνονται. Για τους πρώτους, νομοθετείται επί υπουργίας του Α. Χατζηκυριάκου - προέδρου του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών (ΣΕΕΒ)- ο νόμος 2948/22 για την ενίσχυση της βιομηχανίας. Παρά τις ελλείψεις του και το γεγονός ότι δεν πρόβλεπε ρητά την αγορά αποκλειστικά ελληνικών προϊόντων από το Δημόσιο, όπως αρχικά ζητούσαν οι βιομήχανοι, ο προστατευτισμός που θέσπιζε, μείωνε τον ξένο ανταγωνισμό και τους διευκόλυνε στην κατάκτηση της εγχώριας αγοράς.» ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ. (1989), Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, σελ. 81.

3. «Ο Εμμ. Τσουδερός, Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, σημείωσε στην ετήσια έκθεσή του το 1933, ότι μόνο τα προστατευτικά μέτρα το 1932 μαζί με την υποτίμηση της δραχμής είχαν επιφέρει μία γενική αύξηση της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής κατά 10% ως 30%. Μέσα στη συνεχιζόμενη διεθνή κρίση στην Ελλάδα αναπτύχθηκε ένα κλίμα ευφορίας των επιχειρήσεων. Αυτό είχε σαν συνέπεια ότι, ενώ στις άλλες χώρες χρησιμοποιούνταν κάθε είδους κίνητρα για να πεισθούν οι επιχειρηματίες να κάνουν επενδύσεις, στην Ελλάδα παρουσιαζόταν ένας συνωστισμός επενδύσεων». ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Κ. (1978), Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΕ, σελ. 339.

4. Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Δελτίο Ανωτύμων Εταιρειών, Αρ. φύλλου 275, Αθήνα 18 Νοεμβρίου 1932, σελ. 1433-1440 και αρ. φύλλου 251, Αθήνα 28 Οκτωβρίου 1933, σελ. 1681-1682.

5. Η Γενική Συνέλευση της 3ης Απριλίου 1935 αποφασίζει την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου. Σε εκτέλεση της απόφασης αυτής και μετά από σχετική εξουσιοδότηση, το Δ.Σ. της εταιρίας προβαίνει πράγματι σε αύξηση του κεφαλαίου της κατά 4.500.000 δρχ., με την έκδοση 4.500 μετοχών ονομαστικής αξίας 1.000 δρχ η κάθε μία. Πρακτικά Γ.Σ. και

Έκθεση του Δ.Σ προς την τακτική γενική συνέλευση των μετόχων της 18ης Μαΐου 1936, Ελαΐς, Αθήνα 1936.

6. «Αι προσπάθειαι αύται καταβάλλονται ήδη ειδικώτερον υπό της βιομηχανίας ην διευθύνω και ήτις ανέκαθεν ετέθη παρά το πλευρόν της εγχωρίου ελαιοπαραγωγής και υπεστήριξε την δυνατότητα παραγωγής δι' υδρογονώσεως του εξ' ελαιολάδου προϊόντος, ποιοτικώς υπερόχου το οποίον δύναται να υποκαταστήσει το βούτυρον γάλακτος, όταν άλλοι επέμενον και δή υπό την στέγην του κτιρίου τούτου, ως δήθεν προστάται της βαμβακοπαραγωγής, ότι άνευ της συνυπάρξεως υδρογονωμένων ιχθυελαίων ήτο αδύνατον να παραχθή κατάλληλον βουτυρώδες προϊόν, και ότι άνευ ιχθυελαίων ήτο αδύνατος η κατανάλωσις των βαμβακελαίων μας.» ΜΑΚΡΗ Α. (1938), Το ελαιοκομικόν και ελαιουργικόν πρόβλημα, Βιομηχανική Επιθεώρησις, σελ. 9-10.

7. «Χαιρετίζομεν όθεν σήμεραν την είσοδον της Unilever N.V. εις την μετοχικήν μας οικογένειαν και εκφράζομεν την ευχήν, αλλά και την πεποίθησιν, ότι εις μίαν κοινήν προσπάθειαν με κοινούς σκοπούς θα προχωρήσωμεν εν στενή πάντοτε και αγαστή συνεργασία εις την εξυπηρέτησιν ου μόνον των συμφερόντων των συνεταίρων, αλλά και των γενικωτέρων επιδιώξεων της Εθνικής Οικονομίας της χώρας μας.» Από πρακτικά Δ.Σ. και ομιλία του προέδρου Β. Μελά, για τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδος της εταιρίας στις 9 Ιουλίου 1970.

8. Με βάση το Ν.2687/53, στη διάρκεια της περιόδου 1953-1975 εγκρίθηκε η εισαγωγή ξένων κεφαλαίων ύψους 2,85 δισ. δολ. Από αυτά 2,28 δισ. δολ. αφορούσαν τη βιομηχανία, ενώ τελικά από το ποσό αυτό εισήχθη το 45%. Κ.Ε.Π.Ε (1976): Οριστική έκθεση για τις γεωργικές βιομηχανίες στο πενταετές 1976-1980.

9. 50 χρόνια της Α.Ε. ΕΛΑΙΣ, 1920-1970: Ομιλία προέδρου, γενικού διευθύνοντος συμβούλου κατά τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδος της εταιρίας, Απολογισμός χρήσεως 1970, Αθήνα 1971.

10. «Ένας άλλος σταθμός στην ιστορία της εταιρίας, είναι η χρονιά που η Unilever σε συμφωνία με τους άλλους μετόχους αποκτά την πλειοψηφία (51%) των μετοχών. Από τότε η εταιρία διοικείται από managers που διορίζονται από την Unilever, δηλαδή από επαγγελματίες managers, εφαρμόζοντας έτσι την τεχνογνωσία της όσον αφορά το management και το marketing.» ΘΕΟΔΩΡΟΥ Γ. (1975), Γιάννης Καραγεώργος, Στο τιμόνι της «προικισμένης» Ελλάδας, Marketing Report, τεύχος 247, σελ. 14.

11. «Η συνέπεια μιας τέτοιας εξέλιξης για μια βιομηχανία <κλειδί> ενός συγκεκριμένου κλάδου είναι ότι και η στοιχειώδης τεχνολογική έρευνα που γινόταν εδώ, λόγω παράδοσης στον αναφερόμενο κλάδο, έχει σταματήσει, τουλάχιστο στο βαθμό που γινόταν από την Ελαΐς Α.Ε.. Το αποτέλεσμα είναι να διευρύνεται η όποια τεχνολογική διαφορά υπάρχει.» ΛΑΖΑΝΑ Κ. (1981), Το ξένο κεφάλαιο στην ελληνική γεωργία, Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών, τόμος 1, σελ. 88.

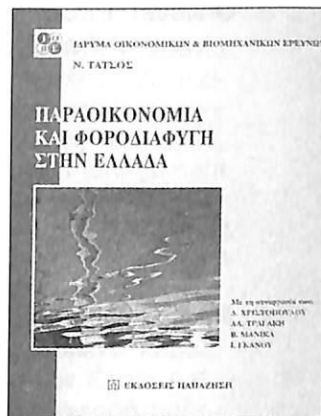
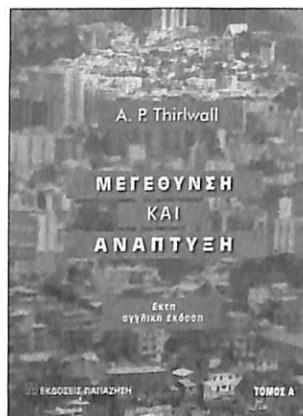
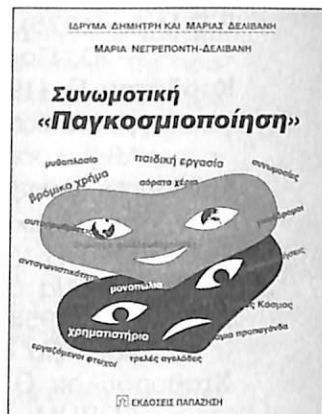
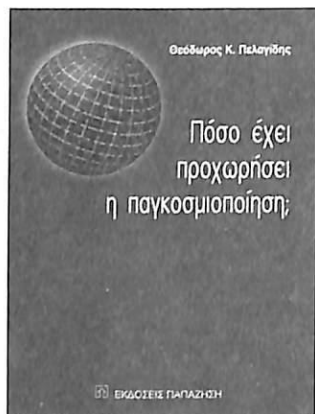
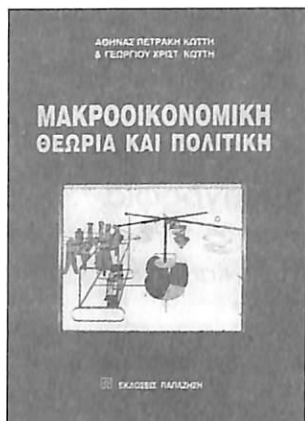
12. Διαχειριστική έκθεση του Δ.Σ προς την τακτική γενική συνέλευση

των μετόχων της 29ης Ιουνίου 1995. Απολογισμός χρήσης 1994, 75 χρόνια Ελαΐς, Ελαΐς 1995.

Βιβλιογραφία

- Γιαννίτση Τ. (1983), *Η ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα.
- Γρηγορογιάννη Α. (1975), *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Γραμμή, Αθήνα.
- Δρόσου Σ. (1973), *Αποφασιστική η ώθηση στη βιομηχανία μας*, Ειδικό αφιέρωμα 31, Οικονομικός Ταχυδρόμος.
- E.D.M.A. (1975), *Les societes multinationales*, Charles-Henri FAVROD, Παρίσι.
- Κορδάτου Γ. (1930), *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Πανεπιστημιακό βιβλιοπωλείο Α Κολολού, Αθήνα.
- Μέλιου Ν.-Μπαφούνη Λ. (1997), *Ελαΐς Α.Ε. 1920-1997. Όψεις της οικονομικής της ιστορίας*, Μανδραγόρας, Νέο Φάληρο.
- Ροσολύμου Π. (1995), *Η βιομηχανία ελαιολάδου και πυρηνελαίου. Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών*, Αθήνα.
- Σιδέρη Ν. (1955), *Η ελληνική βιομηχανία. Βιομηχανική παραγωγή και αξία αυτής κατά τα έτη 1953 και 1954*, χ.ε.ο, Αθήνα.
- Σταθοπούλου Θ. (1997), *Ελαΐς Α.Ε. Σφραγίζει μόνο την ποιότητα*, FORUM, Αθήνα.
- Unilever PLC. (1988), *Unilever's plantation. Developing agriculture in the developing world*, Belmont Press, Northampton.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 3822 496 - 3838 020 fax: 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 3216 148 fax: 3313 074

Η άτυπη κοινωνική οργάνωση της εκπαίδευσης και η πρακτική των εκπαιδευτικών στο χώρο του σχολείου

Ανδρέας Παπανδρέου*

Περίληψη

Τα επίσημα προγράμματα εκπαίδευσης εκπαιδευτικών (υλοποιημένα πριν ή μετά την είσοδο του εκπαιδευτικού στο χώρο εργασίας) και των σχολικών πρακτικών, έτσι όπως προσδιορίζονται από τα τεκμήρια της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής, έχουν τις ίδιες όψεις σε όλα τα κράτη που εμφανίζουν θεσμικό ισομορφισμό. Παρά το γεγονός ότι ο βασικός στόχος αυτών των πολιτικών είναι η παραγωγή ενός προτιμητέου και ελεγχόμενου τύπου εκπαιδευτικού, πυκνά δίκτυα σχέσεων μεταξύ των εκπαιδευτικών μπορούν να σχηματισθούν στο χώρο του σχολείου, στη βάση συνηθισμένων διαδικασιών επαγγελματικής κοινωνικοποίησης, λειτουργώντας ανταγωνιστικά ή και παράλληλα με την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική. Αυτά τα δίκτυα συγκροτούν την κοινωνική βάση άτυπων διαδικασιών εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών και παγίωσης άτυπων σχολικών πρακτικών.

1. Εισαγωγή

Η εκπαίδευση και η πρακτική των εκπαιδευτικών αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί κοινό πρόβλημα στις δυτικές κοινωνίες, αλ-

* Κοινωνιολόγος, Μετ. Διπλ. Ειδ. Επιστήμες της Αγωγής.

λά και σε όλες τις γνωστές κοινωνίες των οποίων το εκπαιδευτικό σύστημα εμφανίζει θεσμικό ισομορφισμό¹ με τα αντίστοιχα συστήματα των δυτικών κοινωνιών. Το θέμα εμφανίζεται, συνήθως, ως αντικείμενο πολιτικής και ιδεολογικής διαμάχης, αλλά και, σπανιότερα, ως αντικείμενο κοινωνιολογικής μελέτης². Οι ιδέες και οι ιδεολογίες που διαμορφώθηκαν σχετικά με το ποιοι είναι οι εκπαιδευτικοί, ή τι πρέπει να περιλαμβάνει η εκπαίδευσή τους, ή πως θα πρέπει να δουλεύουν μέσα στην τάξη, παραμένουν στο κέντρο συνεχούς έρευνας, συζήτησης και διαμάχης (βλ. Feiman-Nemser 1990: σελ. 212-233; Zeichner 1983: σελ. 3-9).

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι, ωστόσο, η διερεύνηση των άτυπων μορφών κοινωνικής οργάνωσης³ της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών και εκμάθησης διδακτικών πρακτικών και όχι η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, όπως αυτή παρεχόταν και παρέχεται από τα πανεπιστημιακά ή άλλα ανώτερα ιδρύματα, δηλαδή, την τυπική (επίσημη) οργάνωση της εκπαίδευσης τους.

Θα παρατηρήσουμε ότι συχνά οι περισσότεροι γραφειοκράτες-τεχνικοί⁴ της εκπαίδευσης ταυτίζουν την εκπαίδευση με την κατάρτιση και τη διαφοροποιούν από τη μόρφωση, ενώ άλλοι ταυτίζουν ένα συγκεκριμένο εκπαιδευτικό σύστημα με τον γενικό τύπο των εκπαιδευτικών συστημάτων. Αυτή η εννοιολογική και μεθοδολογική ασάφεια δέχθηκε αυστηρή κριτική (Weber 1980: σελ. 111-113; Durkheim 1992: σελ. 14-18). Έτσι, παρά το γεγονός ότι για κάποιες κοινωνικές ομάδες η εκπαίδευση έχει τη σημασία της μόρφωσης, ενώ για κάποιες άλλες κοινωνικές ομάδες έχει τη σημασία της κατάρτισης, για την κοινωνιολογική θεωρία αυτές οι διαφοροποιήσεις δεν αποτελούν παρά δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Από μικρο-κοινωνιολογική άποψη, η εκπαιδευτική διαδικασία αποτελεί μια ειδική μορφή της κοινωνικοποίησης ενώ σε μακρο-κοινωνιολογικό επίπεδο ο εκπαιδευτικός θεσμός αποτελεί τη σταθεροποιημένη μορφή αυτών των διαδικασιών.

Όπως προείπαμε, στο χώρο της επίσημης εκπαίδευσης, με τον όρο εκπαίδευση εκπαιδευτικών οι περισσότεροι μελετητές αναφέρονται σε δύο κλάσεις γεγονότων τις οποίες θεωρούν διαφορετικές: τη μόρφωση ή παιδεία και την κατάρτιση. Με τον όρο «μόρφωση» αναφέρονται στη διανοητική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών, ενώ με τον όρο «κατάρτιση» αναφέρονται στη γνώση και τις δεξιότητες των εκπαιδευτικών τις οποίες χρησιμοποιούν σαν επαγγελματικό εργαλείο μέσα στην τάξη. Από την άλλη, η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών συνεχίζει να θεωρείται μία διαδικασία που είναι ενσωματωμένη στην τρίτη βαθμίδα του τυπικού συστήματος εκ-

παίδευσης, ενώ κάθε άλλη επίσημη μορφή εκπαίδευσης θεωρείται απλά επιμόρφωση.

Επιπλέον, μέχρι λίγα χρόνια πριν, θεωρούνταν ακόμα και ανάξιες διερεύνησης οι άτυπες μορφές εκπαίδευσης. Πολύ εύκολα οι όροι άρχισαν να αποκτούν και άλλες συνδηλώσεις. Έτσι, από την άποψη του συστήματος των κοινωνικών αξιών, η μόρφωση των εκπαιδευτικών ταυτίστηκε με διαδικασίες ολοκλήρωσης της προσωπικότητάς τους και ο όρος φορτίστηκε θετικά, ενώ η κατάρτιση δεν θεωρήθηκε παρά μια μηχανιστικά αποκτημένη γνώση διαφόρων τυποποιημένων διαδικασιών (routines) εκπαιδευτικής πρακτικής και ο όρος φορτίστηκε αρνητικά. Αντί, λοιπόν, οι όροι να αποσαφηνιστούν αναλυτικά, άρχισαν να φορτίζονται και με ιδεολογικό περιεχόμενο, ενώ ταυτόχρονα διατυπώνονταν γύρω από αυτούς αξιολογικές κρίσεις αμφιβόλου σαφήνειας και εγκυρότητας. Κατά τη δεκαετία του 1990 αυτή η κατηγοριοποίηση άρχισε να δέχεται αυστηρή κριτική ως υπερβολικά απλουστευτική (Calderhead and Shorrock 1997: σελ. 192).

Οι νέες τάσεις της δεκαετίας του 1990, προερχόμενες από τη συνδυασμένη έρευνα κοινωνιολόγων και άλλων ερευνητών της εκπαίδευσης, επισημαίνουν τη μονομερή απασχόληση των μελετητών της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών με θέματα που εστιάζουν στις ακαδημαϊκές, επαγγελματικές και τεχνικές διαστάσεις της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών (Ginsburg and Lindsay 1995: σελ. 3). Ταυτόχρονα εγκαταλείπεται η παλαιά ορολογία και αρχίζει να χρησιμοποιείται ο πιο ουδέτερος σημασιολογικά διαχωρισμός μεταξύ προ-εργασιακής (pre-service) και μετά την είσοδο στην εργασία (in-service) εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών.

Υπάρχουν σοβαροί λόγοι για να μην εστιάσουμε την προσοχή μας μόνο στα ακαδημαϊκά, επαγγελματικά και τεχνικά θέματα της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών, όπως προβλέπονται από την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική. Τα προγράμματα κατάρτισής τους, είτε σε επίπεδο προ-εργασιακό είτε κατά τη διάρκεια της εισαγωγής τους στο χώρο του σχολείου, πρέπει να ιδωθούν ως ένας σύνθετος ιστός πολιτικών (policies) και πρακτικών που συγκροτούνται από άτομα και ομάδες τα οποία αλληλεπιδρούν σε θεσμική, τοπική, εθνική και παγκόσμια κλίμακα. Η νομική-κανονιστική περιγραφή, δηλαδή η επίσημη περιγραφή της εκπαιδευτικής οργάνωσης και διαδικασιών, δεν επαρκεί για να αναλύσουμε αυτά αλλά και πολλά άλλα εκπαιδευτικά γεγονότα.

2. Κοινωνική οργάνωση και η διπλή όψη της εκπαίδευσης

Η εκπαιδευτική οργάνωση στη σημερινή της μορφή είναι αποτέλεσμα μακροχρόνιων διαδικασιών διαφοροποίησης και εξειδίκευσης των κοινωνικών συστημάτων. Ειδικά στον 20ό αιώνα, η εκπαιδευτική οργάνωση απέκτησε τέτοιες διαστάσεις και λειτουργίες που κατατάσσεται αυτόματα στην κατηγορία των τυπικών οργανώσεων. Αναφορικά με τις δυτικές κοινωνίες, μπορούμε να πούμε ότι το σχολείο και ολόκληρη η εκπαιδευτική οργάνωση έχει σχηματιστεί πια ως μια γραφειοκρατική δομή (Smelser 1984: σελ. 438). Εξειδικευμένο προσωπικό καταλαμβάνει θέσεις που χαρακτηρίζονται από ένα σύνολο τυπικών ρόλων, ενώ οι μεταξύ τους σχέσεις ρυθμίζονται από κώδικες και τυπικές νόρμες οι οποίες εκδίδονται από μια συγκροτημένη εκπαιδευτική εξουσία (ανεξάρτητα από το αν αυτή είναι ιεραρχική και συγκεντρωτική ή αποκεντρωμένη).

Ιστορικά, η έναρξη της ανάδυσης εκπαιδευτικής οργάνωσης τέτοιων διαστάσεων, εντοπίζεται στη βιομηχανική επανάσταση⁵. Η βιομηχανική επανάσταση στάθηκε αρχή για τη βαθμιαία μεγέθυνση της οικονομικής δραστηριότητας. Εξαιτίας αυτής της μεγέθυνσης οι οικονομικές δραστηριότητες άρχισαν να υποδιαιρούνται στο εσωτερικό τους και να εξειδικεύονται, προκαλώντας την ανάγκη για καλύτερη και πιο εξειδικευμένη κατάρτιση προκειμένου να διεκπεραιωθούν αυτές οι δραστηριότητες. Πάνω σε αυτή τη βάση αναδύθηκαν και τα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα (Smelser 1984: σελ. 197).

Ταυτόχρονα με τη μεγέθυνση των οικονομικών συστημάτων εμφανίζονται και γιγάντιες δομές κοινωνικού ελέγχου και εξουσίας, οι γραφειοκρατίες. Οι γραφειοκρατίες απαιτούν και αυτές με τη σειρά τους όχι μόνο την αύξηση του επιπέδου κατάρτισης αλλά και την πιστοποίησή του. Παρά το γεγονός ότι η γραφειοκρατική εξουσία δεν συνοδεύεται σε όλες τις κοινωνίες από την απαίτηση για εξειδικευμένη γνώση και εξετάσεις που να την πιστοποιούν, εντούτοις στην ευρωπαϊκή ήπειρο οι γραφειοκρατίες πίεσαν τα εκπαιδευτικά συστήματα προς αυτή την κατεύθυνση (Weber 1978: σελ. 999). Η συνεχής μάλιστα γραφειοκρατικοποίηση όχι μόνο των κρατικών δομών αλλά και της καπιταλιστικής οικονομίας, καθώς και η εξάπλωση της τελευταίας, έγιναν αιτίες να εξαπλωθεί η απαίτηση για εξειδικευμένη γνώση σε παγκόσμιο επίπεδο (Weber 1978: σελ. 1000).

Παρά τη μεγάλη αυτή μεταβολή που παρατηρήθηκε κατά τον 19ο και 20ό αιώνα στις δυτικές κοινωνίες, πολλά στοιχεία αναφορικά με παλαιότερους τύπους κοινωνικής οργάνωσης και τον αντίστοιχο τους τύπο εκπαίδευσης παρέμειναν ενεργά στις σύγχρονες κοινωνίες. Διακρίνουμε, έτσι, τύπους κοινωνικών οργάνωσης όπου το εκπαιδευτικό σύστημα παρέχει κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, εξειδικευμένη κατάρτιση, και τύπους κοινωνικής οργάνωσης όπου το εκπαιδευτικό σύστημα παρέχει κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, μια ανθρωπιστικού και γενικού περιεχομένου γνώση.

Αν και οι κοινωνικές επιστήμες υιοθέτησαν λεκτικά τον ίδιο διαχωρισμό μεταξύ μόρφωσης και κατάρτισης, όπως και οι γραφειοκράτες-τεχνικοί της εκπαίδευσης, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτό το γεγονός έχει αναλυτική και όχι ιδεολογική σημασία⁶. Ο Weber (1978: σελ. 1001-2) συσχέτισε αυτή τη διαφοροποίηση με δυο διαφορετικούς τύπους κοινωνικής οργάνωσης και δυο τύπους ατομικής προσωπικότητας: Έτσι η εκπαίδευση ως μόρφωση και ο τύπος του μορφωμένου ατόμου εμφανίζονται πιο συχνά στις θεοκρατικές και φεουδαρχικές κοινωνίες ή στις κοινωνίες με κληρονομική δομή εξουσίας, στις κοινωνίες υπό την διακυβέρνηση προυχόντων (rule of notables), καθώς και σε συστήματα κατάληψης των γραφειοκρατικών θέσεων με κριτήριο το κληρονομικό δίκαιο. Από την άλλη, η εκπαίδευση ως κατάρτιση εμφανίζεται με τον σχηματισμό των σύγχρονων γραφειοκρατικών δομών και την ανάδυση ενός νέου στρώματος ατόμων με εξειδικευμένη γνώση και οι οποίοι προέρχονταν συνήθως από τα λεγόμενα ελεύθερα επαγγέλματα. Ο πρώτος τύπος προσωπικότητας έχει μια ασκητική ή ουμανιστική σχέση με τη γνώση. Ο δεύτερος τύπος προσωπικότητας δίνει σημασία στον ωφελιμιστικό χαρακτήρα της γνώσης⁷. Παρά το γεγονός ότι η «πιστοποίηση της κατάρτισης μέσω εξετάσεων» (examination for expertise) αποτελεί κριτήριο για την κατάληψη των κοινωνικών θέσεων στις σύγχρονες δημοκρατίες, εντούτοις, κατά τον Weber (1978: σελ. 999), αυτές εναντιώνονται στον πιθανό σχηματισμό μιας νέας κάστας ανθρώπων, των «ειδικών», που θα μπορούσαν εύκολα να προκύψουν από τις διαδικασίες κατάρτισης. Εξαιτίας της διεύρυνσης της γραφειοκρατικής οργάνωσης και της αυξανόμενης σημασίας της γνώσης, παρατηρείται μια ισχυρή πάλη μεταξύ αυτών των δύο τύπων εκπαίδευσης και προσωπικότητας (Weber 1978: σελ. 1002).

Αυτό το συγκρουσιακό δυναμικό μεταξύ της οργάνωσης της εκπαίδευσης ως μόρφωσης και της οργάνωσης της εκπαίδευσης

ως κατάρτισης, διαπιστώνεται και από θεωρητικούς διαφορετικών εθνικών και πολιτικών καταβολών. Ο Gramsci (1975: σελ. 125-129) ανέλυσε πως η κοινωνική διαφοροποίηση και εξειδίκευση τείνει να αναπαραχθεί ως εγγενές χαρακτηριστικό στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού συστήματος, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που η ολοένα αυξανόμενη περιπλοκότητα των ξεχωριστών κοινωνικών δραστηριοτήτων να απαιτεί και το σχηματισμό ξεχωριστών σχολείων και ομάδων διανοουμένων. Ο ίδιος μάλιστα υποστήριξε ότι αυτή η χαοτική διαφοροποίηση και εξειδίκευση στο εσωτερικό της εκπαίδευσης, είναι αιτία της εκπαιδευτικής κρίσης έτσι όπως εκφράζεται στη σύγκρουση μεταξύ αιτημάτων για μόρφωση (που προορίζεται για τις *ilites*) και αιτημάτων για επαγγελματική κατάρτιση (που προορίζεται για τα άτομα σε μεσαίες και χαμηλές κοινωνικές θέσεις).

Ο Durkheim, σε μια εξαιρετική ανάλυση της εξέλιξης του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος, κατέληξε σε παρόμοια συμπεράσματα αναφορικά με το συγκρουσιακό δυναμικό που εκδηλώνεται στο εσωτερικό των κοινωνιών στην προσπάθεια επιλογής και επιβολής ενός εκπαιδευτικού μοντέλου (Durkheim 1999 a: σελ. 23-24). Στη βάση μιας εξελικτικής προσέγγισης, έδειξε ότι στο εσωτερικό της σύγχρονης δυτικής εκπαίδευσης αναβιώνει μια αρχική πάλη μεταξύ ενός μοντέλου το οποίο συγκροτείται γύρω από μια ανθρωποκεντρική αντίληψη της εκπαίδευσης, και ενός μοντέλου, το οποίο συγκροτείται γύρω από την επιστημονική εκπαίδευση ή την εκπαίδευση γύρω από τα πράγματα που είναι εξωτερικά στον άνθρωπο και αφορούν τον επαγγελματικό του προσανατολισμό. Η μορφή των εκπαιδευτικών συστημάτων και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης εξαρτάται από το ποιο μοντέλο είναι κυρίαρχο. Ωστόσο, ο ίδιος, προχωρώντας πιο πέρα από τις πραγματολογικές (*factual*) διαπιστώσεις, υποστήριξε ότι ανεξάρτητα από τις ιδεολογίες που συγκρούονται κατά καιρούς σχετικά με τη μορφή των παιδαγωγικών συστημάτων και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης, η παιδαγωγική βρίσκεται ανάμεσα στην τέχνη⁸ και την επιστήμη⁹ και άρα δεν μπορεί να συρρικνωθεί ούτε σε μια σειρά τυποποιημένων πρακτικών ούτε να καταλήξει να είναι μια αυθαίρετη θεωρητική κατασκευή χωρίς να έχει καμιά σχέση με τον κόσμο της εμπειρίας (Durkheim 1974: σελ. 1-2; 1999 a: κεφ. XII και XIII; 1999 b: σελ. 77-79).

3. Γραφειοκρατική οργάνωση της εκπαίδευσης και άτυπη κοινωνική οργάνωση των εκπαιδευτικών πρακτικών

Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών θεωρείται ότι εκτός από σημαντικό είναι και περίπλοκο κοινωνικό πρόβλημα. Ο Meirieu (1993) έδειξε ότι τρία στοιχεία προσδιορίζουν αυτήν την περιπλοκότητα: το τέλος της σχολικής κλειστότητας (*culture scolaire*) και της στεγανοποίησης του σχολείου από την εξωτερική πραγματικότητα, η συνεχής αύξηση της απόστασης μεταξύ της κοινωνικής ζήτησης για εκπαίδευση και της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος και η ριζοσπαστική μεταβολή της εικόνας του τελικού αποδέκτη (*publics scolaires*) της εκπαίδευσης (π.χ σήμερα, όχι μόνο ο μαθητής, αλλά ολόκληρη η οικογένεια του μαθητή θεωρείται τελικός αποδέκτης του εκπαιδευτικού προϊόντος).

Ουσιαστικά, η κατάσταση στην Ευρώπη βρίσκεται σε τέτοιο σημείο σήμερα, ώστε να θεωρείται σχεδόν δομημένη μια κατάσταση όπου τα αντίθετα μέρη που εμπλέκονται στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών (οι εκπαιδευτικοί και οι εκπαιδευτές τους) εμφανίζονται από άρρητες μεν, εκ διαμέτρου αντίθετες όμως, ιδεολογικές θέσεις σχετικά με τον ρόλο και την αξία της εκπαιδευτικής θεωρίας και πρακτικής (Sultana 1996: σελ. 303)¹⁰. Αυτή η διαφοροποίηση εκδηλώνεται ως διάσταση μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, είτε χρονικά (*pre-service* ή *in-service* κατάρτιση) είτε χωρικά (σε πανεπιστημιακά και άλλα ανώτερα ιδρύματα ή στο χώρο του σχολείου, κατάρτιση).

Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυτή τη διαφοροποίηση ως ορόσημο επειδή διαμορφώνεται πριν την εισαγωγή του εκπαιδευτικού στο χώρο του σχολείου και αναφέρεται στη σχέση του με τους επίσημους θεσμούς της εκπαίδευσής του. Μια δευτερογενής διαφοροποίηση συναντάται όταν ο εκπαιδευτικός εισέρχεται στο χώρο του σχολείου και η οποία αναφέρεται στη σχέση του με τον γραφειοκρατικό-διοικητικό έλεγχο της πρακτικής του. Θα προσπαθήσουμε αμέσως πιο κάτω, να δώσουμε τα χαρακτηριστικά αυτής της δευτερογενούς διαφοροποίησης αφού αυτή είναι που θα μας απασχολήσει περισσότερο.

Ωστόσο, για να γίνει ακόμα πιο κατανοητή η σχέση των εκπαιδευτικών και του κοινωνικού ελέγχου των πρακτικών τους, πρέπει να θυμηθούμε ότι η σύγχρονη οργανωσιακή μορφή του σχολείου στην Ευρώπη είναι αποτέλεσμα μακρόχρονης διαδικασίας και σχε-

τίζεται με τη σταδιακή αποδέσμευση της εκπαιδευτικής διαδικασίας από την Εκκλησία και την υπαγωγή της στον έλεγχο του Κράτους (Terhart 1998: σελ. 433). Ο ρόλος του κράτους στον έλεγχο της εκπαίδευσης ήταν κεντρικής σημασίας (Durkheim 1999 b: σελ. 58-61). Η σχολική πρακτική δεν κατάφερε να αποκτήσει ποτέ την αυτονομία του ελεύθερου επαγγέλματος. Ωστόσο, ενώ ο εκπαιδευτικός χώρος αναπτύχθηκε ως αγώνας ενσωμάτωσης στην κρατική δομή, οι σχέσεις της σχετικά αυτόνομης εκπαιδευτικής κουλτούρας με την επίσημη σχολική διοίκηση εκδηλώθηκαν αντιφατικά, αφού οι εκπαιδευτικοί θεωρούν συχνά τη διοίκηση ένα εμπόδιο στην επιτέλεση της εκπαιδευτικής πράξης μέσα στο σχολείο (Terhart 1998: σελ. 433).

Αυτές οι τάσεις μπορούν να χαρακτηριστούν ως αποτέλεσμα της μεταβλητής κοινωνικής πίεσης για μεγαλύτερο ή μικρότερο έλεγχο των εκπαιδευτικών διαδικασιών. Η ένταση, μπορεί να φτάσει ακόμα και σε σύγκρουση, μεταξύ της οργάνωσης του χώρου των εκπαιδευτικών όταν αυτή σχηματίζεται σε συντεχνιακή βάση (corporation) και της απαίτησης της κοινωνίας για έλεγχο της εκπαίδευσης (Durkheim 1974: σελ. 164)¹¹. Η χρήση των γραφειοκρατικών διαδικασιών στο σχολείο ως έλεγχος πάνω στη διδακτική πρακτική των εκπαιδευτικών και τα αποτελέσματά της πάνω στους μαθητές, μπορεί να επεκταθεί από τους κανόνες τους σχετικούς με το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών μέχρι τους κανόνες τους σχετικούς με την εφαρμογή αυτής της γνώσης μέσα στην τάξη. Έχουν επισημανθεί δύο τύποι ελέγχου (Terhart 1998: σελ. 434): α) το κλασικό μοντέλο το οποίο προσπαθεί να ομοιογενοποιήσει τις ξεχωριστές προσωπικότητες των εκπαιδευτικών μέσω της εξιδανίκευσης της εικόνας του εκπαιδευτικού και του πιθανού αποτελέσματος που η πρακτική του μπορεί να επιφέρει μέσα στην τάξη (αναφερόμαστε στις «μεγάλες παιδαγωγικές θεωρίες» όπως αυτές των Pestalozzi, Herbart, Dewey), β) ένα σύγχρονο μοντέλο το οποίο προσπαθεί να σχεδιάσει ένα σταθερό τύπο διδακτικής πρακτικής και να ελέγχει τους εκπαιδευτικούς μέσα από την τυποποίηση των πρακτικών (routines).

Ωστόσο, όχι μόνο οι ενέργειες των εκπαιδευτικών δεν είναι δυνατόν να χειραγωγηθούν πάντα προς κάποια κατεύθυνση, αλλά ενδέχεται ακόμα και να επηρεάσουν τον προσανατολισμό μιας εκπαιδευτικής πολιτικής (Isambert-Jamati [1976] 1985: σελ. 495). Παράλληλα, και παρά την προσπάθεια να ελεγχθεί η διδακτική πρακτική μέσα στην τάξη, διαφαίνεται ότι αυτή μπορεί να αναπτυχθεί σχετικά αυτόνομα και ανεξάρτητα από τον γραφειοκρατι-

κό έλεγχο. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι η οργανωσιακή δομή του σχολείου παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός συστήματος ασθενούς σύζευξης (Weick 1976). Ασθενής σύζευξη σημαίνει ότι τα μέρη, παρά το γεγονός ότι συνδέονται μεταξύ τους, διατηρούν μια αυτονομία που εκδηλώνεται ως «διαχωριστικότητα» (separateness). Οι δύο πιο σημαντικοί μηχανισμοί που συζευγνύουν τα μέρη ενός συστήματος είναι το τεχνολογικό υπόβαθρο του συστήματος (π.χ. οι προβλεπόμενες εκπαιδευτικές τεχνικές) και οι θέσεις της γραφειοκρατικά προσδιορισμένης εξουσίας (Weick 1976: σελ. 4). Υπό αυτή την έννοια η διδακτική πρακτική είναι ασθενώς συζευγμένη με τη διοικητική πρακτική και τον έλεγχο που εκπορεύεται από αυτή. Αυτό το γεγονός αιτιολογήθηκε ως αποτέλεσμα της περιχαράκωσης (embeddedness) των συστημάτων ελέγχου στην κοινωνική οργάνωση του σχολείου (Bidwell et al. 1997: σελ. 285-286). Αυτό σημαίνει ότι ο πιο ισχυρός έλεγχος της πρακτικής των εκπαιδευτικών είναι ο κοινωνικός έλεγχος που ασκεί πάνω τους η ομάδα των συναδέλφων, και ότι οι δομές που σχηματίζονται από το σύνολο των μεταξύ τους σχέσεων έχουν σημαντικότερη επίδραση στη δουλειά τους μέσα στην τάξη. Σε αυτή τη μελέτη (Bidwell et al. 1997) δείχνεται διεξοδικά πως τα δομικά χαρακτηριστικά της κατάστασης μέσα στην οποία λαμβάνει χώρα η εκπαιδευτική πρακτική¹², μετασχηματίζονται από απλές επαναλαμβανόμενες κανονικότητες, σε συνήθειες (habits), και έπειτα σε αυτόνομες οργανωτικές αρχές της ατομικής δράσης του εκπαιδευτικού. Αυτές οι παρατηρήσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές, καθώς έρχονται να συμφωνήσουν με κάποιες άλλες θεωρητικές προτάσεις σχετικά με το σχηματισμό άτυπων συστημάτων ρόλων μέσα σε δευτερογενείς κοινωνικές ομάδες. Για την ακρίβεια, ακόμα και μέσα σε αυστηρά προσδιορισμένες δευτερογενείς ομάδες, παρά το γεγονός ότι τα άτομα είναι αναγκασμένα να επιτελούν τυπικούς οργανωσιακούς ρόλους, πολύ συχνά και με μεγάλη ευκολία αναδύονται άτυπα συστήματα ρόλων και αλληλεπίδρασης στη βάση διαπροσωπικών σχέσεων (Merton 1968: σελ. 114 και 166; Smelser 1984: σελ. 167-168).

4. Η αυτονόμηση της κουλτούρας των εκπαιδευτικών

Κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, τα άτομα αλληλεπιδρούν και ανταλλάσσουν πληροφορίες, στη βάση της μεταξύ τους ομοιότητας (Stryker 1980, Cicourel 1974). Κατά τη διάρκεια, μάλιστα, της διαδικασίας παράγεται νέα πληροφορία μέσα στο σύστημα όπου το «νόημα με τη μορφή συμπεριφορικών προσδοκιών () αναδύεται από την κοινωνική αλληλεπίδραση» (Stryker 1980: σελ. 53-54) καθώς τα άτομα ανταποκρίνονται με αμοιβαιότητα, ερμηνεύοντας ο ένας τις πράξεις του άλλου.

Η κοινωνικοποίηση των εκπαιδευτικών μέσα από τις σχέσεις τους με τους υπόλοιπους συναδέλφους τους έχει σημαντική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η εκπαιδευτική πρακτική μέσα στην τάξη, και συχνά ακυρώνει την σε προηγούμενο στάδιο αποκτημένη γνώση (Zeichner and Gore 1990).

Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών στο χώρο του σχολείου συντελεί και είναι ταυτόχρονα προϊόν κοινωνικοποίησης των εκπαιδευτικών από συνήθως παλαιότερους συναδέλφους. Οι νεοδιόριστοι εισάγονται έτσι σε μια επαγγελματική κουλτούρα η οποία έχει άμεση επίδραση στην εικόνα που σχηματίζουν οι εκπαιδευτικοί για την εκπαίδευση που πήραν πριν εισαχθούν στο σχολείο, καθώς και στον τρόπο με τον οποίο επιτελούν την εκπαιδευτική διαδικασία μέσα στην τάξη (Elliott 1991: σελ. 315). Η συμμετοχή των εκπαιδευτικών σε μια «κοινότητα πρακτικών» διευκολύνει τον νεοδιόριστο εκπαιδευτικό να μεταβληθεί από απλός αποδέκτης σε συμμετόχο των πρακτικών της συγκεκριμένης ομάδας (Edwards 1998: σελ. 55). Το πιο σημαντικό στοιχείο σε αυτή την διαδικασία είναι η ανάδυση μιας βάσης κοινωνικών σχέσεων πάνω στην οποία λαμβάνει χώρα η διαδικασία της μάθησης. Πολύ γρήγορα ο νεοδιόριστος εκπαιδευτικός περνάει στο τελικό στάδιο της κοινωνικοποίησής του και από συμμετόχος γίνεται πλήρως ενσωματωμένο μέλος της ομάδας, παράγοντας ένα υπερ-ατομικό αποτέλεσμα: τη συλλογική συγκρότηση του νοήματος και των σημασιών των σχετικών με την εκπαιδευτική διαδικασία και πρακτική, αλλά και το ρόλο του εκπαιδευτικού (Edwards 1998: σελ. 56).

Για τον ελληνικό χώρο δεν έχουμε αρκετές εμπειρικές έρευνες που να αφορούν στην κοινωνικοποίηση των εκπαιδευτικών στον χώρο του σχολείου, και στον τρόπο που επιδρά στην εκπαίδευση και κατάρτισή τους. Μια έρευνα που αναφέρεται στην Κύπρο

(Kyriakides 1997) ασχολήθηκε βασικά με τις πηγές επίδρασης πάνω στην πρακτική των εκπαιδευτικών και όχι ακριβώς με τον τρόπο που καταρτίζονται μέσα στην τάξη στη βάση της κοινωνικοποίησης τους σε συγκεκριμένες πρακτικές. Η έρευνα καταλήγει σε κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα τα οποία δείχνουν το κυπριακό εκπαιδευτικό σύστημα να διαφέρει αρκετά από το ελληνικό. Αυτή η διαφοροποίηση ίσως δεν μπορεί να γενικευθεί, εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε θεωρητικές, αλλά μόνο σε εμπειρικές γενικεύσεις μέσω της ανάλυσης ενός δείγματος εκπαιδευτικών¹³. Όμως μπορεί και να οφείλεται πράγματι στο γεγονός ότι πρόκειται για εκπαιδευτικό σύστημα με διαφορετική περιχαράκωση (embeddedness)¹⁴. Ο Κυριακίδης βρήκε ότι στην Κύπρο δεν υπάρχει ένας μοναδικός τύπος επίδρασης πάνω στην πρακτική των εκπαιδευτικών, αλλά στις ομάδες που ανέδειξε η αυτόματη ταξινόμηση (hierarchical clustering), τη μεγαλύτερη επίδραση ασκούν τα επίσημα έγγραφα της εκπαιδευτικής πολιτικής και ακολουθεί η επίδραση των εκπαιδευτικών (Kyriakides 1997: σελ. 41).

Μια άλλη μελέτη του Μυλωνά (1989) είχε ως αντικείμενό της τον τρόπο με τον οποίο οι ελληνοδιδάσκαλοι, κατά τη δεκαετία του 1850, επιχειρήσαν να επιβάλλουν εισιτήριες εξετάσεις στο πέραςμα από το Δημοτικό στο Ελληνικό Σχολείο, παρά τις αντιδράσεις του Υπουργείου και την ύπαρξη επίσημης νομοθεσίας. Η μελέτη αυτή διερευνά την επίδραση της δομής των κοινωνικών σχέσεων πάνω στην εκπαιδευτική πράξη και αναδεικνύει έμμεσα τη μερική αυτονόμηση της εκπαιδευτικής πράξης μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και οργάνωση. Το σημείο που περισσότερο έχει σημασία για εμάς είναι η συγκρότηση σχετικά αυτόνομης πρακτικής στους κόλπους των εκπαιδευτικών ακόμα και αν τα γεγονότα λαμβάνουν χώρα σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από την πλήρη εξάρτηση των εκπαιδευτικών από το κράτος, και τον συγκεντρωτισμό της οργάνωσης αυτού του τελευταίου. Ο Μυλωνάς κατασκεύασε ένα αναλυτικό μοντέλο όπου οι σημαντικότερες ανεξάρτητες μεταβλητές είναι μακρο- συστημικές και εξω-οργανωσιακές, στη βάση του οποίου διερευνάται η εκπαιδευτική πρακτική της ομάδας των εκπαιδευτικών σε σχέση με τη θέση της ομάδας μέσα στο ελληνικό σύστημα κοινωνικών τάξεων¹⁵.

Μια πρόσφατη έρευνα των Μυλωνά, Μάνεση και Παπανδρέου (1999), σχετική με την άτυπη διαβίου εκπαίδευση και κατάρτιση των εκπαιδευτικών, έδειξε ότι η σημαντικότερη πηγή πληροφόρησης και επανακατάρτισης των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας

εκπαίδευσης σχετικά με διδακτικά και διοικητικά θέματα, είναι οι συνάδελφοι και η προσωπική εμπειρία τους στο χώρο του σχολείου. Τα ποσοστά προτίμησης για τους θεσμικούς παράγοντες όπως οι Προϊστάμενοι, οι Σχολικοί Σύμβουλοι ή τα επίσημα τεκμήρια της εκπαιδευτικής πολιτικής και την Επιμόρφωση ήταν εξαιρετικά χαμηλά. Τα ευρήματα αυτής της έρευνας, η οποία, σε πολλά σημεία, είναι μεθοδολογικά ανάλογη με αυτή του Κυριακίδη (1997), διαφέρουν σημαντικά από αυτή την τελευταία. Όπως προείπαμε, η διαφορετική περιχαράκωση της εκπαιδευτικής οργάνωσης στα συστήματα κοινωνικών σχέσεων που μπορούν να σχηματισθούν στο χώρο του σχολείου μπορεί να είναι ο σημαντικότερος παράγοντας διαφοροποίησης.

5. Αναλυτική διατύπωση της θεωρίας και μεθοδολογικά προβλήματα

Η ερευνητική προσέγγιση και ανάλυση δεδομένων που σχετίζονται με το συγκεκριμένο θέμα πρέπει και μπορεί να γίνει σε διαφορετικά στάδια ή επίπεδα ανάλυσης. Είναι διαπιστωμένο ότι μέχρι τώρα, η εμπειρική κοινωνιολογική έρευνα χρησιμοποιούσε περισσότερο ως ελάχιστη μονάδα παρατήρησης το άτομο, άσχετα από το αν η ελάχιστη μονάδα ανάλυσης μπορούσε να είναι κάποια συλλογική πραγματικότητα (π.χ. μια κοινωνική ομάδα). Έτσι μέσω της συγκέντρωσης δεδομένων σε ατομικό επίπεδο, ο ερευνητής προχωρούσε στη στατιστική επεξεργασία τους, θεωρώντας ότι η άθροιση των ατομικών παρατηρήσεων που αφορούσαν κάποιες παραμέτρους, θα αντικατόπτριζαν την κοινωνική σύνθεση και δομή του υπό εξέταση πληθυσμού (Fox 1997: σελ. 5-7). Παρά το γεγονός ότι αυτή η μεθοδολογική πρακτική έχει μια αναλυτική χρησιμότητα, δέχθηκε κριτική τα τελευταία χρόνια μιας και οι εξηγήσεις δεν αναφέρονταν σε κοινωνικά φαινόμενα αλλά στη συμπεριφορά των ατόμων (Coleman 1990: σελ. 2-3). Η μεγάλη ανάπτυξη νέων αναλυτικών μεθόδων από το χώρο της δομικής κοινωνιολογικής θεωρίας και ειδικότερα της θεωρίας των κοινωνικών πλεγμάτων (social networks), ανέδειξε τη θεωρητικο-μεθοδολογική σημασία και αποτελεσματικότητα της συλλογής παρατηρήσεων και δεδομένων σε επίπεδο κοινωνικών σχέσεων (δυάδες, τριάδες, συστήματα σχέσεων μεγαλύτερων διαστάσεων)¹⁶.

Η πιο απλή κοινωνική σχέση είναι η δυάδα. Για να κάνουμε

παρατηρήσεις τουλάχιστον σε επίπεδο δυάδων, πρέπει να έχουμε μια πλήρη καταγραφή του συνόλου των δρώντων (εκπαιδευτικών) που μας ενδιαφέρει, καθώς και τον τύπο και κατεύθυνση των σχέσεων μεταξύ τους. Όμως, είναι ευνόητο ότι οι εκπαιδευτικοί δεν προτίθενται πάντα να δώσουν τόσο προσωπικά και επώνυμα στοιχεία για τις σχέσεις τους με άλλους συναδέλφους. Είναι προτιμότερο να ζητήσουμε από τους εκπαιδευτικούς να απαντήσουν ποιες ήταν οι πηγές ενημέρωσής τους γενικά και όχι κάποια εξειδικευμένα άτομα.

Επειδή όμως έτσι δεν έχουμε τη δυνατότητα να αποτυπώσουμε το σύνολο των δυαδικών σχέσεων που υποθέτουμε ότι υφίστανται μεταξύ των εκπαιδευτικών, μπορούμε μόνο να δείξουμε ότι στη διαδικασία κατάρτισης υφίστανται ή όχι οι αλληλεπιδράσεις που θα μπορούσαν να λάβουν χώρα ως αποτέλεσμα της συγκεκριμένης μορφής που παρουσιάζει η τυπική οργανωσιακή δομή της εκπαίδευσης. Από μεθοδολογικής απόψεως, ο μόνος τρόπος για να δειχθεί αυτή η υπόθεση με βάση τα δεδομένα που θα έχουμε στη διάθεσή μας, είναι η ανάλυση των επικαλυπτόμενων υπο-ομάδων ή δικτύων συμμετοχής (*overlapping subgroups* ή *affiliation networks*). Οι επικαλυπτόμενες υπο-ομάδες είναι δι-τροπικά (*two-mode*) κοινωνικά πλέγματα (ένα σύνολο δρώντων και ένα σύνολο κοινωνικών γεγονότων), συνίστανται σε υποσύνολα δρώντων και όχι σε ζεύγη δρώντων, οι σύνδεσμοι μεταξύ των δρώντων σχηματίζονται εξαιτίας των συνδέσμων μεταξύ των κοινωνικών γεγονότων και μας δίνουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε ταυτόχρονα τους δρώντες και τα κοινωνικά γεγονότα (Wasserman and Faust 1994: σελ. 291-293). Ουσιαστικά, οι επικαλυπτόμενες υπο-ομάδες δεν αποτυπώνουν την κοινωνική δομή που προκύπτει από το σύνολο των σχέσεων μεταξύ δρώντων, αλλά την κοινωνική δομή που σχηματίζεται εξαιτίας του ότι οι δρώντες συμμετέχουν σε διαφορετικά αλλά επικαλυπτόμενα κοινωνικά γεγονότα. Αυτή η κοινή συμμετοχή (*joint participation*) των δρώντων σε κοινωνικά γεγονότα δίνει τη δυνατότητα στους δρώντες να βρεθούν σε αλληλεπίδραση και αυξάνει τις πιθανότητες για το σχηματισμό δυαδικών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα αν δύο ή παραπάνω δρώντες συνεργαστούν σε παραπάνω από ένα κοινωνικό γεγονός τότε σχηματίζεται ένας σύνδεσμος μεταξύ των γεγονότων¹⁷.

Τα κοινωνικά γεγονότα που αντικατοπτρίζουν άμεσα τη σύνδεση των εκπαιδευτικών με τις τυπικές δομές κατάρτισης κατά την εισαγωγή τους στο χώρο εργασίας είναι: η συμμετοχή σε διαδι-

κασίες επιμόρφωσης, η χρήση του σχολικού αρχείου ιδωμένου ως κρυσταλλωμένο σύνολο διδακτικών και διοικητικών πρακτικών και το Γραφείο της Πρωτοβάθμιας ή Δευτεροβάθμιας ως χώρος που εκφράζει την επίσημη οργάνωση της εκπαίδευσης. Επίσης τα άτομα του Συμβούλου, του Προϊσταμένου και του Διευθυντή μπορούν να εκληφθούν ως κοινωνικές θέσεις του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος¹⁸. Η ανάλυση των πινάκων συμμετοχής και των πινάκων επικαλυπτόμενων γεγονότων θα μας οδηγήσει σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τη μορφή των επικαλυπτόμενων υποομάδων, όπως προκύπτουν από τη σύνδεση των εκπαιδευτικών και των διαφορετικών δομών της εκπαιδευτικής οργάνωσης. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα ευρήματά μας δεν είναι βέβαιο ότι μπορούν να γενικευθούν πέραν του δείγματος, επειδή αυτές οι αναλυτικές μέθοδοι δεν είναι πάντα θεμελιωμένες επαγωγικά από στατιστικής απόψεως.

Δυστυχώς, για λόγους που προαναφέραμε, είναι συνήθως δύσκολο να συλλέξουμε τα δεδομένα που απαιτούνται προκειμένου να αποτυπώσουμε την κοινωνική δομή των άτυπων σχέσεων που σχηματίζεται από το σύνολο των δυαδικών σχέσεων μεταξύ των συναδέλφων εκπαιδευτικών. Αυτός είναι και ο σημαντικότερος περιορισμός της μεθόδου. Αναφορικά, όμως, με την ύπαρξη και το σχηματισμό πιθανών ομοιογενών ομάδων, για τις οποίες υποθέτουμε ότι αποτελούν το δομικό υπόβαθρο της άτυπης κατάρτισης των εκπαιδευτικών μέσα στο χώρο του σχολείου, μπορούμε να προσπεράσουμε τις δυσκολίες ακολουθώντας διαφορετική οδό.

Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος είναι να προσπαθήσουμε μέσω της μεθόδου της αυτόματης ταξινόμησης (*cluster analysis*), να κατατάξουμε τα άτομα σε όμοιες στο εσωτερικό τους ομάδες. Αυτό που θα κάνουμε θα είναι να ταξινομήσουμε τα άτομα σε σχέση με συγκεκριμένες και επιλεγμένες από τη θεωρία μεταβλητές, και να αποτυπώσουμε τη λανθάνουσα δομή¹⁹ που πιθανόν υφίσταται μεταξύ των παρατηρήσεων (ατόμων) και είναι άγνωστη στον ερευνητή (Tascq 1997: σελ. 21 και 53). Σκοπός της αυτόματης ταξινόμησης είναι να αποτυπώσει τη δομή των δεδομένων έτσι ώστε οι όμοιες μεταξύ τους παρατηρήσεις (άτομα) να ανήκουν στην ίδια ομάδα αλλά και να εξασφαλισθεί ταυτόχρονα μια απλή αναπαράσταση της δομής (Hair et al. 1998: σελ. 473 και 476). Θα πρέπει και εδώ να τονίσουμε ότι δεν υπάρχει κάποιο ασφαλές κριτήριο για την επιλογή των ομάδων, αφού διαφορετικές μέθοδοι ταξινόμησης δίνουν διαφορετικές αποτυπώσεις της δομής των δεδομένων (Everitt 1998: σελ. 714). Ένας επιπλέον περιορισμός

στην ανάλυση είναι το γεγονός ότι η αυτόματη ταξινόμηση είναι μια α-θεωρητική και καθαρά διερευνητική μέθοδος, η οποία δεν μας επιτρέπει τη στατιστική επαγωγή (Hair et al. 1998: σελ. 474).

Μια περαιτέρω επεξεργασία του Παπανδρέου (2000) στα ερευνητικά δεδομένα των Μυλωνά, Μάνεση και Παπανδρέου (1999), έδειξε ότι με τη χρήση των παραπάνω μεθόδων μπορούν να προκύψουν ενδιαφέροντα ευρήματα σχετικά με τα δομικά χαρακτηριστικά και την ομοιογένεια της ομάδας των εκπαιδευτικών, ακόμα και με «δύσκολα» στην ανάλυση ή και ελλιπή δεδομένα.

6. Συμπεράσματα

Είναι αρκετά δύσκολο να καταλήξει κανείς όχι τόσο σε θεωρητικά, όσο σε πρακτικώς αξιοποιήσιμα συμπεράσματα σχετικά με ένα πρόβλημα το οποίο δεν έχει διερευνηθεί εξαντλητικά. Οι παλαιότερες αλλά και οι πρόσφατες εξειδικευμένες έρευνες για το συγκεκριμένο αντικείμενο, είναι λιγοστές²⁰. Βέβαια, το θεωρητικό υπόβαθρο που χρησιμοποιούμε για την ανάλυση του ερευνητικού αντικειμένου έχει αναπτυχθεί αρκετά ικανοποιητικά από αναλυτική άποψη. Ωστόσο, το πρόβλημα κάθε εμπειρικής επιστήμης παραμένει πάντα η αντιπαραβολή και σύγκριση της θεωρίας με τα ερευνητικά δεδομένα και ευρήματα. Μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα που είναι ήδη επιβεβαιωμένα και μέσω της έρευνας.

Παρατηρούμε ότι ένα σχεδόν μόνιμο χαρακτηριστικό των εκπαιδευτικών συστημάτων, η διπλή όψη της εκπαίδευσης ως μόρφωσης και της εκπαίδευσης ως κατάρτισης, υφίσταται και στο εσωτερικό της κοινότητας των εκπαιδευτικών με την ίδια ισχύ που υφίσταται και για τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας.

Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούμε στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών συγκρινόμενες με τις επίσημες διακηρύξεις και στόχους σχετικούς με την εκπαίδευσή τους εκδηλώνεται σε δύο φάσεις: κατά τη διάρκεια της τυπικής εκπαίδευσής τους και κατά τη διάρκεια της εισαγωγής τους στο χώρο εργασίας, δηλαδή στο σχολείο. Στη δεύτερη περίπτωση οι πιθανότητες να εκδηλωθεί εντονότερα η διαφοροποίηση και αμφισβήτηση των επίσημων προγραμμάτων εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών είναι μεγαλύτερες.

Οι άτυπες μορφές κοινωνικής οργάνωσης της εκπαίδευσης και

της κατάρτισης των εκπαιδευτικών αναπτύσσονται, συνήθως, στο χώρο του σχολείου. Η οργανωσιακή δομή του σχολείου παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός συστήματος ασθενούς σύζευξης (Weick 1976). Ασθενής σύζευξη σημαίνει ότι τα μέρη παρά το γεγονός ότι συνδέονται μεταξύ τους διατηρούν μια αυτονομία που εκδηλώνεται ως «διαχωριστικότητα». Οι δύο πιο σημαντικοί μηχανισμοί που συζευγνύουν τα μέρη ενός συστήματος είναι το τεχνολογικό υπόβαθρο του συστήματος (π.χ. οι προβλεπόμενες εκπαιδευτικές τεχνικές) και οι θέσεις της γραφειοκρατικά προσδιορισμένης εξουσίας. Υπό αυτή την έννοια η διδακτική πρακτική είναι ασθενώς συζευγμένη με τη διοικητική πρακτική και τον έλεγχο που εκπορεύεται από αυτή. Αυτό το γεγονός αιτιολογήθηκε ως αποτέλεσμα της περιχαράκωσης των συστημάτων ελέγχου στην κοινωνική οργάνωση του σχολείου. Είναι, δηλαδή, αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων στο εσωτερικό της ομάδας των εκπαιδευτικών και των δομημένων κοινωνικών σχέσεων που προκύπτουν.

Παρά το γεγονός ότι δεν έχουμε πάντα τη δυνατότητα να αποτυπώσουμε το σύνολο των δυαδικών, ή υψηλότερης τάξης, σχέσεων που υποθέτουμε ότι υφίστανται μεταξύ των εκπαιδευτικών, μπορούμε, έμμεσα, να δείξουμε ότι στη διαδικασία κατάρτισης υφίστανται ή όχι οι αλληλεπιδράσεις που θα μπορούσαν να λάβουν χώρα, ως αποτέλεσμα της συγκεκριμένης μορφής που παρουσιάζει η τυπική οργανωσιακή δομή της εκπαίδευσης. Επιπλέον μπορούμε να διερευνήσουμε την ύπαρξη και να αναλύσουμε το σχηματισμό πιθανών ομοιογενών ομάδων, για τις οποίες υποθέτουμε ότι αποτελούν το δομικό υπόβαθρο της άτυπης κατάρτισης των εκπαιδευτικών μέσα στον χώρο του σχολείου.

Το μεγαλύτερο βάρος στο σχηματισμό αυτών των διαφοροποιήσεων στο χώρο του σχολείου το έχει ο κοινωνικός έλεγχος που ασκεί πάνω τους η ομάδα των συναδέλφων, ενώ οι δομές που σχηματίζονται από το σύνολο των μεταξύ τους σχέσεων έχουν σημαντικότερη επίδραση στη δουλειά τους μέσα στην τάξη. Η πίεση που ασκεί η ομάδα των συναδέλφων πάνω στους νεοδιόριστους εκπαιδευτικούς και οι κοινωνικοποιητικές πρακτικές οι οποίες διαμορφώνουν μια κοινή επαγγελματική κουλτούρα, έχουν ως αποτέλεσμα την αυτονόμηση των πρακτικών από τον κύριο γραφειοκρατικό και διοικητικό έλεγχο του εκπαιδευτικού συστήματος.

Αναφορικά με τις συνέπειες αυτής της αυτονόμησης, οι απόψεις διίστανται. Ορισμένοι αναλυτές θεώρησαν ότι έτσι θα μπορούσαν να ισχυροποιηθούν οι πρακτικές των παλαιότερων εκπαι-

δευτικών με αποτέλεσμα την αργή αναπροσαρμογή των πρακτικών τους στις νέες εκπαιδευτικές ανάγκες (Durkheim 1999 a: σελ. 11-12). Άλλοι, αντίθετα, υποστηρίζουν ότι η εισαγωγή νεοδιοριστων προσπερνάει τις στερεότυπες πρακτικές των παλαιότερων συναδέλφων αλλά και αυτές της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής, με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη δυνατότητα προσαρμογής των εκπαιδευτικών πρακτικών στις νέες ανάγκες (Neave 1998: σελ. 111).

Η άτυπη οργάνωση της εκπαίδευσης και της πρακτικής των εκπαιδευτικών μέσα στο χώρο του σχολείου, παρά το ότι διερευνήθηκε σε τοπικό επίπεδο (Μυλωνάς, Μάνεσης, Παπανδρέου 1999; Παπανδρέου 2000) παραμένει ακόμα άγνωστη στις σημαντικότερες διαστάσεις της σε πανελλήνιο επίπεδο. Είναι προφανής, πιστεύουμε, η ανάγκη για περαιτέρω και πιο συστηματική διερεύνηση αυτής της άτυπης, αλλά «εμπειρικά έγκυρης»²¹, όψης της εκπαίδευσης. Αλλά και η σημασία της για τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές και τη διοίκηση δεν είναι λιγότερο προφανής. Οι διαδικασίες μεταβολής της οργάνωσης και των στόχων της εκπαιδευτικής διαδικασίας για τον αιώνα που έρχεται, έχουν ήδη αρχίσει να σχηματοποιούνται, και οι προκλήσεις για τους σχεδιαστές εκπαιδευτικής πολιτικής, τους αποδέκτες της μέσα στην κοινωνία αλλά και τους ερευνητές των εκπαιδευτικών συστημάτων, γίνονται ακόμα μεγαλύτερες.

Σημειώσεις

1. Για μια συνολική παρουσίαση αναφορικά με τον θεσμικό ισομορφισμό των σύγχρονων κοινωνιών σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, βλέπε Meyer et al. (1997).

2. Παραβλέπουμε το γεγονός ότι η εκπαίδευση εκπαιδευτικών αποτελεί αντικείμενο μελέτης και άλλων επιστημών μόνο και μόνο για λόγους εξειδίκευσης της εργασίας μας.

3. Οι άτυπες μορφές κοινωνικής οργάνωσης διερευνήθηκαν για πρώτη φορά από τον Mayo (1945) σε εργοστασιακούς χώρους, ενώ οι συνέπειες τους στη λειτουργία μιας οργάνωσης έμειναν γνωστές με την ονομασία «Hawthorne effect». Ο ρόλος τους αναφορικά με τις απρόβλεπτες συνέπειές τους (unanticipated consequences) μέσα στις γραφειοκρατικές, πολιτικές ή άλλες οργανώσεις διερευνήθηκε στη συνέχεια (βλ. Merton 1968: σελ. 105, 114-116, 120 και 166).

4. Ο όρος έχει καθαρά περιγραφική σημασία και κάθε άλλη πιθανόν αρνητική συνδόλωση θα ήταν μάλλον ατυχής. Χρησιμοποιείται με σκοπό

να διαφοροποιήσει από την σκοπιά των οργανωσιακών ρόλων, κοινωνικών επιστήμονες που βρίσκονται εκτός των κέντρων αποφάσεων σχετικών με την εκπαιδευτική πολιτική από κοινωνικούς επιστήμονες ή άλλα πρόσωπα που έχουν τον πρώτο λόγο στο σχεδιασμό εκπαιδευτικής πολιτικής. Ο Merton χρησιμοποιεί τους όρους «αδέσμευτοι διανοούμενοι» και «γραφειοκράτες διανοούμενοι» αντίστοιχα, προκειμένου να ταξινομήσει σε αυτές τις δύο κλάσεις τους διανοούμενους, με κριτήριο τη θέση τους σε σχέση με τον σχεδιασμό και την υλοποίηση της κοινωνικής πολιτικής (Merton 1968: σελ. 265-266).

5. Η βιομηχανική επανάσταση θεωρείται ορόσημο και σημαντικός παράγοντας αναφορικά με τις διαστάσεις και τη λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος στο σύγχρονο κόσμο. Αναφορικά, όμως, με τον οργανωσιακό τύπο του εκπαιδευτικού συστήματος, η σημερινή του μορφή, και ειδικότερα το Πανεπιστήμιο, άρχισε να σχηματίζεται από τον 12ο αιώνα μ.Χ. και έπειτα (βλέπε Durkheim 1999 a: σελ. 188-189). Από μια άλλη άποψη, η «χρήση» του εκπαιδευτικού συστήματος από τα έθνη-κράτη, ως φορέα εξάπλωσης ιδεολογίας συνέβαλε στην καθολική, μέχρι αυτή τη χρονική στιγμή, επικράτηση αυτού του οργανωσιακού τύπου εκπαίδευσης.

6. Να αποσαφηνίσουμε ότι η ιδεολογική σημασία αναφέρεται στον τρόπο με το οποίο χρησιμοποιούνται οι όροι στην καθημερινή γλώσσα, ενώ η αναλυτική σημασία αναφέρεται στη χρήση των δύο όρων από την κοινωνιολογική θεωρία.

7. Αυτή η συσχέτιση του Weber αποτελεί μια ιστορική γενίκευση και όχι ένα αναλυτικό συμπέρασμα που προκύπτει αναγκαστικά από τη θεωρία (βλ. και Merton 1968: σελ. 45). Γι αυτόν τον λόγο δεν μπορεί να γενικευθεί σε όλες τις κοινωνίες χωρίς επιφύλαξη. Για μια επιστημολογική ανάλυση αυτού του τύπου προτάσεων βλέπε Carnap ([1966] 1995: σελ.208-215 και για τις κοινωνικές επιστήμες ειδικά σελ. 212).

8. Η τέχνη εδώ εννοείται ως το σύνολο των εξειδικευμένων πρακτικών και όχι με την ιδεαλιστική-αισθητική σημασία.

9. Η παιδαγωγική ως επιστήμη (*science de l'education*) διαφοροποιείται από την παιδαγωγική ως πρακτική θεωρία (*pedagogie*). Γι αυτό το διαχωρισμό βλέπε Durkheim (1999 b: σελ. 77-79).

10. Από πουθενά, φυσικά, δεν συνάγεται ότι αυτή η κατάσταση θα πρέπει ή μπορεί να συνεχιστεί έτσι όπως είναι και μελλοντικά.

11. Ο «ρόλος του κράτους στον έλεγχο της εκπαίδευσης» και η «απαίτηση της κοινωνίας για έλεγχο της εκπαίδευσης» δεν πρέπει να ιδωθούν ως αντιφατικές μεταξύ τους προτάσεις, αλλά διαφορετικού βαθμού γενικότητες.

12. Κατά τους συγγραφείς του άρθρου αυτά τα δομικά χαρακτηριστικά ορίζονται από την έννοια του «κοινωνικού τύπου» έτσι όπως την επεξεργάστηκε ο Simmel (1950).

13. Στη συγκεκριμένη έρευνα το πρόβλημα της γενίκευσης προκύπτει από εγγενή προβλήματα της αυτόματης ταξινόμησης (*hierarchical clustering*) και όχι από τη δειγματοληψία (για μια διερεύνηση προβλημάτων αυτού του τύπου βλέπε Hair et al. 1998: σελ. 474).

14. Να επιστημόνουμε ότι ακόμα και αν δύο εκπαιδευτικά συστήματα εμφανίζουν την ίδια οργανωσιακή δομή, ενδέχεται να είναι περιχαρακωμένα (embedded) σε διαφορετική κοινωνική δομή. Αυτό είναι ένα γενικότερο φαινόμενο και αφορά και άλλους τύπους οργάνωσης όπως π.χ. την οικονομική οργάνωση (Granovetter 1985).

15. Η επιλογή μακρο-συστημικών μεταβλητών από τον Μυλωνά (1989), ανεξάρτητα από το αν έγινε στη βάση θεωρητικών κριτηρίων, ήταν και η μόνη δυνατή μιας και είναι ιδιαίτερα δύσκολο να συγκεντρωσει κανείς τα μικρο-κοινωνικά δεδομένα που απαιτεί η δομική ανάλυση για μια τόσο μακρινή στο παρελθόν ιστορική περίοδο.

16. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αναπτυχθεί ικανοποιητικές μέθοδοι δειγματοληψίας που εστιάζουν σε παρατηρήσεις σχεσιακών και όχι ατομικών χαρακτηριστικών (βλ. Wasserman and Faust 1994: σελ 33-35).

17. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι οι παρατηρήσεις της συμμετοχής σε κοινά κοινωνικά γεγονότα θα πρέπει να γίνουν στο ίδιο χρονικό διάστημα προκειμένου να τεκμηριωθεί η αλληλεπίδραση.

18. Εννοείται ότι, επειδή τα άτομα του «Προϊστάμενου» του «Συμβούλου» και του «Διευθυντή» εκφράζουν κοινωνικές θέσεις στο εσωτερικό του εκπαιδευτικού συστήματος, τότε η αναζήτηση βοήθειας για θέματα κατάρτισης σε αυτά άτομα τα ορίζει ως κοινωνικά γεγονότα.

19. Η «λανθάνουσα δομή» αναφέρεται γενικά στη στατιστική δομή των δεδομένων από την οποία, όμως, αναμένουμε ότι θα αντανakaλά και τη μορφή των κοινωνικών ομάδων. Να επιστημόνουμε ότι η έννοια δεν πρέπει να συγχέεται με την «λανθάνουσα δομή», όπως χρησιμοποιείται από τον Goodman και η οποία αναφέρεται ειδικά σε μεταβλητές (Goodman 1979: σελ. 119-137).

20. Να επιστημόνουμε ότι αναφερόμαστε σε μελέτες που προσανατολίζονται στην κοινωνιολογική διερεύνηση του θέματος και οι οποίες μπορούν να είναι πρακτικά αξιοποιήσιμες από την άποψη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Φυσικά υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός βιβλίων και άρθρων τα οποία όμως περιορίζονται στην πολιτική ή ιδεολογική κριτική των διαστάσεων της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών.

21. Ο όρος είναι του Weber και αναφέρεται στη μορφοποίηση και την εκδήλωση δράσης μέσα σε ένα θεσμό, ακόμα και αν έρχεται σε αντίθεση με την προβλεπόμενη από τους θεσμικούς κανονισμούς, δράση (Weber 1980: σελ. 265).

Βιβλιογραφία

- Bidwell Charles E., Kenneth A. Frank and Pamela Quiroz, «Teacher Types, Workplace Controls, and the Organization of the Schools.», *Sociology of Education* 70, 1997, σελ. 285- 307.
- Calderhead James and Susan B. Shorrock, *Understanding Teacher Education*, Falmer Press, London, 1997.

- Carnap Rudolf, *An Introduction to the Philosophy of Science*, Edited by Martin Gardner, Dover Publications Inc, New York, [1966] 1995.
- Cicourel, Aaron V., *Cognitive Sociology*, Free Press, New York, 1974.
- Coleman James S., *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts, 1990.
- Durkheim Emile, *L'Éducation morale*, Presses Universitaires de France, Paris, [1963] 1974.
- *Les règles de la méthode sociologique*, Presses Universitaires de France, Paris, [1937] 1992.
- *L'évolution pédagogique en France*, Presses Universitaires de France, Paris, [1938] 1999 a.
- *Éducation et sociologie*. Presses Universitaires de France, Paris, [1922] 1999 b.
- Edwards Anne, «Mentoring Student Teachers in Primary Schools: assisting student teachers to become learners.», *European Journal of Teacher Education* 21(1), 1998, σελ. 47- 62.
- Elliott John, «A Model of Professionalism and its Implications for Teacher Education.», *British Educational Research Journal* 17(4), 1991, σελ. 309-318.
- Everitt B.S., «Cluster Analysis of Subjects, Hierarchical Methods.», στο *Encyclopedia of Biostatistics*, Peter Armitage and Theodore Colton (Eds), New York: Wiley & Sons, 1998, σελ. 713-724 .
- Feiman-Nemser S., «Teacher preparation: Structural and conceptual alternatives.», στο *Handbook of Research on Teacher Education*, Houston W.R. (ed), Macmillan, New York, 1990, σελ. 212-233.
- Fox John, *Applied Regression Analysis. Linear Models and Related Methods*, Sage Publications Ltd., London, 1997.
- Ginsburg Mark and Beverly Lindsay (eds), *The Political Dimension in Teacher Education: Comparative Perspectives on Policy Formation, Socialization and Society*, Falmer Press, London, 1995.
- Goodman Leo A., «The Analysis of Qualitative Variables Using More Parsimonious Quasi- Independence Models, Scaling Models, and Latent Structures.» στο *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in Honor of Paul F. Lazarsfeld, Merton Robert K., James S. Coleman, Peter Rossi* (eds), The Free Press, New York, 1979, σελ. 119-137.

- Gramsci Antonio, *Gli intellettuali*, Editori Riuniti, Torino, 1975.
- Granovetter Mark S., «Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness.», *American Journal of Sociology* 91, 1985, σελ. 481-510.
- Hair Joseph F. Jr., Rolph E. Anderson, Ronald L. Tatham and William C. Black, *Multivariate Data Analysis*, Prentice Hall, Upper Saddle River, N.J., 1998.
- Isambert-Jamati Viviane, «Οι εκπαιδευτικοί και η κοινωνική διαίρεση στο σχολείο σήμερα.», στο *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Άννα Φραγκουδάκη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1985, σελ. 493-518.
- Kyriakides L., «Influences on Primary Teachers Practice: some problems for curriculum change theory.», *British Educational Research Journal* 23(1), 1997, σελ. 39-46.
- Mayo Elton, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts, 1945.
- Meirieu Philippe, «Les Enjeux de la Formation des Maitres Aujourd'hui en France.», *European Journal of Teacher Education* 16(1), 1993, σελ. 5-11.
- Merton Robert K., *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York, N.Y., 1968.
- Meyer John W., John Boli, George M. Thomas and Francisco O. Ramirez, «World Society and the Nation-State.», *American Journal of Sociology* 103(1), 1997, σελ. 144-181.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, «Ο Έλληνας εκπαιδευτικός και οι κοινωνικές του εξαρτήσεις: Το παράδειγμα της επιβολής των εισιτηρίων εξετάσεων στο Ελληνικό Σχολείο από τους ελληνοδιδασκάλους κατά την περίοδο 1834-1867», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 10, 1989, σελ. 5-38.
- Μυλωνάς Θεόδωρος, Νικόλαος Μάνεσης και Ανδρέας Αθ. Παπανδρέου, «Άτυπες μορφές διαβίου μάθησης των εκπαιδευτικών», Ανακοίνωση στο Θ' Διεθνές Παιδαγωγικό Συνέδριο, που οργάνωσε η Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδος, 11-13 Νοεμβρίου 1999, στο Βόλο, 1999 .
- Neave Guy, *Οι εκπαιδευτικοί: προοπτικές για το εκπαιδευτικό επάγγελμα στην Ευρώπη*, Εκδόσεις Έκφραση, Αθήνα, 1998.
- Παπανδρέου Ανδρέας Αθ., *Εκπαίδευση εκπαιδευτικών: άτυπες μορφές και κοινωνική δόμησή τους*, Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

- σης, Επιβλέπων: Θεόδωρος Μυλωνάς, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2000.
- Simmel Georg, *The Sociology of Georg Simmel*, Translated by Kurt H. Wolff, The Free Press, Glencoe, Il., 1950.
- Smelser Neil, *Manuale di sociologia*, Il Mulino, Bologna, 1984.
- Stryker, Sheldon, *Symbolic Interactionism*, Ca.: Benjamin Cummings, Menlo Park, 1980.
- Sultana Ronald G., «Towards an Understanding of the Dynamics of Mutual Disregard Between Teachers and Teacher Educators.», *European Journal of Teacher Education* 19(3), 1996, σελ. 303-304.
- Tacq Jacques, *Multivariate Analysis Techniques in Social Science Research. From Problem to Analysis*, Sage Publications, London, 1997.
- Terhart Ewald, «Formalized Codes of Ethics for Teachers: between professional autonomy and administrative control.», *European Journal of Education* 33(4), 1998, σελ. 433-444.
- Wasserman Stanley and Katherine Faust, *Social Network Analysis: Methods and Applications*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994. Weber Max, *Economy and Society*, Vol. 1-2, University of California Press, Berkeley, Ca., 1978.
- *Il metodo delle scienze storico-sociali*, Oscar Studio Mondadori, Torino, 1980.
- Weick Karl E., «Educational Organizations as Loosely Coupled Systems.», *Administrative Science Quarterly* 21, 1976, σελ. 1-19.
- Zeichner K.M., «Alternative paradigms of teacher education.», *Journal of Teacher Education* 34 (3), 1983, σελ. 3-9.
- Zeichner Kenneth and Jennifer Gore, «Teacher Socialization» στο *Handbook of Research on Teacher Education*, edited by W. Robert Houston, Macmillan, New York, 1990, κεφ. 19.

Κοινωνική σχολική ένταξη: οι σχέσεις μεταξύ ανάπηρων και μη μαθητών

Αναστασία Βλάχου*

Περίληψη

Στη μελέτη αυτή αναλύεται η δυναμική των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μαθητές σχολικής ηλικίας, με απώτερο στόχο τη διερεύνηση α) των παραγόντων που εμποδίζουν ή προωθούν την ανάπτυξη δημιουργικών διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ ανάπηρων και μη ανάπηρων μαθητών και β) των αναπτυσσόμενων ιδεολογιών και πρακτικών που σχετίζονται με τη διαμόρφωση ταυτοτήτων και την κατασκευή των εννοιών «αναπηρία», «ανάπηρος» και «φυσιολογικός».

Εισαγωγή

Οι προσπάθειες που γίνονται, σε διεθνές επίπεδο, για την προώθηση της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας της ένταξης, προϋποθέτουν, ότι οι ανάπηροι μαθητές θα συνεκπαιδευτούν για αρκετό χρονικό διάστημα με τους υπόλοιπους μαθητές του σχολείου. Έτσι, τα τελευταία χρόνια υπάρχει έντονο ενδιαφέρον γύρω από τη φύση και την υφή των διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται, στα πλαίσια του γενικού σχολείου, ανάμεσα σε ανάπηρους μαθητές (ή μαθητές που χαρακτηρίζονται ως έχοντες ειδικές ανάγκες) και στους συμμαθητές τους (Evans και Richardson 1989; Salisbury κ.α., 1995; Gary κ.α., 1997).

* Λέκτορας Ειδικής Αγωγής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Οι περισσότερες έρευνες που σχετίζονται με τη μελέτη της κοινωνικής ένταξης των ανάπηρων παιδιών, αναφέρονται στην κοινωνική θέση που κατέχουν στα πλαίσια της ομάδας-τάξης, στη δυνατότητά τους για κοινωνική προσαρμογή και στις στάσεις των μη ανάπηρων μαθητών απέναντι στους ανάπηρους συμμαθητές τους, τόσο σε δομημένες, όσο και σε ελεύθερες εκπαιδευτικές και μη εκπαιδευτικές δραστηριότητες (Goodman κ.αλ., 1972; Cavalero και Porter 1980; Guralnick και Croom 1980; Rynders κ.αλ., 1980; Johnson και Johnson 1981; Kennedy κ.αλ., 1982; Kaufman κ.αλ., 1985; Taylor κ.αλ., 1987; Shapiro και Morgolis 1988; Jenkins κ.αλ., 1989).

Επιπλέον, υπάρχουν αρκετές συγκριτικές μελέτες για τη μέτρηση της αυτο-εκτίμησης ανάμεσα σε ανάπηρους μαθητές που εκπαιδεύονται σε γενικά σχολεία και σε εκείνους που εκπαιδεύονται σε ειδικά σχολεία ή ταυτοχρόνως σε ειδικές και γενικές σχολικές μονάδες. Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις τα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών είναι αντιφατικά και αλληλοσυγκρουόμενα, εντούτοις οι μελέτες αυτές δείχνουν, ότι οι ανάπηροι μαθητές και κυρίως οι μαθητές με νοητική καθυστέρηση, βιώνουν αρνητικές κοινωνικές σχέσεις όπως αυτές προβάλλονται, μέσα από την απορριπτική και περιθωριοποιημένη κοινωνική θέση που κατέχουν στα πλαίσια της ομάδας (Cullinan, Sabornie και Crossland 1992; Kaufman, Agard και Semmel 1985; Marwell 1990; Sale και Carey 1995; Roberts και Zubrick 1992). Υπάρχουν βέβαια και ερευνητικές μελέτες που δείχνουν ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι ανάπηροι μαθητές κατέχουν θετική ή ουδέτερη κοινωνική θέση (Siperstein και Leffert 1997; Marwell 1990).

Τα δεδομένα που έχουμε σήμερα για τους παράγοντες που επηρεάζουν την κοινωνική θέση των παιδιών στα πλαίσια της ομάδας-τάξης, προέρχονται κυρίως από μελέτες που σχετίζονται με την ανάλυση της κοινωνικής θέσης των μη ανάπηρων μαθητών. Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες προέρχονται από συγκρίσεις ανάμεσα σε μαθητές που χαίρουν κοινωνικής αποδοχής και σε εκείνους που βιώνουν την κοινωνική απόρριψη (Vosk κ.αλ., 1982; Asarnow και Callan 1985; Dodge και Feldman 1990).

Γνωρίζουμε ότι ένας από τους παράγοντες που επηρεάζει την κοινωνική θέση του παιδιού στην ομάδα, είναι η κοινωνική του συμπεριφορά (Coie κ.αλ., 1990; Burhrmeister και Furman 1986; βλέπε επίσης Newcomb κ.αλ., 1993). Όσον αφορά στους παράγοντες που επηρεάζουν την κοινωνική θέση των παιδιών με νοητική καθυστέρηση, η εικόνα είναι πιο συγκεχυμένη.

Τα σχετικά δεδομένα προέρχονται από μελέτες που συσχετίζουν την κοινωνική αποδοχή και την απόρριψη που βιώνουν οι μαθητές που εκπαιδεύονται σε ειδικά σχολεία (MacMillan και Morrison 1980; Morrison, Forness και MacMillan 1983; Roberts και Zubrick 1992). Τα αποτελέσματα των μελετών αυτών δείχνουν ότι τόσο η κοινωνική συμπεριφορά, όσο και η ακαδημαϊκή ικανότητα των παιδιών, επηρεάζουν την κοινωνική τους θέση. Υπάρχουν ωστόσο και ερευνητικά δεδομένα, τα οποία αξίζουν μεγαλύτερης προσοχής και συστηματικότερης ανάλυσης, καθώς απορρίπτουν γενικότερες υποθέσεις συσχετισμού της κοινωνικής συμπεριφοράς και της κοινωνικής θέσης των παιδιών με νοητική καθυστέρηση (Sperstein κ.αλ., 1997). Για παράδειγμα, μελέτες που διεξήχθησαν στα πλαίσια του γενικού σχολείου και είχαν ως στόχο τη διερεύνηση των παραγόντων που επηρεάζουν την κοινωνική θέση των παιδιών με νοητική καθυστέρηση, έδειξαν ότι:

- α) η επιθετική συμπεριφορά δε συμβάλλει στην αρνητική κοινωνική θέση των μαθητών με νοητική καθυστέρηση, καθώς οι εν λόγω μαθητές, δε θεωρούνται από τους συμμαθητές τους ως επιθετικοί. Αντίθετα, η επιθετική συμπεριφορά αποτελεί τον πιο σημαντικό παράγοντα για την αρνητική κοινωνική τοποθέτηση των μη ανάπηρων παιδιών στην ομάδα-τάξη,
- β) οι μαθητές με νοητική καθυστέρηση που γίνονται αποδεκτοί από την ομάδα, επιλέγουν φιλικές-πειθήνιες στρατηγικές, ενώ οι μαθητές που βιώνουν την κοινωνική απόρριψη, προβάλλουν φιλικές-επιβεβαιωτικές στρατηγικές πρόσβασης στην ομάδα. Οι κοινωνικά αποδεκτοί μαθητές έχουν λιγότερες απαιτήσεις και προβάλλουν πιο παθητική συμπεριφορά από ό,τι οι μαθητές που βιώνουν κοινωνική απόρριψη, αν και θα περίμενε κανείς να συμβαίνει το αντίθετο, και
- γ) οι μαθητές με νοητική καθυστέρηση, και αυτοί που είναι αποδεκτοί αλλά και αυτοί που απορρίπτονται ή παραμελούνται από την ομάδα, δε διαφέρουν ως προς τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν, για να βοηθήσουν τους συμμαθητές τους και να τους στηρίξουν σε κάποια δυσκολία. Επιπλέον, οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν, ανταποκρίνονται στη φύση και την υφή του προβλήματος που αντιμετωπίζει ο/η συμμαθητής/τρια τους. Εντούτοις, στα πλαίσια της τάξης οι ρόλοι αλλάζουν και οι μαθητές με νοητική καθυστέρηση θεωρούνται ότι είναι αυτοί που συνεχώς στηρίζονται από τους συμμαθητές τους.

Η μελέτη της κοινωνικής θέσης των ανάπηρων μαθητών αποτε-

λεί μία μόνο διάσταση των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων που βιώνουν οι μαθητές στα πλαίσια της γενικότερης ομάδας-τάξης. Η έννοια της φιλίας, σε αντίθεση με την κοινωνική θέση που χαρακτηρίζεται από μονομέρεια και γενικότητα, διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στη ζωή και ανάπτυξη των παιδιών. Η μελέτη των διαδικασιών που εμπεριέχονται στη διαμόρφωση στενών και αμοιβαίων διαπροσωπικών/φιλικών σχέσεων, μας βοηθάει να κατανοήσουμε τις διαδικασίες που εμπεριέχονται στην κοινωνική ένταξη.

Οι σχετικές ερευνητικές μελέτες δείχνουν, ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα σε ανάπηρους, κυρίως μαθητές με νοητική καθυστέρηση, και σε μη ανάπηρους μαθητές διαφέρουν αρκετά από τις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μη ανάπηρους μαθητές, καθώς στην πρώτη περίπτωση, οι διαπροσωπικές/φιλικές σχέσεις είναι πιο επιφανειακές, λιγότερο σταθερές, είναι επιρρεπείς στις συγκρούσεις και έχουν περιορισμένη αμοιβαία ανταλλαγή ενδόμυχων αποκαλύψεων (βλέπε Zetlin και Murtangh 1988).

Η ποιοτική ανάλυση των διαπροσωπικών σχέσεων και η προσέγγισή τους ως κοινωνικό βίωμα, είναι μία δύσκολη απόπειρα. Σύμφωνα με τον Hargreaves (1972) «η ένταση ανάμεσα στην προσωπική και την κοινωνική διάσταση φτάνει στο αποκορύφωμά της στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, ιδιαίτερα όταν οι διαπροσωπικές σχέσεις αποτελούν τον κεντρικό άξονα ανάλυσης» (σελ. 7). Ακόμα μεγαλύτερη δυσκολία παρουσιάζει η ανάλυση των διαπροσωπικών σχέσεων που βιώνουν τα παιδιά στα πλαίσια της δικής τους κουλτούρας. Η προσέγγιση και η κατανόηση της παιδικής κουλτούρας από ενήλικες ερευνητές είναι ένα αρκετά δύσκολο και επίπονο εγχείρημα.

Οι ενήλικες δυσκολεύονται αρκετά να κατανοήσουν την κουλτούρα των παιδιών, ακριβώς επειδή αυτή η κουλτούρα ανήκει στα παιδιά, δημιουργείται από τα παιδιά και απευθύνεται στα παιδιά και έτσι δεν είναι για τα «αυτιά και τα μάτια» των ενηλίκων. Είναι μια κουλτούρα αυτόνομη αν και –εν μέρει– έχει δημιουργηθεί ως μέσο ανταπόκρισης και αντιμετώπισης των δομών που έχουν δημιουργήσει οι ενήλικες.

Στόχος της μελέτης

Έχοντας ως βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, στην παρουσίαση αυτή, θα αναλύσουμε τη δυναμική των σχέσεων που ανα-

πτύσσονται ανάμεσα στους μαθητές σχολικής ηλικίας [παιδική κουλτούρα], με απώτερο στόχο να διερευνηθούμε

- α) μερικούς από τους παράγοντες που εμποδίζουν την ανάπτυξη ουσιαστικών διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα σε ανάπηρους και μη ανάπηρους μαθητές, και
- β) τις αναπτυσσόμενες αντιλήψεις και πρακτικές που σχετίζονται με τη διαμόρφωση και την κοινωνική κατασκευή της ταυτότητας των αναπήρων και την κατασκευή των εννοιών «αναπηρία» και «ανάπηρος».

Αν και η ανάλυση του όρου «κοινωνική ταυτότητα» εμπεριέχει την ανάλυση δύσκολων και πολυσύνθετων κοινωνικο-ψυχολογικών διαδικασιών, (βλέπε Tajfel 1978; Zavalloni και Guerin 1996) στην παρουσίαση αυτή, ο όρος «κοινωνική ταυτότητα» αναφέρεται κυρίως στην ταυτότητα που οι μη ανάπηροι μαθητές αποδίδουν στους ανάπηρους συμμαθητές τους, στα πλαίσια διαμόρφωσης διαπροσωπικών σχέσεων.

Μεθοδολογία

Η μεθοδολογική προσέγγιση, η συλλογή και ανάλυση των δεδομένων στηρίχθηκε στα πλαίσια της κριτικής εθνογραφίας (Atkinson, 1992; Burgess, 1982; Cohen και Manion, 1980; Delamont, 1992; Hammersley, 1986; Hewey, 1992; Oliver, 1992). Η συλλογή δεδομένων έγινε με τη χρήση ημι-κατευθυνόμενων ομαδικών συνεντεύξεων (αφού προηγουμένως είχε χρησιμοποιηθεί κοινωνιόγραμμα) και με συμμετοχικές παρατηρήσεις. Συγκεκριμένα, έγιναν:

- α) ημι-κατευθυνόμενες ομαδικές συνεντεύξεις με 103 μαθητές ενός δημοτικού σχολείου της Αγγλίας (βλέπε πιν.1). Οι ημι-κατευθυνόμενες συνεντεύξεις έγιναν με τη χρήση φωτογραφίας στην οποία απεικονίζονταν δύο κορίτσια σχολικής ηλικίας, η μία με σύνδρομο Ντάουν [η Σαμ] και η άλλη χωρίς σύνδρομο Ντάουν [η Κλαίρ]. Τα κορίτσια της φωτογραφίας ήταν άγνωστα στους μαθητές. Η φωτογραφία χρησιμοποιήθηκε ως ερέθισμα για την πρόκληση συζήτησης με τα παιδιά (βλέπε Vlachou, 1995). Από τους 103 μαθητές, 52 ήταν αγόρια και 51 ήταν κορίτσια ηλικίας από 5 χρονών και 10 μηνών έως 11 χρο-

ών και 6 μηνών. Οι μαθητές προέρχονταν από 4 τμήματα-τάξεις. Το κάθε τμήμα αποτελούσαν δύο τάξεις (Πρώτη και Δευτέρα (29 μαθητές), Τρίτη και Τετάρτη (2 τμήματα, 57 μαθητές), Πέμπτη και Έκτη (17 μαθητές). Στα τμήματα αυτά εκπαιδεύονταν και μαθητές που είχαν, με διάγνωση, χαρακτηριστεί ως παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Την ομάδα αυτή αποτελούσαν κυρίως μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες, παιδιά με σύνδρομο Ντάουν, και παιδιά με προβλήματα συμπεριφοράς, διαφορετικών ηλικιών. Οι εν λόγω μαθητές εκπαιδεύονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα της σχολικής εβδομάδας στα πλαίσια της γενικής τάξης, μαζί ή παράλληλα με τους συμμαθητές τους, ανάλογα με τις ανάγκες του προγράμματος και της τάξης, και

- β) με συμμετοχικές παρατηρήσεις που έγιναν εκτός και εντός τεσσάρων τάξεων και διήρκεσαν μία σχολική χρονιά.

πίνακας 4
Τάξεις και φύλο

Τμήματα-τάξεις	Αγόρια	Κορίτσια
Α' Τμήμα Πρώτη-Δευτέρα	14	15
Β' Τμήμα Τρίτη-Τετάρτη	16	11
Γ' Τμήμα Τρίτη-Τετάρτη	16	14
Δ' Τμήμα Πέμπτη-Έκτη	6	11

Ερμηνευτική προσέγγιση των αποτελεσμάτων

1. Διαπροσωπική αλληλεπίδραση: το πρώτο μέρος της εξίσωσης

Όπως αναφέρει η Παναγιωτοπούλου (1999) «ο εαυτός είναι μία πολύπλοκη και δυναμική οντότητα, η οποία διαμορφώνεται από ένα πλήθος κοινωνικο-πολιτιστικών παραγόντων. Περιλαμβάνει ό,τι το άτομο έχει καταλήξει να πιστεύει για τον εαυτό του στο παρελθόν, στο παρόν καθώς και ό,τι πιστεύει πιθανό για το μέλλον. Συνίσταται σε α) κοινωνικές ταυτότητες, β) ταυτότητες ρόλων και γ) προσωπικούς προσδιορισμούς. Οι παραπάνω διαστάσεις της ταυτότητας σχετίζονται είτε με την ανεξάρτητη σύλληψη του εαυτού ως αυτόνομου και ανεξάρτητου ατόμου, είτε με την

αλληλεξαρτώμενη σύλληψη του εαυτού, ως άμεσα συνδεδεμένου με τους άλλους...» (σελ. 159). Το πώς ένα άτομο αξιολογεί τον εαυτό του στα πλαίσια συγκεκριμένων διαπροσωπικών σχέσεων, συμβάλλει άμεσα στη γενικότερη αντίληψη που έχει για την αξία του ως άτομο (Harter κ.αλ., 1998). Ταυτοχρόνως, όμως, «άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο συνειδητά βλέπουμε τους εαυτούς μας ανάλογα με το πώς μας βλέπουν οι άλλοι» (βλέπε Mead 1934; σελ. 68).

Αν υποθέσουμε, ότι οποιαδήποτε αλληλεπίδραση έχει ένα συγκεκριμένο σημείο αφετηρίας, τότε στην περίπτωση της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανάπηρων και μη ανάπηρων μαθητών, οι σχέσεις δεν ξεκινούν από ένα ουδέτερο σημείο. Οι ανάπηροι μαθητές έχουν να αντιμετωπίσουν επιπλέον και την αντίληψη που έχουν διαμορφώσει οι άλλοι, τόσο για την αναπηρία, όσο και για την ταυτότητά τους πολύ πριν τους γνωρίσουν (Thomas 1982). Παρόλο που η έννοια «ανάπηρος» ερμηνευόταν διαφορετικά από διαφορετικούς μαθητές, εντούτοις η έννοια αυτή χρησιμοποιείτο κυρίως για να διαχωρίσει τους φυσιολογικούς από τους μη φυσιολογικούς.

- Μαθητής Α:* «Ανάπηρος σημαίνει ότι δεν είσαι φυσιολογικός.»
Μαθήτρια Β: «Οι ανάπηροι άνθρωποι δεν είναι σαν και εμάς...δεν είναι φυσιολογικοί.»
Μαθητής Γ: «Οι ανάπηροι είναι οι άνθρωποι εκείνοι που δεν μπορούν να κάνουν τα πράγματα που μπορεί να κάνει ένας φυσιολογικός άνθρωπος.»

Κατά παράδοξο τρόπο, παρόλο που η έννοια της φυσιολογικότητας αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο για τη διατήρηση της τάξης, σχεδόν κανένα από τα παιδιά δεν μπορούσε να προσδιορίσει την έννοια αυτή. Φαίνεται, ότι η έννοια της φυσιολογικότητας γίνεται κατανοητή μέσα από τα σημεία και τα σύμβολα που χρησιμοποιούμε, για να δείξουμε «τι δεν είναι φυσιολογικό», εδραιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο και διαχωρίζοντας την ομάδα του «εμείς» από την ομάδα των «άλλων». Οι παράγοντες που επηρεάζουν το σχηματισμό των ομάδων σχετίζονται με το κατά πόσο είναι σημαντικό το κριτήριο διαχωρισμού και το αν το κριτήριο αυτό έχει βιολογική ή μη βιολογική βάση. Ο Taylor (1981) επισημαίνει, ότι συγκεκριμένα κριτήρια (όπως χρώμα δέρματος, χαρακτηριστικά προσώπου κ.λ.π.) είναι πολύ πιθανόν να λειτουργήσουν ως βάση κατηγοριοποίησης.

Έχει επισημανθεί, ότι η δραστηριότητα της κατηγοριοποίησης

per se σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αρκεί για τη δημιουργία προκαταλήψεων και διακρίσεων (Tajfel κ.αλ., 1971). Συγκεκριμένα, η κοινωνική κατηγοριοποίηση ενδυναμώνει την αντίληψη της διαφορετικότητας ανάμεσα στις ομάδες και της ομοιογένειας στα πλαίσια της ενδοομάδας (Doise κ.αλ., 1978; Park και Rothbart 1982; Quattrone και Jones 1980). Τα παιδιά φαίνεται ότι προσδίδουν πιο αρνητικές διαστάσεις στη συμπεριφορά των μελών της εξωομάδας και θυμούνται περισσότερο τις αρνητικές τους συμπεριφορές, από ό,τι αυτές των μελών της ενδοομάδας (Hamilton και Trolie 1986).

Έτσι για τα παιδιά, το να είναι κάποιος φυσιολογικός, σημαίνει ότι τους μοιάζει/ ότι είναι σαν και αυτά, ενώ το να μην είναι φυσιολογικός, σημαίνει ότι δεν τους μοιάζει/δεν είναι σαν και αυτά ή σύμφωνα με τη διατύπωση μιας μαθήτριας της πρώτης Δημοτικού «ότι κάτι έχει πάει στραβά». Το να «είσαι σαν και μας» είναι φυσικό και φυσιολογικό, το να «μην είσαι σαν και εμάς» θεωρείται ξένο, ασυνήθιστο και αφύσικο (Thomas 1978). Οι αντιλήψεις περί εθνικών χαρακτηριστικών, φυλετικών, μειονοτικών και άλλων ομάδων, είναι μέρος της κοινωνικής μας εκπαίδευσης, καθώς ενυπάρχουν στη διαδικασία κοινωνικοποίησης.

Η αναπηρία σε κάθε της μορφή φαίνεται ότι γίνεται αντιληπτή από τα παιδιά, ως παραβίαση των προτεραιοτήτων που θέτουν για την «κοινωνική κανονικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης» «the appropriate social order of normalcy». Η πρώτη παραβίαση, κυρίως όταν έχουμε εμφανή στοιχεία της αναπηρίας, σχετίζεται με την κοινωνική κατασκευή των χαρακτηριστικών της εξωτερικής εμφάνισης.

Ο Hargreaves (1972) σε μία αρκετά τεκμηριωμένη ανάλυση των διαδικασιών που εμπεριέχονται στο σχηματισμό διαπροσωπικών σχέσεων αναφέρει, ότι οποιαδήποτε ανάλυση των ανθρώπινων σχέσεων θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τους τρόπους με τους οποίους ένα άτομο αντιλαμβάνεται τον «Άλλον». Ο σχηματισμός των αντιλήψεων για τον «Άλλον» είναι μία αρκετά πολύπλοκη διαδικασία, η οποία εμπεριέχει στατικά και δυναμικά στοιχεία, αντικειμενικά δεδομένα και υποκειμενικές κρίσεις.

Επιπλέον, εμπεριέχει μια σειρά διαδικασιών, όπως η αξιολογική οργάνωση των δεδομένων που έχουμε για τον άλλον, η ερμηνεία τους και η εξαγωγή αξιολογικών συμπερασμάτων, η οποία με τη σειρά της στηρίζεται στα ερμηνευτικά σχήματα που δημιουργεί ο καθένας, με βάση τις κοινωνικές του εμπειρίες και αξίες. Αυτή ακριβώς η αντίληψη του «ποιος είναι» και «τι είναι» ο άλλος, απο-

τελεί την κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς απέναντι στο συνάνθρωπο. Ένα από τα πιο δύσκολα ζητήματα που αντιμετωπίζει η κοινωνική ψυχολογία στη μελέτη των διαπροσωπικών αντιλήψεων και σχέσεων, είναι το κατά πόσο και ως ποιο βαθμό, οι αρχικές εντυπώσεις επηρεάζουν ή ακόμα και καθορίζουν τις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων (βλέπε Καλατζή, Σιδέρη και Βλάχου 1996).

Είναι γεγονός ότι ο άνθρωπος έχει την τάση να σκιαγραφεί, τόσο την προσωπικότητα, όσο και τη συναισθηματική κατάσταση του άλλου, έχοντας ως ερέθισμα κάποια από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του. Η επιλογή αυτών των χαρακτηριστικών δεν είναι τυχαία, ενώ βάσει αυτής της επιλογής αποδίδουμε περαιτέρω ποιοτικά χαρακτηριστικά στον άλλο, ακόμα και στην περίπτωση που δεν έχουμε κανένα άλλο ουσιαστικό στοιχείο της ταυτότητας, της προσωπικότητας και των βιωμάτων του. Η διαδικασία απόδοσης ποιοτικών χαρακτηριστικών είναι μία λειτουργία που συντελείται σε διαφορετικά επίπεδα πολυπλοκότητας.

Στο πρώτο επίπεδο, τα σήματα που παίρνουμε από την εξωτερική εμφάνιση του «Άλλου» παρέχουν τις πρώτες κοινωνικές πληροφορίες, οι οποίες δρουν ως ένα είδος προκατάληψης και επηρεάζουν τις αντιλήψεις μας για την ταυτότητα του. Τα παιδιά, όταν περιγράφουν τον άλλον, αναφέρονται στα χαρακτηριστικά της εξωτερικής εμφάνισης, όχι μόνο διότι επικεντρώνονται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αλλά και γιατί μέσα από την πολύπλοκη διαδικασία ανάπτυξης πολιτισμικής αγωγής/συνείδησης, αρχίζουν να μαθαίνουν τους κοινωνικο-πολιτισμικούς κανόνες και τις αξίες που αποδίδονται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά.

Έτσι αρχίζουν να διαμορφώνουν αυτό που θεωρείται ως «η κοινωνική κανονικότητα της εμφάνισης» «the appropriate social order of appearance». Οι αξίες αυτές δεν εφαρμόζονται μόνο στους άλλους, εφαρμόζονται και από τον «Εαυτό» στον «Εαυτό» για το σχηματισμό της αυτό-εικόνας. Τα παιδιά από την ηλικία των 6 χρόνων, έχουν ήδη σχηματίσει μία υποκειμενική αξιολογική εικόνα για τον εαυτό τους, η οποία ταυτίζεται με την εικόνα του σώματος και της εξωτερικής τους εμφάνισης. Τα παρακάτω αποσπάσματα, όπου τα παιδιά περιγράφουν τον εαυτό τους, είναι ενδεικτικά της παραπάνω διαπίστωσης:

Μαθήτρια Α: «Φαίνομαι όμορφη. Έχω μία πολύ ωραία μακριά κοτσίδα. Είμαι αξιαγάπητη».

Μαθητής Β: «Είμαι όμορφος, γιατί βουρτσίζω τα μαλλιά μου κάθε βράδυ. Έχω πολλά κορίτσια που τρέχουν πίσω μου, διότι είμαι κομψός.»

Μαθήτρια Γ: «Έχω κοντά σκουρο-καστανά μαλλιά και καφέ μάτια. Έχω ηλιοκαμένο δέρμα. Είμαι χαριτωμένη.»

Συχνά το «έχω» ή «δεν έχω» γίνεται «είμαι» ή «δεν είμαι». Τα χαρακτηριστικά της εξωτερικής εμφάνισης έχουν κοινωνική σημασία, διότι υποδηλώνουν περαιτέρω ποιοτικά χαρακτηριστικά, τα οποία με τη σειρά τους χρησιμοποιούνται ως βάση των αλληλεπιδράσεών τους. Αυτό φαίνεται καθαρά από τα παρακάτω αποσπάσματα, όπου οι μαθητές σκιαγραφούν την προσωπικότητα του κοριτσιού με σύνδρομο Ντάουν, έχοντας ως σημείο αναφοράς μόνο τη φωτογραφία της:

Μαθητής Α: Είναι άσχημη. Δεν είναι έξυπνη.

Ερευνήτρια: Πώς το ξέρεις ότι δεν είναι έξυπνη;

Μαθητής Α: Έχει αυτό το χαμόγελο... ξέρεις μοιάζει ότι είναι χαζή

(**Μαθητής Α:** 6 χρονών και 8 μηνών)

Μαθητής Β: Χρειάζεται [η κοπέλα με σύνδρομο Ντάουν της φωτογραφίας] περισσότερη βοήθεια από την Κλαίρ [την κοπέλα χωρίς σύνδρομο Ντάουν] γιατί μοιάζει εεε... φαίνεται ότι κάνει πάρα πολλά λάθη.

Ερευνήτρια: Φαίνεται ότι κάνει πάρα πολλά λάθη; Από πού το κατάλαβες;

Μαθητής Β: Δεν ξέρω. Απλά το μάντεψα. Φαίνεται.

(**Μαθητής Β:** 7 χρονών)

Μαθήτρια Γ: «Πρέπει να είναι ανάπηρη γιατί είναι χοντρή.»

(**Μαθήτρια Γ:** 6 χρονών και 9 μηνών)

Μαθήτρια Δ: Φαίνεται ότι τιμωρεί και χτυπά τα άλλα παιδιά, ότι τους κοροϊδεύει, τους σπρώχνει, τους βρίζει και συνέχεια μαλώνει με τους άλλους... Ναι, ναι το καταλαβαίνεις από τα μάτια της και το πρόσωπό της.

Μαθήτρια Ε: έχει σκληρό πρόσωπο... δεν θα ήθελα να είμαι φίλη της.

(**Μαθήτρια Δ:** 6 χρονών και 7 μηνών)

(**Μαθήτρια Ε:** 6 χρονών και 5 μηνών)

Μαθητής Στ: «Είναι άσχημη και δεν θέλω να έχω άσχημους φίλους.»

(**Μαθητής Στ:** 7 χρονών και 4 μηνών)

Οι προκαταλήψεις και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις όσον αφορά στην εξωτερική εμφάνιση, αναπτύσσονται ήδη από την προ-

σχολική και σχολική ηλικία (Lerner και Gellert 1969; Seefeldt 1984; Langlois και Stephan 1977). Το στερεότυπο της σωματικής ελκυστικότητας «physical attractiveness stereotype», στηρίζεται σε γενικότερες κοινωνικο-πολιτισμικές συμβάσεις, οι οποίες παρέχουν έτοιμες τυπολογίες (Argyle 1975). Η ελκυστικότητα των προσώπων και η εξωτερική εμφάνιση, αποτελούν κύρια παράμετρο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Επειδή η εξωτερική εικόνα του ανάπηρου τις περισσότερες φορές δεν ανταποκρίνεται στα πρότυπα ομορφιάς της κοινωνίας -συχνά έχουμε πολύ μεγάλες αποκλίσεις από αυτά- τα άτομα τα οποία δίνουν μεγάλη αξία στην εξωτερική εικόνα, τείνουν και στη μη αποδοχή των αναπήρων. Ο μη ανάπηρος θα κρίνει την ελκυστικότητα του ανάπηρου ανάλογα με το είδος των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων του. Όπως αναφέρουν οι Booth (1985) και Καλαντζή (1988), οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που όλοι κουβαλάμε μέσα μας σχετικά με το ταλέντο και την ομορφιά, έχουν πολύ βαθιές και πολύπλευρες πολιτικο-κοινωνικές και πολιτιστικές ρίζες, ενώ η πίεση για την απόλειψή τους, μπορεί να προκαλέσει βαθιά ριζωμένες αντιδράσεις. Ευτυχώς, όπως δείχνει ο παρακάτω διάλογος ανάμεσα σε δύο μαθητές της Τετάρτης δημοτικού, υπάρχουν και περιπτώσεις, όπου τα κυρίαρχα αξιακά συστήματα κρίνονται και επιφέρουν συγκρούσεις, καθώς διαφορετικά σύμβολα/χαρακτηριστικά έχουν διαφορετικές ερμηνείες από διαφορετικούς ανθρώπους.

- Μαθητής Α:* Η Σαμ είναι άσχημη, με καλούς τρόπους, φιλική, έξυπνη και καλή.
- Μαθητής Β:* Μα πως είναι δυνατόν να είναι άσχημη και ταυτόχρονα να είναι καλή και φιλική. Θα πρέπει να πεις άσχημη, χωρίς καλούς τρόπους [διακόπτεται από τον μαθητή Α]
- Μαθητής Α:* Ναι μπορεί να είναι άσχημη, αλλά κάποιος μπορεί να είναι άσχημος και την ίδια στιγμή να είναι και καλός.

Η κοινωνικο-πολιτισμική σημασία που δίνεται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της εξωτερικής εμφάνισης, επηρεάζει άμεσα τη διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ ανάπηρων και μη ανάπηρων μαθητών, διότι η απόκλιση από την κοινωνική κανονικότητα της εμφάνισης προσδιορίζεται ως «μη φυσιολογική». Οι Ories (1959) στο βιβλίο τους «Παραδόσεις και Γλώσσα της Κουλτούρας των Παιδιών», αναφέρουν, ότι οι διαφορές στην εμφάνιση είναι πολύ σημαντικές για τα παιδιά, καθώς συμβάλλουν στη δημιουργία του «λεξιλογίου

της ιδιαιτερότητας», «*vocabulary of distinctiveness*», το οποίο γίνεται πιο πολύπλοκο, όταν παρέχει την κοινωνική και ιδεολογική βάση για την επιβεβαίωση της «ταυτότητας της αναπηρίας».

Όπως φαίνεται από τα παρακάτω αποσπάσματα των μαθητών, το λεξιλόγιο αυτό εμπεριέχει και προβάλλει μία σειρά από προκαταλήψεις, που σχετίζονται με την κοινωνική διάσταση της ταυτότητας του αναπήρου:

Μαθητής Α: Οι ανάπηροι άνθρωποι δεν μπορούν να μάθουν πράγματα, διότι δεν μπορούν να διαβάσουν και να γράψουν και όταν θα μεγαλώσουν, θα κλέβουν καταστήματα. Ξέρω κάποιον που είναι ανάπηρος και κλέβει καταστήματα, διότι δεν ξέρει τι κάνει.

Μαθήτρια Β: Όχι, όχι αυτό είναι ψέμα γιατί τον ξέρω αυτόν τον άνθρωπο μένουμε όλοι στην ίδια γειτονιά και δεν κλέβει καταστήματα

Μαθητής Γ: «Δεν κάνουμε φίλους ανάπηρους ανθρώπους, γιατί μπορεί να σκοτωθούν. Κάνουν χαζά πράγματα και πηγαίνουν στους γιατρούς και μπορεί να σε πάρουν στο μοτοποδήλατό τους και να σε σκοτώσουν.»

Μαθήτρια Δ: «Οι ανάπηροι μπορεί να σε απαγάγουν. Η μαμά μου λέει ότι υπάρχουν άνθρωποι που απαγάγουν παιδιά τα βάζουν στο αυτοκίνητό τους και τα πάνε μακριά από την οικογένειά τους. Έχω κάτι γείτονες και είναι ανάπηροι και παίρνουν χάπια επειδή είναι ανόητοι.»

Τα προβλήματα με τη χρήση ετικετών και τη δημιουργία κοινωνικών κατηγοριών πηγάζουν από το γεγονός, ότι η ανθρώπινη ύπαρξη διαστρεβλώνεται και συρρικνώνεται πίσω από την αντίληψη που έχει κάποιος για ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, όπως είναι αυτό της αναπηρίας. Αυτό έχει μία σειρά από αρνητικές συνέπειες για τους ίδιους τους ανάπηρους μαθητές. Όπως αναφέρει ο Goffman (1963), συνήθως ένας άνθρωπος ο οποίος έχει γίνει αντικείμενο στερεοτυπικών αντιλήψεων και προκαταλήψεων, βρίσκεται στην πολύ δύσκολη και καταπιεστική θέση να έχει δύο «κοινωνικές ταυτότητες»: την πιθανή κοινωνική ταυτότητα που του προσάπτουν οι άλλοι και την πραγματική ταυτότητα, όπως τη βιώνει ο ίδιος. Όσο μεγαλύτερο γίνεται αυτό το χάσμα, τόσο μεγαλύτερη είναι η κοινωνική καταπίεση που υφίσταται ο άνθρωπος αυτός. Ο Γκότοβος (1990), αναφέρει, ότι «η εκτίμηση ενός από μου εκφράζει την αξιολογική διάσταση της ταυτότητάς του και

παρουσιάζει διαβαθμίσεις ανάλογα με τη συμμετοχή του στην αλληλεπίδραση.

Προβλήματα –τα οποία βιώνονται σαν συναισθηματικές καταστάσεις από τους μετέχοντες– παρουσιάζονται στην αλληλεπίδραση, όταν τα γεγονότα που εκδηλώνονται κατά τη διάρκεια της δε συμβαδίζουν με την κοινωνική αξία του ατόμου, όπως αυτή προέκυψε από την εντύπωση που καθιερώθηκε γι' αυτό στην αλληλεπίδραση (σελ. 135). Όπως δείχνουν τα παρακάτω αποσπάσματα, υπήρχαν και περιπτώσεις μαθητών, κυρίως των μεγαλύτερων τάξεων [Πέμπτης και Έκτης], όπου η καθημερινή συνδιαλλαγή με ανάπηρους συμμαθητές ή/και συγγενικά πρόσωπα άμβλυνε τις προκαταλήψεις:

- Μαθητής Α:* Η μαμά μου είναι ανάπηρη και σημαίνει ότι, πώς να σου το εξηγήσω, ανάπηρος είναι κάποιος που έχει μία βλάβη σε ένα μέρος του σώματός του, για παράδειγμα, με τα χέρια του ή με τα πόδια του.
- Μαθήτρια Β:* Κάποιος είναι ανάπηρος, όταν για παράδειγμα έχει χάσει μία από τις αισθήσεις του ή έχει πρόβλημα με τα πόδια του και είναι σε αναπηρική καρέκλα. ..Αλλά ανάπηρος είναι και αυτός που έχει προβλήματα με τον εγκέφαλο του.
- Μαθήτρια Γ:* Οι ανάπηροι άνθρωποι είναι άνθρωποι σαν κι εμάς, αλλά υπάρχουν μερικά πράγματα τα οποία δεν μπορούν να τα κάνουν...έτσι, εάν η δασκάλα πρέπει να τους διδάξει ένα παιχνίδι, θα πρέπει να τους δείξει, τι ακριβώς πρέπει να κάνουν.
- Μαθητής Δ:* Οι ανάπηροι είναι κανονικοί άνθρωποι απλά έχουν χάσει μία από τις αισθήσεις τους, όπως για παράδειγμα την ακοή ή μπορεί να έχουν χάσει δύο αισθήσεις δεν βλέπουν και δεν ακούν, όμως όταν χάνεις μία αίσθηση, βελτιώνεις πολύ καλύτερα μία άλλη αίσθηση.

1α. Το Θέμα της Εγγύτητας

Το γεγονός ότι η εγγύτητα αμβλύνει τις προκαταλήψεις και οδηγεί σε πιο ουσιαστικές διαπροσωπικές σχέσεις, έχει ήδη επισημανθεί από τον Homans (1951), ο οποίος τόνισε ότι όσο πιο κοντά τοποθετούνται δύο άνθρωποι, τόσο περισσότερο αυξάνονται οι πιθανότητες να αρέσει ο ένας στον άλλον. Αυτό πιθανόν να συμβαίνει, διότι έτσι αυξάνονται οι ευκαιρίες για αλληλεπίδρα-

ση και κατά συνέπεια έχουν περισσότερες ευκαιρίες να γνωριστούν καλύτερα (βλέπε επίσης Haselager κ.αλ., 1998). Αυτή η διαπίστωση τεκμηριώθηκε εν μέρει από την παρούσα μελέτη σε διαφορετικές καταστάσεις.

Πρώτα απ' όλα στις ομαδικές συζητήσεις με τα παιδιά και των τριών τάξεων, όπου, ως αφετηρία της συζήτησης χρησιμοποιήθηκε η φωτογραφία, οι απόψεις των παιδιών για την ταυτότητα της κοπέλας της φωτογραφίας με σύνδρομο Ντάουν, ήταν πολύ πιο αρνητικές από τις αντιλήψεις και τις απόψεις τους σχετικά με τους/τις συμμαθητές/τριες τους με σύνδρομο Ντάουν. Αυτό εξηγείται, εάν το συσχετίσουμε και με άλλα ερευνητικά δεδομένα, που σχετίζονται με τη διαφυλετική αποδοχή και αναφέρουν, ότι οι αντιλήψεις που σχηματίζονται κατά το αρχικό επίπεδο αλληλεπίδρασης, επηρεάζονται άμεσα από τα εμφανή χαρακτηριστικά της φυλής (Carter κ.αλ., 1980). Αποκλείοντας λοιπόν τις ευκαιρίες αλληλεπίδρασης που προέρχονται από την εγγύτητα, αποκλείονται ταυτοχρόνως και οι ευκαιρίες για την εξερεύνηση των μοναδικών χαρακτηριστικών που προβάλλει το κάθε άτομο σε κοινές εμπειρίες.

Η επίδραση της εγγύτητας στη διαπροσωπική προσέλευση φάνηκε και από μια σειρά ευρύτερων δεδομένων, όπως για παράδειγμα το γεγονός, ότι είκοσι (20) από τους είκοσι-επτά (27) μαθητές της Τρίτης και Τετάρτης τάξης ανέφεραν ως φίλο τους τουλάχιστον έναν συμμαθητή τους που προερχόταν από την ίδια γειτονιά.

Η εγγύτητα της γειτονιάς φαίνεται να είναι πολύ σημαντική, ιδιαίτερα για την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε ανάπηρους και μη ανάπηρους μαθητές, όχι μόνο διότι αποτελεί το χώρο στον οποίο πρώτο - συναντούνται τα παιδιά πολύ πριν πάνε στο σχολείο, αλλά και διότι τους παρέχεται η δυνατότητα να εμπλουτίσουν τις αλληλεπιδράσεις τους, αποκτώντας έτσι το αίσθημα της συνέχειας και της συνοχής. Όλες αυτές οι δραστηριότητες που θεωρούνται αυτονόητες για την πλειοψηφία των μαθητών και αποτελούν φυσική πορεία της καθημερινής τους ζωής, είναι ανύπαρκτες για τα παιδιά του σχολείου που χαρακτηρίζονται ως παιδιά με ειδικές ανάγκες, καθώς το σχολείο στο οποίο εκπαιδεύονται, δεν είναι το σχολείο της γειτονιάς τους. Το παρακάτω απόσπασμα που δόθηκε από τη δασκάλα του σχολείου, η οποία ήταν και μητέρα ενός ανάπηρου παιδιού, δείχνει τη σημαντικότητα της εγγύτητας του σχολείου με τη γειτονιά στην οποία μένει το παιδί.

Εκπαιδευτικός: «Τα παιδιά που ζουν κοντά στο σχολείο τους, έχουν τη δυνατότητα να αλληλεπιδρούν και εκτός σχολείου.

Είναι φυσικό και επηρεάζει τις φιλίες τους. Ενώ εάν ζουν μακριά από το σχολείο, δεν υπάρχει συνοχή και συνέχεια...Σε αυτή την περίπτωση οι φιλίες της γειτονιάς δεν είναι αυθεντικές. Για παράδειγμα, ας πάρουμε ένα γεγονός, όπως είναι οι γιορτές γενεθλίων που κάνουν τα παιδιά στο σπίτι. Ποιόν θα καλέσεις ως φίλο; Τα παιδιά με τα οποία περνάς τη μισή μέρα σε καθημερινή βάση στο σχολείο μένουν μακριά και είναι δύσκολο να τα καλέσεις, διότι πολλές φορές οι γονείς δεν έχουν το χρόνο να τα μεταφέρουν με το αυτοκίνητό τους στη γειτονιά που μένεις ή θα πρέπει να γίνουν ολόκληροι διακανονισμοί για να έρθουν τα παιδιά και έτσι οι γονείς δεν μπαίνουν καν σε αυτό τον κόπο. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορείς να καλέσεις τα παιδιά της γειτονιάς, διότι δεν υπάρχει αυτή η στενή αλληλεπίδραση που υπάρχει με τους συμμαθητές... Διότι ανεξάρτητα με το τι λέγεται, τα ανάπηρα παιδιά θεωρούνται ως παράξενα όντα... καταλαβαίνεις τι εννοώ. Κι έτσι τα ανάπηρα παιδιά δεν έχουν το αίσημα του "ανήκειν". Συνήθως είναι πολύ καλό να ξέρεις ότι ανήκεις κάπου: συνδέεσαι με την οικογένεια, αλλά είναι σημαντικό να συνδέεσαι και με τους συνομηλίκους σου - με τη γειτονιά σου, με το σχολείο σου. Αρκετές φορές τα ανάπηρα παιδιά, ακριβώς επειδή υπάρχει ασυνέχεια στις φιλικές τους σχέσεις, δυσκολεύονται να προσδιορίσουν ένα μέρος στο οποίο πραγματικά αισθάνονται ότι ανήκουν...»

Φαίνεται λοιπόν, ότι η εγγύτητα είναι πολύ σημαντική για την προώθηση στενών διαπροσωπικών σχέσεων και η υποτίμηση της σημαντικότητάς της, σημαίνει υποτίμηση ενός πολύ σημαντικού παράγοντα δημιουργίας ουσιαστικών σχέσεων. Το πρόβλημα βέβαια με αυτή τη διαπίστωση είναι ότι η εγγύτητα, παρά τη σπουδαιότητά της, δεν επαρκεί για τη μείωση των προκαταλήψεων και πολύ περισσότερο για τη δημιουργία ουσιαστικών και στενών φιλικών σχέσεων ανάμεσα στους ανάπηρους και μη ανάπηρους μαθητές (Hoben 1980).

2. Διαπροσωπική αλληλεπίδραση: το δεύτερο μέρος της εξίσωσης

2α. Παιδική Κουλτούρα

Οι παράγοντες που εμποδίζουν τη δημιουργία ουσιαστικών διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα σε ανάπηρους και μη ανάπηρους μαθητές σχετίζονται αρχικά με τα οφέλη που αποκομίζουν τα παιδιά από τις στενές διαπροσωπικές σχέσεις που συνάπτουν.

Οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις και οι φιλίες βοηθούν τα παιδιά να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που απορρέουν από τη δομική τους θέση και μειώνουν την απειλητική διάσταση του σχολείου. Οι φιλίες κατέχουν κεντρική θέση στη ζωή των παιδιών καθώς λειτουργούν ως σωτήρια συμμαχία απέναντι σε καταπιεστικές καταστάσεις, όπως είναι ο φόβος, η πλήξη, οι κανονισμοί, η αυταρχική εξουσία και οι αντιφατικές προσδοκίες των ενηλίκων (Furlong 1976). Η παιδική κουλτούρα και οι φιλίες είναι για τα παιδιά το αντίδοτο του επίσημου συστήματος.

Η σχετική με την ανάπτυξη του παιδιού βιβλιογραφία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο που διαδραματίζει η φιλία στη γενικότερη κοινωνική ανάπτυξη και ισορροπία του παιδιού. Οι φιλίες παρέχουν στα παιδιά το μέσο για την ανάπτυξη κρίσιμων διαπροσωπικών δεξιοτήτων που σχετίζονται με καταστάσεις συνεργασίας, μοιράσματος, αυτοπειθαρχίας, αυτό-αποκάλυψης και επίλυσης συγκρούσεων. Παρέχουν, επίσης, στα παιδιά σημαντικά αποθέματα συναισθηματικής στήριξης σε αγχογόνες καταστάσεις και σημαντικά οφέλη, όπως αφοσίωση, αγάπη, οικειότητα, καταξίωση, το αίσθημα του «ανήκειν» και το αίσθημα της προστασίας που πηγάζει από τις αξιόπιστες συμμαχίες που δημιουργούν μεταξύ τους, οφέλη τα οποία δεν παρέχονται άμεσα από το πλαίσιο της ομάδας. Δεν εκπλήσσει το γεγονός, ότι οι φιλίες των παιδιών επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη διαδικασία της ομαλής προσαρμογής τους στο σχολείο και συμβάλλουν στην ανάπτυξη της αυτο-εκτίμησης και της αρμονικής εσωτερικής ανάπτυξης του παιδιού (Haselager κ.αλ., 1998). Επιπλέον, στο χώρο της αναπτυξιακής ψυχολογίας, εξετάζεται ο ρόλος συγκεκριμένων διαπροσωπικών σχέσεων όπως είναι οι φιλίες, στην προώθηση και διευκόλυνση των διαδικασιών της πρώτης ανάγνωσης και γραφής, καθώς επίσης και της ανάπτυξης του προφορικού λόγου (Jones 1998).

Το πόσο σημαντικές είναι οι φιλίες τόσο για τους ανάπηρους όσο και για τους μη ανάπηρους μαθητές, φαίνεται και από τις απαντήσεις που δίνουν όταν ρωτούνται «τι τους αρέσει από το σχολείο». Οι φιλικές διαπροσωπικές σχέσεις στο σχολείο θεωρούνται από τα ίδια τα άτομα με νοητική καθυστέρηση από τις πιο πολύτιμες εμπειρίες στη ζωή τους (βλέπε Rusch κ.αλ., 1997). Όπως τονίζει η Davies (1982), «ο φόβος της μοναξιάς, η πιθανότητα να είσαι εκτός της κουλτούρας των συνομήλικων δεν θα πρέπει να υποτιμάται, όταν προσπαθούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά κατανοούν τον κόσμο της φιλίας. Το να είσαι μόνος σου σε ένα εντελώς καινούργιο περιβάλλον χωρίς φίλους, είναι ολέθριο...» (σελ. 61)

Αυτό φαίνεται και από τις απαντήσεις που έδωσαν τα παιδιά με ή χωρίς κάποια μορφή αναπηρίας, όταν ρωτήθηκαν «πόσο σημαντικό είναι να έχεις φίλους»

Μαθήτρια Α: «Εάν δεν έχεις φίλους, θα πλήττεις συνέχεια... Είναι φοβερό να είσαι μόνος σου.»

Μαθητής Β: «Θα ήμουν πολύ στενοχωρημένος, εάν δεν είχα φίλους. Θα έπρεπε να πηγαίνω πάνω κάτω, πάνω κάτω στο προαύλιο με τα χέρια στις τσέπες και θα ήμουν μόνος και θα έπρεπε να εργάζομαι και να κάνω άλλα πράγματα εντελώς μόνος μου. Δεν θα μου άρεσε καθόλου.»

Μαθητής Γ: «Εάν δεν είχες φίλους θα ήσουν μόνος σου και δεν θα είχες τίποτα να κάνεις και θα καθόσουν σε μία γωνία και θα σε έπιανε τρέλα. Χρειαζόμαστε κάποιον για να μην αισθανόμαστε λύπη και πλήξη.»

Η ένταξη στην παιδική κουλτούρα αποτελεί μία από τις βασικότερες ίσως ανάγκες των παιδιών, ταυτοχρόνως όμως είναι και μία από τις πιο δύσκολες και πολύπλοκες διαδικασίες. Όπως αναφέρει ο Goodman (1972), «τα παιδιά όταν ξεκινούν να δημιουργήσουν φιλίες θα πρέπει να συντονίσουν τις προσπάθειές τους κατά τον ίδιο περίπλοκο τρόπο που οι μουσικοί συντονίζουν τις προσπάθειές τους, για να παίξουν ένα ορχηστρικό κομμάτι μουσικής τζαζ » (σελ. 76). Το πώς τα παιδιά βιώνουν και τι νόημα προσάπτουν στις πολύπλοκες και συχνά ευμετάβλητες διαπροσωπικές τους σχέσεις, αποτελούν κεντρικούς άξονες διαμόρφωσης της κουλτούρας τους.

Επιπλέον, ο Pollard (1985) μελετώντας την παιδική κουλτούρα έδειξε, ότι «το τυπικό σύστημα του σχολείου, με την ιεραρχία του, τους κανόνες και τα συγκεκριμένα κριτήρια αξιολόγησης συνυπάρχει (ή ενυπάρχει) μαζί με το σύστημα που έχουν δημιουργήσει τα παιδιά το οποίο μπορεί να είναι λιγότερο τυπικό, στηρίζεται όμως και αυτό σε ιεραρχίες, κανόνες και συγκεκριμένα κριτήρια πειθαρχίας» (σελ. 80)

Είναι αυτοί ακριβώς οι κανόνες και τα συγκεκριμένα κριτήρια αξιολόγησης των παιδιών που καθιστούν την παιδική κουλτούρα ευεργετική από τη μία πλευρά και καταπιεστική από την άλλη. Από τη μία πλευρά η δημιουργία, η κατανόηση και ο επιδέξιος χειρισμός αυτών των κριτηρίων-κανόνων παρέχουν στα παιδιά τη δυνατότητα να δομήσουν την πραγματικότητα που βιώνουν και να κατασκευάσουν τη δική τους κουλτούρα, μέσα στα πλαίσια των

δομών που έχουν κατασκευάσει οι ενήλικες. Από την άλλη πλευρά, η ένταξη και η διατήρηση μιας θετικής θέσης σε αυτή τη κουλτούρα απαιτεί υψηλό βαθμό υπακοής και ικανοτήτων διαπραγμάτευσης. Σ' αυτή την περιοριστική διάσταση της παιδικής κουλτούρας είναι πολύ σημαντικός ο ρόλος της φιλίας ως μέσο προώθησης και διασφάλισης αρκετών ιδιοτελών αυτό-συμφερόντων και όχι αμοιβαίων ενδιαφερόντων.

Το ίδιο συμβαίνει και σε παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών, παρόλο που αρχίζουν εξελικτικά να θεωρούν τις διαπροσωπικές σχέσεις ως αμοιβαίες και ανταποδοτικές, μέσα από τις οποίες το κάθε άτομο θα πρέπει να δίνει προσοχή και στην πλευρά του άλλου. Αυτός ο εγωκεντρισμός στη σύναψη διαπροσωπικών σχέσεων είναι απαραίτητος για την επιβίωση του προσωπικού και κοινωνικού εαυτού. Δικαιολογείται, εάν αναλογιστούμε ότι κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας τα παιδιά, έρχονται αντιμέτωπα με τις πιο θεμελιώδεις κοινωνικές διαστάσεις των διαπροσωπικών σχέσεων, συμπεριλαμβανομένων και της διατήρησης της ταυτότητας και της κοινωνικής θέσης τόσο στην παιδική όσο και στην κουλτούρα των ενηλίκων. Επομένως, δε μας ξαφνιάζει το γεγονός, ότι τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη φιλία ως μια σχέση πολλαπλών ανταλλαγών (βλέπε Thomas 1978). Μέσα σε αυτό το πλέγμα ανταλλαγών και αυτό-συμφερόντων, κρίνεται και η συμπεριφορά των ανάπηρων από τους μη ανάπηρους συμμαθητές.

2β. *Ο Μανδύας της Ικανότητας:*

Η Κοινωνική Διάσταση της Συμπεριφοράς

Ενώ οι αντιδράσεις των παιδιών απέναντι στα παιδιά της φωτογραφίας έδειξαν, ότι η εμφάνιση ήταν το κυριότερο κριτήριο αξιολόγησης του «Άλλου», οι απαντήσεις τους σχετικά με τις καθημερινές διαπροσωπικές σχέσεις με τους συμμαθητές τους – συμπεριλαμβανομένων και των ανάπηρων συμμαθητών – έδειξαν ότι η λειτουργικότητα της συμπεριφοράς αποτελούσε σημαντικότερο παράγοντα για την ομαλή σύναψη στενών διαπροσωπικών σχέσεων (βλέπε επίσης: Bigler κ.αλ., 1997).

Αρκετοί ερευνητές (Goodman 1972; Peterson και Haralick 1997), όπως και οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν σε αυτήν τη μελέτη, θεωρούν ότι τα παιδιά μικρότερης ηλικίας, αποδέχονται περισσότερο τους ανάπηρους συμμαθητές τους, από ό,τι τα παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών. Τα ευρήματα της συγκεκριμένης μελέτης έδειξαν, ότι το θέμα αυτό είναι αρκετά πολύπλοκο. Βρέθηκε ότι τα μικρότερα παιδιά ήταν πιο απορριπτικά στις απαντήσεις

τους σχετικά με τους ανάπηρους συμμαθητές τους – κυρίως τους συμμαθητές με σύνδρομο Ντάουν– απ' ό,τι οι μεγαλύτεροι μαθητές. Ταυτοχρόνως όμως, από τις συμμετοχικές παρατηρήσεις που έγιναν στο χώρο του προαυλίου διαπιστώθηκε, ότι τα παιδιά με σύνδρομο Ντάουν συμμετείχαν πολύ περισσότερο στα παιχνίδια των παιδιών μικρότερης ηλικίας, από ό,τι σε αυτά των παιδιών μεγαλύτερης ηλικίας.

Σίγουρα οι διαφορετικές προσωπικότητες και οι διαφορετικές κοινωνικές δεξιότητες των παιδιών με σύνδρομο Ντάουν επηρεάζαν τη συχνότητα, τη φύση και την ποιότητα των σχέσεών τους με τους μη ανάπηρους συμμαθητές τους. Ταυτοχρόνως όμως, αυτές οι διαπροσωπικές σχέσεις επηρεάζονταν και από τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά διαφορετικών ηλικιών αντιλαμβάνονταν την έννοια της φιλίας, τις προσωπικές τους ανάγκες, τη δομή και φύση των δραστηριοτήτων τους, τη γνωστική τους ανάπτυξη σχετικά με τα επίπεδα κατανόησης, την ηθική τους ανάπτυξη σχετικά με το τι θεωρείται σωστό ή λάθος σε σχέση με τους άλλους και τις πρότερες εμπειρίες τους, που αναπόφευκτα επηρεάζουν την κοινωνική τους ανάπτυξη. Οι διαφορετικοί τύποι φιλιών και αυτό-αναγκών δε σχετίζονται κατ' ανάγκη με την ηλικία, ενώ δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι υπάρχει ένα μόνο απλό 'ιεραρχικά' αναπτυξιακό μοντέλο φιλικών σχέσεων. Όπως αναφέρει η James (1993), υπάρχει αρκετή σύγχυση ανάμεσα στις διαφορετικές φάσεις της φιλίας και κάθε παιδί μπορεί να βρίσκεται σε διαφορετικό στάδιο ανάπτυξης φιλικών σχέσεων με διαφορετικά παιδιά (βλέπε επίσης Roffey κ.α., 1994).

Τα παιδιά της πρώτης παιδικής ηλικίας, στην προσπάθειά τους να αμβλύνουν τα συναισθήματα φόβου και αβεβαιότητας που σχετίζονται με το γεγονός ότι έχουν να διαπραγματευτούν μόνα τους τη δυνατότητα ένταξής τους στην κουλτούρα του προαυλίου, είναι πρόθυμα να γίνουν φίλοι με οποιονδήποτε συμμαθητή/τρια είναι πρόθυμος/η να παίξει μαζί τους και ακόμα καλύτερα «να παίξει αυτό που εγώ θέλω να παίξω». Σε αυτή την περίπτωση ο άλλος είναι αρεστός, αποδεκτός και φίλος, ανάλογα με το αν είναι αρεστή, αποδεκτή και φιλική η συμπεριφορά του, ενώ η συμπεριφορά του είναι αρεστή και φιλική, όταν ικανοποιεί την επιθυμία για παιχνίδι. Έτσι, οι φίλοι εκτιμούνται για τη φυσική πρόσβαση που σου παρέχουν ή ακόμα και για τα υλικά και φυσικά τους χαρακτηριστικά. Όπως δείχνουν οι παρακάτω απαντήσεις, των παιδιών της Πρώτης Δημοτικού, η συχνή παραβίαση αυτού του κανόνα από τη συμμαθήτριά τους με σύνδρομο Ντάουν απο-

τελούσε και τον εκφρασμένο λόγο για τον οποίο μερικοί συμμαθητές δεν ήθελαν να παίζουν μαζί της.

Μαθητής Α: «Δεν παίζω με την Σουζάνα, γιατί δεν θέλει να παίξει μαζί μου»

Μαθήτρια Β: «Δεν μου αρέσει να παίζω με την Σουζάνα, γιατί κάθε φορά που ξεκινάμε το παιχνίδι τα παρατάει και φεύγει. Δεν κάθεται να παίξει μαζί μου»

Κατά την ίδια βέβαια λογική:

Μαθήτρια Γ: «Μου αρέσει η Σουζάνα, γιατί με κυνηγάει και μετά ψάχνει να με βρει. Διασκεδάζουμε»

Μαθητής Δ: «Μου αρέσει να παίζω με τη Σουζάνα, γιατί με αφήνει να παίζω με τα αυτοκινητάκια της»

Οποιαδήποτε άλλη συμπεριφορά χαρακτηριζόταν ως μη φιλική, ενώ πολλές φορές ακόμα και οι ηπιότερες επιθετικές συμπεριφορές, όπως ελαφρό χτύπημα, σπρώξιμο, τράβηγμα κ.λ.π. θεωρούντο ως απειλητικές συμπεριφορές.

Είναι σημαντικό να τονίσουμε στο σημείο αυτό, ότι τα παιδιά του σχολείου με Σύνδρομο Ντάουν αρκετές φορές χρησιμοποιούσαν ήπιες επιθετικές συμπεριφορές, καθώς θεωρούσαν ότι έτσι θα ξεκινούσαν μια διαπροσωπική αλληλεπίδραση ακόμα και αν αυτό ήταν ότι «προκαλώ τον άλλον να τρέξει για να με πιάσει». Αυτοί οι διαφορετικοί «τρόποι επικοινωνίας» προκαλούσαν μια σειρά από περαιτέρω παρεξηγήσεις. Όπως δείχνουν τα παρακάτω αποσπάσματα, τέτοιου είδους συμπεριφορές αποτελούσαν για τους συμμαθητές ενδείξεις μη αποδοχής τους από τους ανάπηρους συμμαθητές τους και πολλές φορές, στα πλαίσια της αρνητικής αμοιβαιότητας, προκαλούσαν περαιτέρω αρνητικές συμπεριφορές.

Μαθητής Α: «Δεν μου αρέσει [η Σουζάνα] γιατί δεν της αρέσω. Δεν με αφήνει να παίζω μαζί της»

Μαθήτρια Β: « Η Σουζάνα με σπρώχνει επειδή της αρέσει να σπρώχνει και με κλωτσάει και μετά την κλωτσάω κι εγώ»

Η έννοια της αρνητικής αμοιβαιότητας

Η αρνητική αμοιβαιότητα αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό της παιδικής κουλτούρας και σε αρκετές περιπτώσεις αποτελεί το

αφετηριακό σημείο για το ξεκίνημα καινούργιων διαπροσωπικών σχέσεων. Όπως αναφέρει η Davies (1982), στην παιδική κουλτούρα ισχύει ο εξής κανόνας: «Είμαι ο καθρέφτης σου, που σου δείχνει το πως αντιλαμβάνομαι τη συμπεριφορά σου απέναντί μου» (σελ. 76). Μέσα από την αρνητική αμοιβαιότητα τα παιδιά μαθαίνουν ότι η συμπεριφορά τους έχει συνέπειες. Επιπλέον, η αμοιβαιότητα που παρουσιάζεται στις αλληλεπιδράσεις των παιδιών εμπεριέχει το στοιχείο του ελέγχου, παρόλο που τα παιδιά δεν παραδέχονται τον έλεγχο ως κίνητρο συγκεκριμένων συμπεριφορών τους.

Οι συγκρούσεις και οι τσακωμοί πηγάζουν από την εφαρμογή του κανόνα της αρνητικής αμοιβαιότητας και σχετίζονται με τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να αντιμετωπίσουν την εύθραυστη ισορροπία των παιχνιδιών δύναμης, που αποτελούν πολύ σημαντικό μέρος των αλληλεπιδράσεων τους. Οι μαθητές με νοητική καθυστέρηση φαίνεται να είναι αρκετά ευάλωτοι, όχι μόνο διότι αδυνατούν να κατανοήσουν την πολυπλοκότητα των παιχνιδιών δύναμης που εμπεριέχονται στις σχέσεις, αλλά και επειδή πολλές φορές, λόγω του κανόνα της αρνητικής αμοιβαιότητας, ο τρόπος επικοινωνίας τους παρανοείται από τους συμμαθητές τους. Από την άλλη πλευρά, επειδή οι συμμαθητές αδυνατούν ή δυσκολεύονται να εξηγήσουν ικανοποιητικά αυτές τις απρόβλεπτες συμπεριφορές, χρησιμοποιούν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά, ως το βασικότερο κριτήριο αποδοχής ή απόρριψης, καθώς οι συμπεριφορές αυτές προκαλούν την αναπτυσσόμενη αντίληψή τους για τα αποδεκτά σχήματα συμπεριφοράς απέναντι στον Άλλον.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να τονίσουμε, ότι παρόλο που η εκφραζόμενη στάση των παιδιών μικρότερης ηλικίας ήταν πιο αρνητική απέναντι στους ανάπηρους συμμαθητές τους, σε σχέση με αυτή των μεγαλύτερων παιδιών, εντούτοις οι ανάπηροι μαθητές συμμετείχαν πολύ περισσότερο στα παιχνίδια των μικρότερων παιδιών από ό,τι στα παιχνίδια των μεγαλύτερων. Αυτό πιθανόν σχετίζεται με δύο λόγους:

- α) τα παιδιά μικρότερης ηλικίας είναι πολύ πιο αυθόρμητα στις απαντήσεις τους από ό,τι τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας, τα οποία αρχίζουν να δίνουν πιο κοινωνικοποιημένες και αποδεκτές από τους ενήλικες απαντήσεις και
- β) οι δραστηριότητες των μεγαλύτερων παιδιών στο προαύλιο είχαν πιο πολύπλοκες δομές και κανόνες, ενώ πολλές φορές η ένταξη ενός παιδιού στην κουλτούρα των μεγαλύτερων παι-

διών απαιτούσε την απόκτηση των αξιών, των στάσεων, της γλώσσας και της εικόνας (image) της ομάδας - διαδικασίες που απαιτούν υψηλό βαθμό συμμόρφωσης και εξαιρετικά πολύπλοκες κοινωνικές δεξιότητες.

Ενώ για τα παιδιά μικρότερης ηλικίας οι συγκρούσεις περιτρέφονται γύρω από το μοίρασμα αντικειμένων, για τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας οι συγκρούσεις σχετίζονται με την εφαρμογή και το σεβασμό των κανόνων, ιδιαίτερα όταν οι κανόνες αποτελούν πρωταρχικό στοιχείο διαπραγματεύσεων (Hartup 1983; Lafreniere και Charlesworth 1987). Η έμφαση σε κοινωνικο-πολιτισμικές αξίες που σχετίζονται με τον ανταγωνισμό, τη δύναμη και την ατομική επιτυχία επηρεάζει αρνητικά τη σύναψη αλλά και τη διατήρηση φιλικών διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα σε ανάπηρους και μη ανάπηρους μαθητές (βλέπε επίσης Madsen και Shapiro 1977).

Τα παιδιά, με την πάροδο του χρόνου αρχίζουν να μαθαίνουν, ότι η προθυμία του Άλλου να παίξει μαζί τους και η ευχαρίστηση που πηγάζει από αυτές τις δραστηριότητες, είναι αναγκαίες, αλλά δεν επαρκούν ως προϋποθέσεις για τη διατήρηση στενών φιλικών σχέσεων (βλέπε επίσης Furman και Bierman 1983). Ο Tesser και οι συνεργάτες του (1984) βρήκαν, ότι οι διαπροσωπικές διαδικασίες που σχετίζονται με δραστηριότητες στις οποίες υπάρχει υψηλός βαθμός προσωπικής επένδυσης σχετίζονται αμεσότερα με το σχηματισμό και τη διατήρηση φιλικών σχέσεων από ό,τι με άλλες δραστηριότητες. Αυτό φαίνεται να διαφοροποιεί την έννοια του «είμαι φίλος» από την έννοια «έχω φίλους». Η δυναμική των στενών φιλικών σχέσεων, αυτό που τα παιδιά εννοούν με την έκφραση «είμαι φίλος» έχει αναλυθεί από αρκετούς ερευνητές (βλέπε Foot κ.αλ., 1980; McGhee και Chapman 1980; Davies 1982; James 1993).

Η διαφορά ανάμεσα στο «είμαι φίλος» και «έχω φίλους» είναι ουσιαστική και ποιοτική. Στην πρώτη περίπτωση, περιλαμβάνει πολύπλοκους ελιγμούς και ένα συνεχόμενο αλισβερίσι συναισθηματικής και προσωπικής επένδυσης, καθώς επίσης και πιο στενές και αμοιβαίες σχέσεις σεβασμού, ενσυναισθήματος, διαπραγμάτευσης και ισότητας στην λήψη αποφάσεων. Ενώ, το να «έχω φίλους» σημαίνει κυρίως, ότι έχω γνωστούς στους οποίους θα ανατρέξω για παρέα και για παιχνίδι, όταν έχω τσακωθεί με τους φίλους μου.

Η δεύτερη ομάδα των φίλων, οι οποίοι είναι δευτερευούσης σημασίας (contingency friends) επιτελούν ένα πολύ σημαντικό έργο στην εδραίωση της θέσης των παιδιών στην κουλτούρα του προαυλίου. Αυτός που έχει τους περισσότερους γνωστούς-φίλους

βρίσκεται σε πολύ πιο πλεονεκτική θέση από τον άλλο, διότι έχοντας άλλους γνωστούς-φίλους, σε κάθε σύγκρουση με τον φίλο του είναι αυτός που μπορεί να διακόψει πιο εύκολα τη σχέση του, σε περίπτωση που ο στενός φίλος δεν συμφωνεί με τους όρους που προσπαθεί να επιβάλλει. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ανάπηροι συμμαθητές προσεγγίζονταν από τους συμμαθητές τους ως γνωστοί-φίλοι και όχι ως στενοί φίλοι. Έτσι οι ανάπηροι μαθητές δεν ήταν κοινωνικά απομονωμένοι λόγω της έλλειψης παρέας, ταυτοχρόνως όμως βίωναν την απομόνωση που προερχόταν από την έλλειψη των πιο πολύπλοκων, έντονων και αμοιβαία συμμετοχικών σχέσεων που περιλαμβάνονταν στις πιο στενές φιλικές σχέσεις. Ακόμα όμως και στη θέση των δευτερευόντων φίλων φαίνεται ότι υπήρχαν αρκετά προβλήματα, καθώς όπως δείχνουν τα παρακάτω αποσπάσματα αρκετοί από τους συμμαθητές τους δεν ήθελαν να τους έχουν ούτε δευτερεύοντες φίλους, διότι πίστευαν ότι διακυβευόταν η κοινωνική τους θέση (status):

- Μαθήτρια Α:* «Δεν θα ήθελα να έχω φίλους που είναι χαζοί ή έχουν μεγάλο κεφάλι γιατί αν παίζω με τέτοια παιδιά, μπορεί κάποιος να με κοροϊδέψει.»
- Μαθήτρια Β:* «Δεν νομίζω ότι οι άνθρωποι θέλουν να κάνουν παρέα με ανάπηρους ανθρώπους γιατί οι άλλοι θα τους πειράζουν.»
- Μαθητής Γ:* «Μερικοί άνθρωποι νομίζουν ότι είναι σκληροί ενώ οι ανάπηροι είναι αδύναμοι — έτσι δε θέλουν να φανούν ότι κάνουν παρέα μαζί τους.»
- Μαθητής Δ:* «Δεν θέλεις οι άλλοι να σε δουν να κάνεις παρέα με ανάπηρους ανθρώπους, γιατί θα σε κοροϊδεύουν.»
- Μαθητής Ε:* «Νομίζω ότι δεν έχω πολλούς φίλους, διότι κάνω παρέα με τον Τομ (συμμαθητής με εκπαιδευτικές δυσκολίες και προβλήματα συμπεριφοράς). Έτσι όταν έρθει κάποιος συμμαθητής μου για να παίξουμε και του λέω ότι θα είναι και ο Τομ στην παρέα, σηκώνεται και φεύγει και βρίσκει άλλον φίλο.»

Όπως είχε αναφέρει και ο Goffman (1963), το γεγονός ότι υπάρχει η τάση, το στίγμα να διαχέεται και σε αυτούς που σχετίζονται άμεσα με το στιγματισμένο άτομο, εξηγεί, γιατί τέτοιου είδους σχέσεις αποφεύγονται ή διακόπτονται. Η κοινωνική θέση του «εαυτού» επηρεάζεται όχι μόνο από το πόσους φίλους έχει

κάποιος ή από την ικανότητά του να παρουσιάσει με επάρκεια τον εαυτό του στην ομάδα, αλλά και από την εικόνα που έχουν αποδώσει στους φίλους του.

Στο σημείο αυτό θα ήταν σημαντικό να τονίσουμε, ότι το στίγμα σχετίζεται άμεσα και με τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται την αναπηρία και κατ' επέκταση τους ανάπηρους συμμαθητές τους. Τα παιδιά αντιλαμβάνονταν την αναπηρία σε σχέση με το τι δεν μπορούσαν να κάνουν οι ανάπηροι συμμαθητές τους. Όπως αναφέρουν ο Quicke και οι συνεργάτες του (1990), τα παιδιά αναφέρονται πολύ συχνά στη λειτουργία ή δυσλειτουργία της επικοινωνίας και της κοινωνικής συμπεριφοράς, καθώς αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τα θεωρούν θεμελιώδη για τη δημιουργία και τη διατήρηση των διαπροσωπικών σχέσεων. Έχει βρεθεί ότι, όταν τα κριτήρια κατηγοριοποίησης και διαχωρισμού σχετίζονται άμεσα με θέματα λειτουργικότητας των σχέσεων, τότε η στάση των παιδιών γίνεται πιο αρνητική απέναντι στα μέλη της εξωομάδας (Bigler κ.αλ., 1997). Επομένως η έννοια «ανάπηρος» προσδιορίζεται με βάση τις υπαρκτές ή αντιλαμβανόμενες λειτουργικές «ελλείψεις» των αναπήρων.

Μαθητής Α: «Ανάπηρος είναι αυτός που δεν μπορεί να περπατήσει»

Μαθήτρια Β: «Ανάπηρος είναι αυτός που δεν ακούει καλά και κάνει πράγματα λάθος»

Μαθητής Γ: «Ανάπηρος είναι αυτός που δεν μπορεί να μιλήσει σωστά»

Μαθητής Δ: «Οι ανάπηροι άνθρωποι δεν μπορούν να παίξουν και να γράψουν σωστά»

Μαθήτρια Ε: «Ανάπηρος είναι αυτός που δεν μπορεί να κάνει αυτά που εγώ μπορώ να κάνω»

Η σχολική επιτυχία ή αποτυχία, ενώ δεν αναφέρθηκε από κανένα παιδί ως παράγοντας επίδρασης για τη σύναψη φιλικών σχέσεων, εντούτοις αποτελούσε βασική πηγή επανατροφοδότησης στην ανάπτυξη της αυτό-εικόνας και της εικόνας του άλλου. *Το τι διαδραματίζεται στο προαύλιο, επηρεάζεται άμεσα από το τι γίνεται ή δε γίνεται στην τάξη.* Όλα τα παιδιά γνώριζαν ποιοι ήταν οι άριστοι, οι έξυπνοι, οι καλοί, οι αργοί μαθητές ποια ήταν «τα φυτά» και ποιοι οι ευνοούμενοι των δασκάλων.

Η επίγνωση αυτή επηρέαζε το σχηματισμό φιλικών ομάδων. Όπως αναφέρει ο Pollard, (1992) η επίδοση αποτελεί σημαντικό παράγοντα στην ανάπτυξη των σχολικά δομημένων ταυτοτήτων (school structured identities), καθώς οι ικανότητες στον τομέα αυ-

τό αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ευρύτερης ικανότητας που απαιτείται από τα μέλη διαφορετικών ομάδων (βλέπε επίσης Quicke και Winter 1994).

Έτσι, η αντιλαμβανόμενη ταυτότητα των ανάπηρων παιδιών προσδιοριζόταν μέσα από εκφράσεις όπως «είναι πάντοτε αργοί» ή «δεν είναι πολύ έξυπνοι», είτε λόγω της αναπηρίας τους (για τους μεγαλύτερους μαθητές), είτε λόγω της συμπεριφοράς τους (για τους μικρότερους μαθητές). Μέσα από τις ημι-δομημένες και μη δομημένες συζητήσεις με τα παιδιά υπήρχε η αίσθηση, ότι το ελλειμματικό στοιχείο της ταυτότητας των ανάπηρων παιδιών εθεωρείτο ως σταθερό, στατικό και δεδομένο.

Έχει διαπιστωθεί και από άλλες ερευνητικές μελέτες, ότι όταν κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της προσωπικότητας θεωρούνται σταθερά και αμετάβλητα, τότε η κατηγοριοποίηση που γίνεται από τα παιδιά, βασίζεται σε αυτά τα γνωρίσματα αγνοώντας τις πολύπλοκες κοινωνικο-εκπαιδευτικές διαδικασίες που συμβάλλουν στην ανάπτυξη συγκεκριμένων χαρακτηριστικών (Erdley και Dweck 1993).

Στον εκπαιδευτικό τομέα, η άποψη για τη σταθερότητα συγκεκριμένων χαρακτηριστικών σχετίζεται άμεσα με την έμφαση που δίνεται στην αξιολογική διάσταση της σχολικής επίδοσης, ενώ στον κοινωνικο-ηθικό τομέα, η ίδια άποψη περί σταθερότητας επηρεάζεται από την έμφαση που δίνεται στην αξιολογική διάσταση της συμπεριφοράς εις βάρος του διαμεσολαβητικού κοινωνικού πλαισίου, μέσα στο οποίο αναπτύσσονται συγκεκριμένες συμπεριφορές.

Η ελλειμματική προσέγγιση της αναπηρίας ενυπάρχει σε όλες σχεδόν τις κοινωνικο-εκπαιδευτικές διαδικασίες του σχολείου, όπως στις διδακτικές αρχές, στις μεθόδους και μορφές διδασκαλίας, στις κοινωνικές μορφές οργάνωσης της τάξης, στην κατανομή και χρήση του σχολικού χώρου και στα πρότυπα συμπεριφοράς. Οι μαθητές που δεν ανταποκρίνονται στην «κανονικότητα», τη σταθερότητα, και τα τυποποιημένα χαρακτηριστικά της σχολικής ζωής, χαρακτηρίζονται πολύ εύκολα ως παιδιά με «ειδικές ανάγκες» (βλέπε Βλάχου υπό δημοσίευση).

Επιπλέον, στις μεγαλύτερες τάξεις, οι ανάπηροι μαθητές δεν εμπεριέχονταν καν στην ομάδα των μη ανάπηρων μαθητών που εθεωρείτο ως αργή ομάδα ή ως «κακοί μαθητές». Τους είχε αποδοθεί μια συγκεκριμένη ταυτότητα «υποκουλτούρας», ξεχωριστή από την κουλτούρα των υπόλοιπων μαθητών και πολλές φορές αναφέρονταν στους ανάπηρους συμμαθητές τους με εκφράσεις

όπως: τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, τα παιδιά του ειδικού λεωφορείου, τα παιδιά της ειδικής τάξης, τα παιδιά της ειδικής δασκάλας ή το ένα τέταρτο της τάξης.

Αυτή η αντίληψη εδραίωνε και ενδυνάμωνε το διαχωρισμό ανάμεσα στην ομάδα του «εμείς» και στην ομάδα του «αυτοί/οι άλλοι». Είναι χαρακτηριστικό, ότι παρόλο που το πείραγμα, όσο σκληρό και αν είναι, αποτελεί αναπόφευκτο στοιχείο σχηματισμού διαπροσωπικών σχέσεων στην κουλτούρα του προαυλίου και σχετίζεται άμεσα με τον αγώνα επικράτησης των παιδιών, εντούτοις οι ανάπηροι μαθητές δεν συμπεριλαμβάνονταν σε τέτοιου είδους διαδικασίες. Η ανάλυση του ρόλου και της σημαντικότητας του πειράγματος στα πλαίσια της παιδικής κουλτούρας υποδηλώνει, ότι η έλλειψη πειράγματος δεν αποτελεί θετικό στοιχείο για τη σύναψη στενών σχέσεων ανάμεσα σε ανάπηρους και μη ανάπηρους μαθητές.

Όλα τα παιδιά δέχονται και δίνουν «παρατσούκλια», άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο σκληρά. Πολλές από αυτές τις παρονομασίες σχετίζονται με εκφράσεις όπως «ανάπηρος», «σπαστικός», «ηλίθιος» κ.λ.π. Στην περίπτωση των ανάπηρων μαθητών φαίνεται ότι το θέμα αυτό καλύπτεται από ένα πέπλο σιωπής, τουλάχιστον στην παρουσία των ενηλίκων. Ταυτοχρόνως όμως, τα ίδια τα παιδιά θεωρούσαν ότι η Σαμ [η κοπέλα με σύνδρομο Ντάουν της φωτογραφίας] θα ήταν καλύτερο να εκπαιδευτεί σε ειδικό σχολείο, για λόγους προστασίας από τα πειράγματα και τα «μαρτύρια» [κατά την έκφραση των παιδιών] από τους συμμαθητές τους.

Συμπεράσματα

Σκοπός της συγκεκριμένης ανάλυσης δεν ήταν να καταλήξει σε συμπερασματικές διαπιστώσεις, αλλά αντίθετα να προσεγγίσει τον πολύπλοκο χώρο των διαπροσωπικών σχέσεων, πάνω στον οποίο στηρίζεται η διαδικασία της κοινωνικής ένταξης. Ερωτήματα όπως: «Κατά πόσο η δομή του σχολείου και οι κυρίαρχες αξίες που προβάλλονται μέσα από αυτό βοηθούν στην προώθηση ουσιαστικών διαπροσωπικών σχέσεων ανάμεσα σε ανάπηρους και μη ανάπηρους μαθητές;» και «Πόσο βοήθησε η ιδέα της ένταξης, έτσι όπως αυτή εφαρμόζεται, στην αποδοχή της διαφορετικότητας;» είναι ανάγκη να τύχουν περαιτέρω προβληματισμού και συστηματικής

ανάλυσης, εάν θέλουμε πραγματικά, οι διακηρύξεις περί ισότητας και σεβασμού της διαφορετικότητας να γίνουν πραγματικότητα, ιδιαίτερα στα πλαίσια εκείνα (π.χ. σχολείο) που στηρίζονται στην αρχή της «κανονικότητας» και της «ομοιογένειας».

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Βλάχου Α. (υπό δημοσίευση), Ομαλοποίηση, κοινωνικές δομές και εκπαίδευση, Εκπαιδευτική Κοινότητα.
- Γκότοβος Α.Ε., *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση: Επικοινωνία και Κοινωνική Μάθηση στο Σχολείο*, Gutenberg, Αθήνα, 1990.
- Zavalloni M. και Louis-Guerin Christiana, (-Επιμέλεια-Πρόλογος Ρήγα, Α.Β.) *Κοινωνική Ταυτότητα και Συνείδηση - Εισαγωγή στην εγω-οικολογία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1996.
- Καλαντζή-Αζίζη Α., «Προετοιμασία για την υποδοχή ενός παιδιού με σωματικές αναπηρίες στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης», *Νέα Παιδεία*, 41, 1988, σελ. 47-55.
- Καλαντζή-Αζίζη Α., Σιδέρη-Ζώνιου Α. και Βλάχου Α., *Προκαταλήψεις και Στερεότυπα: Δημιουργία και Αντιμετώπιση*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Παναγιωτοπούλου Π., «Οι κοινωνικές διαστάσεις της εικόνας του εαυτού», *Ψυχολογία*, 6 (2), 1999, σελ. 159-164.

Ξενόγλωσση

- Argyle M., *Bodily Communication*, Methuen, London, 1975.
- Asarnow J.R. and Callan J.W., «Boys with peer adjustment problems: Social cognitive processes», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 1985, σελ. 80-87.
- Atkinson P., *Understanding Ethnographic Texts*, Qualitative Research Methods Series, vol. 25, Sage, London, 1992.
- Bigler R., Jones L. and Lobliner D., «Social categorization and the formation of intergroup attitudes in children», *Child Development*, 68 (3), 1997, σελ. 530-543.
- Booth T., «Labels and their consequences», στο D. Lane and B. Stratford (eds), *Current Approaches to Down's Syndrome*, Holt, Rinehart and Winston, London, 1985.

- Buhrmeister D. and Furman W., «The changing functions of friends in childhood: A neo-Sullivanian perspective», στο Derlega V.J. and Winstead B.A. (eds), *Friendship and social interaction*, Springer-Verlag, New York, 1986.
- Burgess R.G. (ed.), *Field Research: A Source Book and Field Manual*, Allen Unwin, London, 1982.
- Carter D.E., Carter L.D. and Benson F.W., «Interracial acceptance in the classroom», στο Foot H.C., Chapman A.J. and Smith J.R. (eds), *Friendship and Social Relations in Children*, John Wiley and Sons, Chichester, 1980.
- Cavallaro S.A and Porter R.H., «Peer preferences of at risk and normally developing children in a pre-school mainstream classroom», *American Journal of Mental Deficiency*, 84 (4), 1980, σελ. 357-366.
- Cohen L. and Mannion L., *Research Methods in Education*, Croom Helm, London, 1980.
- Coie J.D., Dodge K.A. and Kupersmidt J.B., «Peer group behavior and social status», στο Asher S.R. and Coie J.D. (eds), *Peer rejection in childhood*, Cambridge University Press, New York, 1990.
- Cullinan D., Sabornie E.J. and Crossland C.L., «Social mainstreaming of mildly handicapped students», *The Elementary School Journal*, 92, 1992, σελ. 339-351.
- Davies B., *Life in the Classroom and Playground: The Accounts of Primary School Children*, Routledge and Kegan Paul, London, 1982.
- Delamont S., *Fieldwork in Educational Settings: Methods, Pitfalls and Perspectives*, The Falmer Press, Lewes, 1992.
- Dodge K.A and Feldam E., «Issues in social cognition and sociometric status», στο Asher S.R. and Coie J.D. (eds), *Peer rejection in childhood*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Doise W., Deschamps J. and Meyer G., «The accentuation of intra-category similarities», στο Tajfel H. (ed), *Differentiations between social groups*, CA: Academic Press, San Diego, 1978.
- Erdley C. and Dweck C., «Children's implicit personality theories as predictors of their social judgments», *Child Development*, 64, 1993, σελ. 863-878.
- Evans E. and Richardson R.C., «Developing friendship skills: Key to positive mainstreaming», *Journal of Humanistic Education and Development*, 27, 1989, σελ. 138-151.
- Foot H., Chapman A. and Smith J. (eds), *Friendship and Social*

- Relations in Children*, John Wiley and Sons, New York, 1980.
- Furlong V., «Interaction sets in the classroom: towards a study of pupil knowledge», στο Hammersley M. and Woods P. (eds), *The Process of Schooling*, Routledge and Kegan Paul in association with The Open University Press, London, 1976.
- Goffman E., *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, NJ: Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1963.
- Goodman H., Gottlieb J. and Harrison R.H., «Social acceptance of EMRs integrated into a non-graded elementary school», *American Journal of Mental Deficiency*, 76 (2), 1972, σελ. 412-417.
- Guralnick M.J. and Croom J.M., «Peer interactions in mainstreamed and specialized classrooms: a comparative analysis», *Exceptional Children*, 54, 1980, σελ. 415-425.
- Hamilton D. and Trolie T., «Stereotypes and stereotyping: An overview of the cognitive approach» στο Dovidio J.F. and Gaertner S.L. (eds), *Prejudice, discrimination, and racism*, Academic Press, Orlando, 1986.
- Hammersley M. (ed.), *Controversies in Classroom Research*, Open University Press, Milton Keynes, 1986.
- Hargreaves D.H., *Interpersonal Relations and Education*, Routledge and Kegan Paul, London, 1972.
- Hartup W.W., «Peer relations» στο Hetherington E. (ed), *Handbook of child psychology*, (4), *Socialization, personality and development*, Wiley, New York, 1983.
- Haselager G., Hartup W., Van Lieshout C. and Riksen-Walraven J., «Similarities between friends and nonfriends in middle childhood», *Child Development*, 69 (4), 1998, σελ. 1198-1208.
- Hewey D., *The Creatures Time Forgot: Photography and Disability Imagery*, Routledge, London, 1992.
- Hoben M., «Toward integration in the mainstream», *Exceptional Children*, 47, 1980, σελ. 100-105.
- Homans G.C., *The Human Group*, Routledge and Kegan Paul, London, 1951.
- James A., *Childhood Identities, Self and the Social Relationships in the Experience of the Child*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1993.
- Jenkins J.R., Odom L.S. and Speltz M.L., «Effects of social integration on preschool children with handicaps», *Exceptional Children*, 55 (5), 1989, σελ. 420-428.
- Johnson R.T. and Johnson D.W., «Building friendships between handicapped and non-handicapped students: effects of co-

- operative and individualistic instruction», *American Educational Research Journal*, 18 (4), 1981, σελ. 415-423.
- Jones I., «Peer relationships and writing development: a microgenetic analysis», *British Journal of Educational Psychology*, 68, 1998, σελ. 229-241.
- Kaufman M., Agard J.A. and Semmel M.I., *Mainstreaming: Learners and their environment*, MA: Brookline Books, Cambridge, 1985.
- Kennedy A.B. and Thurman S.K., «Inclinations of non-handicapped children to help their handicapped peers», *The Journal of Special Education*, 16 (3), 1982, σελ. 319-327.
- Lafreniere P. and Charlesworth W., «Effects of friendship and dominance status on preschoolers' resource utilization in a cooperative/competitive situation», *International Journal of Behavioral Development*, 10, 1987, σελ. 345-358.
- Langlois J. and Stephan C., «The effects of physical attractiveness and ethnicity on children's behavioral attributions and peer preferences», *Child Development*, 48, 1977, σελ. 1694-1698.
- Lerner R. and Gellert E., «Body built identification, preference, and aversion in children», *Developmental Psychology*, 1, 1969, σελ. 456-462.
- MacMillan D.L. and Morrison G.M., «Correlates of social status among mildly handicapped learners in self-contained special classes», *Journal of Educational Psychology*, 72, 1980, σελ. 437-444.
- Madsen M and Shapiro A., «Cooperation and challenge in four cultures», *Journal of Social Psychology*, 102, 1977, σελ. 189-195.
- Marwell B.E., *Integration of students with mental retardation: Summary evaluation report. Report issued by the Madison, Wisconsin Metropolitan School District* (ERIC Document Reproduction Service No. ED 355-727), November 1990.
- McGhee P. and Chapman A., *Children's Humour*, John Wiley and Sons, Chichester, 1980.
- Mead G., *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, University of Chicago Press, Chicago, 1934.
- Morrison G.M., Forness S.R. and MacMillan D.L., «Influences on the sociometric ratings of mildly handicapped children: A path analysis», *Journal of Educational Psychology*, 75, 1983.
- Newcomb A.F., Bukowski W.M. and Pattee L., «Children's peer relations: A meta-analytic review of popular, rejected, neglected, controversial and average sociometric status», *Psychological*

- Bulletin*, 113, 1993, σελ. 99-128.
- Oliver M., «Changing the social relations of research production», *Disability, Handicap and Society*, 7 (2), 1992, σελ. 101-114.
- Opie I. and Opie P., *The Lore and Language of Schoolchildren*, The Clarendon Press, Oxford, 1959.
- Park B. and Rothbart M., «Perception of out-group homogeneity and levels of social categorization: Memory for subordinate attributes of in-group and out-group members», *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 1982, σελ. 1051-1068.
- Pollard A., «Teachers' responses to the reshaping of primary education», στο Arnot M. and Barton L. (eds), *Voicing Concerns: Sociological Perspectives on Contemporary Education Reforms*, Triangle, Wallingford, 1992.
- Quattrone G and Jones E., «The perception of variability within in-groups and outgroups: Implications for the law of small numbers», *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 1980, σελ. 141-152.
- Quicke J. and Winter C., «Education, co-operation and the cultural practices of assertives girls», *International Studies in Sociology of Education*, 4 (2), 1994, σελ. 173-190.
- Quicke J., Beasley K. and Morrison C., *Challenging Prejudice through Education: The Story of a Mental Handicap Awareness Curriculum Project*, The Falmer Press, Lewes, 1990.
- Roberts C. and Zubrick S., «Factors influencing the social status of children with mild academic disabilities in regular classrooms», *Exceptional Children*, 59, 1992, σελ. 192-202.
- Roffey S., Tarrant T. and Majors K., *Young Friends: Schools and Friendship*, Cassell, London, 1994.
- Rusch J., Linneman D. and Rylance B., «Beliefs about social integration from the perspectives of persons with mental retardation, job coaches, and employs», *American Journal on Mental Retardation*, 102 (1), 1997, σελ. 1-12.
- Rynders J., Johnson R., Johnson D. and Schmidt B., «Producing positive interactions among Down's Syndrome and non-handicapped teenagers through co-operative goal structuring», *American Journal of Mental Deficiency*, 85, 1980, σελ. 268-73.
- Sale P. and Carey D.M., «The sociometric status of students with disabilities in a full-inclusion school», *Exceptional Children*, 62, 1995, σελ. 6-19.
- Salisbury M., Agard J. and Semmel M., «Strategies that promote social relations among elementary students with and without severe disabilities in inclusive schools», *Exceptional Children*, 62, 1995, σελ. 125-137.

- Seefeldt C., «Children's attitudes towards the elderly: A cross cultural comparison», *International Journal of Ageing and Human Development*, 19, 1984, σελ. 319-328.
- Shapiro A. and Morgolis H., «Changing negative peer attitudes towards students with learning disabilities», *Journal of Reading, Writing and Learning Disabilities*, 4 (2), 1988, σελ. 133-46.
- Siperstein G. and Leffert J., «Comparison of socially accepted and rejected children with mental retardation», *American Journal on Mental Retardation*, 101 (4), 1997, σελ. 339-351.
- Siperstein G., Leffert J. and Wenz-Gross M., «The quality of friendships between children with and without learning problems», *American Journal on Mental Retardation*, 102 (2), 1997, σελ. 111-125.
- Tajfel H. and Flament C., «Billing M. and Bundy R., Social categorization and intergroup behaviour», *European Journal of Social Psychology*, 1, 1971, σελ. 149-178.
- Tajfel H., *Differentiation Between Social Groups: Studies on the Social Psychology of Intergroup Relations*, Academic Press, London, 1978.
- Taylor A.R., Asher S.R. and Williams G.A., «The social adoption of mainstreamed mildly mentally retarded children», *Child Development*, 58, 1987, σελ. 1321-1334.
- Taylor S.E., «A categorization approach to stereotyping», στο Hamilton D.L. (ed), *Cognitive processes in stereotyping and intergroup behavior*, Erlbaum, New Jersey, 1981.
- Tesser A., Campbell J. and Smith M., «Friendship choice and performance: Self-evaluation maintenance in children», *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 1984, σελ. 561-574.
- Thomas D., *The Experience of Handicap*, Methuen, London, 1982.
- Thomas D., *The Social Psychology of Childhood Disability*, Methuen, London, 1978.
- Vlachou A., «Images and the construction of identities in a research context», στο Clough P. and Barton L. (eds), *Making Difficulties: Research and the Construction of SEN*, Paul Chapman Publishing, London, 1995.
- Vosk B., Forehand R., Parker J.B. and Rickard K., «A multi-method comparison of popular and unpopular children», *Developmental Psychology*, 18, 1982, σελ. 571-575.
- Zetlin A.G. and Murtaugh M., «Friendship patterns of mildly learning handicapped and non-handicapped high school students», *American Journal on Mental Retardation*, 92, 1988, σελ. 447-453.

William Tabb

Reconstructing Political Economy. The Great Divide in Economic Thought
London, Routledge: 1999

Coats, Arthur W. ed.

The development of Economics in Western Europe since 1945.
London, Routledge: 2000

Το βιβλίο του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης William Norton Tabb παρουσιάζει με κριτικό τρόπο την εξέλιξη της οικονομικής σκέψης κατά τη διάρκεια των τελευταίων δυόμισι αιώνων. Ενώ όμως οι περισσότερες παραδοσιακές ιστορίες οικονομικής σκέψης ακολουθούν το πρότυπο «μεγάλοι άνδρες - μεγάλα έργα» ή το πρότυπο «μεγάλες σχολές σκέψης», ο W. Tabb προσπάθησε να παρουσιάσει την ιστορία της Οικονομικής Επιστήμης γύρω από μια κεντρική ιδέα που την ονομάζει η «διαλογική διαμάχη μεταξύ δύο παραδόσεων στην Οικονομική». Ο συγγραφέας αναφέρεται σε αυτό που ονομάζει «η μεγάλη διαίρεση στην οικονομική σκέψη» έχοντας κατά νου την αιώνια διαμάχη ανάμεσα στην Θετική Οικονομική και στην Πολιτική Οικονομία. Στην πρώτη κατηγορία (που ονομάζει μοντέλο Α) κατατάσσει όλους τους οικονομολόγους που έχουν ως πρότυπο τη Νευτώνεια Φυσική και προσπα-

θούν να εξάγουν επιστημονικά αποτελέσματα βασιζόμενοι σε μια σειρά υποθέσεων. Στην δεύτερη κατηγορία (μοντέλο Β) ανήκουν οι οικονομολόγοι που θεωρούν την Οικονομική ως μία κοινωνική επιστήμη η οποία έχει στενότερη σχέση με την Ηθική Φιλοσοφία και την Ιστορία παρά με τα Μαθηματικά και τη Φυσική. Ο κύριος στόχος του καθηγητή Tabb είναι να αποδείξει την ανωτερότητα του «μοντέλου Β» στην αντιμετώπιση των σύγχρονων κρίσιμων κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων (σελ. 2 & 31). Η ιστορική προσέγγιση του συγγραφέα δεν αποσκοπεί μόνον στην κριτική της κυρίαρχης Νεοκλασικής Οικονομικής αλλά και στην ανάδειξη της ανωτερότητας της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας (σελ. 123).

Επιτυχημένο ή όχι το αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας πρέπει να της αναγνωριστεί ότι βοηθάει τον μη ειδικό αναγνώστη να εντυπώσει στην Οικονομική Επιστήμη σε όλες τις διαστάσεις της,

είτε αυτές είναι επιστημονικές είτε ιδεολογικές ή θεσμικές. Με τον τρόπο αυτό προσφέρει στους ιστορικούς της οικονομικής σκέψης ένα λόγο ύπαρξης, «να δίνουν ζωή» σε παλιές θεωρίες που περιέχουν στοιχεία ιδιαίτερα χρήσιμα για τα τρέχοντα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα. Η παρούσα εργασία είναι μια ακόμη απόδειξη ότι τα μεγάλα έργα της Πολιτικής Οικονομίας δεν έχουν εξαντλήσει το γνωστικό τους δυναμικό (βλ. και Cesarano 1983, σελ. 70; Khalil 1995, σελ. 79).

Το βιβλίο που χωρίζεται σε 11 ισομερή κεφάλαια των 20 περίπου σελίδων το καθένα, διαβάζεται με μεγάλη ευκολία και συνοδεύεται από μια πλούσια βιβλιογραφία 800 περίπου πηγών. Είναι εύλογο ότι σε μια βιβλιοκριτική παρουσίαση δεν εξετάζονται σε βάθος όλες οι λεπτομέρειες. Στα πρώτα δύο κεφάλαια ο καθηγητής Tabb τεκμηριώνει την άποψη του σχετικά με «τη μεγάλη διαίρεση» μεταξύ των δύο διαφορετικών παραδόσεων στην Οικονομική Επιστήμη, που στην πραγματικότητα αντικατοπτρίζει μια ευρύτερη διαμάχη που υπάρχει στην Επιστήμη ανάμεσα στην εμπειρική και στην ιστορική γνώση. Ακόμη πιο ευδιάκριτη είναι η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των θετικών και των ανθρωπιστικών επιστημών. Τα κεφάλαια 3 ως 9 έχουν γραφτεί με δεδομένη την ύπαρξη αυτής της διαίρεσης. Η μακρά ιστορική αναδρομή του W. Tabb ξεκινά από τον πρόγονο όλων των οικονομολόγων, τον Adam Smith, και φτάνει ως τους πλέον σύγχρονους όπως οι Krugman,

Lucas, Mankiw και Williamson (με αλφαβητική σειρά). Μέσα σε αυτή τη μεγάλη διαδρομή μπορεί κανείς να συναντήσει τους Malthus, Ricardo, Bentham, Bastiat και Marshall (στο κεφ. 4), τον Marx (κεφ. 5), τους Menger, Jevons, Walras και Marshall (στο κεφ. 6), τους Veblen, Commons και Schumpeter (κεφ. 7), τον Keynes (κεφ. 8), καθώς και τους κυριότερους σύγχρονους νεοκλασικούς οικονομολόγους (κεφ. 9). Στα δύο τελευταία κεφάλαια, τα οποία είναι και τα πλέον ενδιαφέροντα, κατατίθεται η προσωπική άποψη του συγγραφέα όσον αφορά στην κατεύθυνση που πρέπει να ακολουθήσει η οικονομική θεωρία στις επόμενες δεκαετίες έτσι ώστε να εξηγήσει τη νέα παγκόσμια οικονομική πραγματικότητα. Ο καθηγητής Tabb δείχνει ότι δεν είναι ικανοποιημένος από την ισχύουσα επικράτηση του συστήματος των ελεύθερων αγορών και τονίζει ότι «ένα νέο ρυθμιστικό καθεστώς θα παρουσιαστεί και η σημερινή απεριόριστη πίστη στις ελεύθερες αγορές θα παρέλθει».

Μολονότι μπορεί κανείς να δεχτεί το γενικό συμπέρασμα, υπάρχουν σοβαρές ενστάσεις στην προτεινόμενη επιχειρηματολογία για τρεις κυρίως λόγους. Ο πρώτος λόγος σχετίζεται με το διαχωρισμό που επιχειρείται μεταξύ του μοντέλου A και του B ο οποίος αποδεικνύεται εξαιρετικά απλουστευτικός και συνήθως δεν λειτουργεί. Η απλούστευση συνίσταται στο ότι οδηγεί τόσο πολύ διαφορετικούς οικονομολόγους όπως οι Smith, Mill, Marshall, Marx,

Veblen και Keynes να κατατάσσονται παραδόξως στην ίδια κατηγορία. Οι παραπάνω στοχαστές δε συμμερίζονται τις ίδιες απόψεις ούτε από θεωρητικής και μεθοδολογικής πλευράς αλλά ούτε και από ιδεολογικής. Βεβαίως είναι δυνατόν να υπάρξουν ενδιαφέρουσες συγκρίσεις απόψεων μεταξύ δύο ή τριών από τους παραπάνω στοχαστές. Ο καθηγητής Tabb συσχετίζει επιτυχώς τον Smith με τον Veblen (σελ. 34), τον Mill με τον Marshall (σελ. 74) και τον Marshall με τον Veblen (σελ. 120). Ωστόσο, εκτός και αν κάποιος θέλει να συμπεριλάβει σε μία κατηγορία όσους οικονομολόγους συμπαθεί και σε μία άλλη όσους δεν συμπαθεί, δεν υπάρχει κανένα βάσιμο ιδεολογικό, θεωρητικό ή μεθοδολογικό επιχείρημα που να δικαιολογεί το συμπέρασμα ότι «ο Marx, ο Smith και ο Keynes... μοιράζονται την ίδια κοσμοαντίληψη, και ο καθείς τους επεδίωξε – όπως έγραψε ο Keynes – να είναι αιρετικός, επικίνδυνος, ανυπότακτος σε όλα αυτά που μας προκαλούν» (σελ. 90). Θεωρούμε ότι κάθε κατηγοριοποίηση των παλιότερων αλλά και των σύγχρονων οικονομολόγων πρέπει να στηρίζεται σε πιο στέρεες βάσεις, έστι ώστε να περιλαμβάνει κάτω από την ίδια «στέγη» όλους εκείνους που πραγματικά διακρίνονται από τα κοινά τους χαρακτηριστικά.

Ακόμη ένας λόγος που η διαίρεση μεταξύ «Α και Β μοντέλου» δεν λειτουργεί στην πράξη είναι γεγονός ότι οι Smith, Mill, Marshall αλλά και ο Keynes παρουσιάζονται να ανήκουν ταυτόχρονα και στις

δύο κατηγορίες. Ο συγγραφέας αναγνωρίζει ότι έχουν ουσιώδη συνεισφορά στο «μοντέλο Α» της οικονομικής θεωρίας αλλά παράλληλα υιοθετούν και το «μοντέλο Β» για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων. Αυτό, ακόμη και αν ισχύει για τον Smith είναι αμφίβολο ότι ισχύει για τον Mill, ο οποίος «ενώ διατύπωσε βασικούς οικονομικούς νόμους τύπου Α, δεν δίστασε να τους περιορίσει με πολλές εξαιρέσεις» (σελ. 71). Το ίδιο ισχύει και για τον Marshall ο οποίος «είναι ο άνθρωπος και των δύο μοντέλων, ενδεχομένως στο κέντρο του μοντέλου Β» (σελ. 92), παρόλα αυτά όμως «είναι ο επιστήμονας που έκανε περισσότερα από οποιονδήποτε άλλον στην διαμόρφωση της μοντέρνας μικροοικονομικής θεωρίας» (σελ. 104). Τέλος, λέγεται ότι «η προσέγγιση του Keynes φανερώσει στοιχεία τα οποία υποδηλώνουν σχέση με το μοντέλο Β», ωστόσο αναγνωρίζεται ταυτόχρονα ότι «η πρακτική εφαρμογή της προσέγγισης του μεταβλήθηκε σαν ένα ιδιόμορφο είδος του μοντέλου Α κατά την μεταπολεμική περίοδο» (σελ. 134). Η κατηγοριοποίηση των «μοντέλων Α/Β» φαίνεται να ισχύει για ορισμένους μόνον οικονομολόγους. Στο Α μοντέλο μπορούμε να εντάξουμε τους Jevons, Menger, Walras και τους μεταπολεμικούς νεοκλασικούς, ενώ στο Β μοντέλο τον Marx και την παλιά Θεσμική Σχολή (Veblen, Commons κλπ). Αλλά και σε αυτή την περίπτωση είναι παράδοξο να βρίσκονται στην ίδια κατηγορία οικονομολόγοι όπως ο Walras, ή ακόμη και ο Arrow μαζί με αυτούς της «Θεωρίας της

Δημόσιας Επιλογής» ή της Σχολής των «Ορθολογικών Προσδοκιών».

Η δεύτερη ουσιαστική ένσταση στην επιχειρηματολογία του καθηγητή Tabb, είναι οι ερμηνείες του γύρω από την Κλασική Πολιτική Οικονομία. Μολονότι δηλώνει ρητώς (σελ. 2) ότι το βιβλίο έχει γραφτεί για όσους έχουν λίγες ιστορικές γνώσεις είναι σαφές ότι ο συγγραφέας δεν στοχεύει τους «πρωτάρηδες» αλλά τους ήδη καθιερωμένους νεοκλασικούς συναδέλφους του. Ανυπομονώντας να καταδείξει την «πτώχεια» των νεοκλασικών καθώς και την υπεροχή της ανάλυσης των κλασικών για την αξία και τη διανομή του εισοδήματος, μοιάζει να μη νοιάζεται για τις λεπτομέρειες. Ωστόσο, ένας ο οποίος γνωρίζει σε βάθος τα πρωτότυπα κείμενα, είναι δύσκολο να αποδεχθεί χωρίς συγκεκριμένες παραπομπές ότι «ο Smith ήταν υπερασπιστής της εργατικής τάξης» (σελ. 40) ή ακόμη ότι «ήταν σφοδρός επικριτής της ανερχόμενης καπιταλιστικής τάξης» (σελ. 50). Είναι το ίδιο αμφισβητήσιμο ότι «100 χρόνια μετά την εργασία του Malthus οι Άγγλοι οικονομολόγοι αποδέχονταν τις ιδέες του, ως μία φυσική νομοτέλεια» (σελ. 60). Αντίθετα, οι οικονομολόγοι μετά τον Mill φαίνεται να απελευθερώθηκαν από τον «φόβο» της Μαλθουσιανής θεωρίας, κυρίως λόγω της εκπληκτικής αύξησης της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού αλλά και του κεφαλαίου. Επίσης είναι άστοχο να ομογενοποιούνται αδιακρίτως οι θέσεις των Say, Bentham, Senior και Bastiat (σελ. 67) χωρίς άλλη αναφορά στα κείμενά τους, παρά

μόνο επειδή είχαν μια θετική στάση απέναντι στο καπιταλιστικό σύστημα. Το ίδιο ισχύει και για τους Menger, Jevons και Walras (σελ. 92-102). Είναι κοινώς αποδεκτό πλέον ότι ο καθένας από τους παραπάνω οικονομολόγους αποτέλεσε την αφετηρία για τρεις διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις την «Αυστριακή Σχολή» την Μικροοικονομική Ανάλυση Μερικής Ισορροπίας και το Μοντέλο Γενικής Ισορροπίας αντίστοιχα.

Η τρίτη και τελευταία ένσταση αφορά στα κριτήρια που χρησιμοποιεί ο καθ. Tabb για την αξιολόγηση διαφόρων οικονομικών θεωριών. Είναι φανερό ότι δεν συμερίζεται όσα κριτήρια έχουν προταθεί από την Οικονομική Μεθοδολογία τα τελευταία 20 χρόνια, αφού ισχυρίζεται ότι «δεν υπάρχει γενικά αποδεκτό πρότυπο σύγκρισης όσον αφορά το ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος για να αντιλαμβάνεται κανείς την οικονομία» (σελ. 183). Παρόλα αυτά ο ίδιος κάνει χρήση εναλλακτικών κριτηρίων αξιολόγησης όπως η πρακτική αξία των οικονομικών θεωριών (σελ. 31), η υπεροχή των δυναμικών σε σχέση με τα στατικά μοντέλα (σελ. 102 του βιβλίου), η ύπαρξη συγκεκριμένων δεοντολογικών και ηθικών αξιών (σελ. 118, 125), η παρουσία ολιστικών στοιχείων στην ανάλυση (σελ. 123), ή ακόμη και ο ρεαλισμός των υποθέσεων (σελ. 171, 184). Πιστεύουμε ότι είναι διαφορετικό πράγμα να αναγνωρίζει κανείς ότι η μεθοδολογία δεν έχει προσφέρει ακόμη μια κοινώς αποδεκτή μέθοδο για την σύγκριση: αξιολόγηση των θεωριών και άλλο πράγμα να υ-

ποστηρίζει πως «η οικονομική επιστήμη δεν μπορεί να ορισθεί χάρη σε μία τέτοια (οποιαδήποτε) μεθοδολογία» (σελ. 13). Εάν ο λόγος ύπαρξης της οικονομικής θεωρίας είναι να κατανοήσει τον τρόπο λειτουργίας της πραγματικής οικονομίας και να βοηθά στη λήψη αποφάσεων, τότε σωστά τονίζεται ότι «η μεθοδολογία είναι πραγματικά αναπόφευκτη» (Backhouse 1997 σελ. 15). Μόνο αν δεχτούμε ότι οι οικονομικές θεωρίες δεν έχουν πρακτικό αντίκρισμα και ότι όλα είναι θέμα ιδεολογίας, δύναμης και εξουσίας – μία άποψη που δεν την συμμαριζεται ωστόσο ούτε ο συγγραφέας –, τότε μόνο είναι αδύνατη η αντικειμενική τους αξιολόγηση όσον αφορά στο βαθμό ανταπόκρισης τους στην πραγματικότητα (βλ. και Ζουβουλakis 2001).

Ανεξάρτητα από τις παραπάνω παρατηρήσεις, το βιβλίο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για κάθε κοινωνικό επιστήμονα που θέλει την κριτική κατανόηση των σημερινών κοινωνικών και οικονομικών θεμάτων. Ειδικότερα στα δύο τελευταία κεφάλαια, –που κατά την γνώμη μας είναι και τα πιο ενδιαφέροντα– ο συγγραφέας δίνει μια συνοπτική παρουσίαση της σύγχρονης θεωρίας οικονομικής μεγέθυνσης και μία εμπεριστατωμένη κριτική της ιδεολογίας της παγκοσμιοποίησης. Η θέση του «για μια νέα παγκόσμια ρύθμιση» (σελ. 215-222) ώστε να ελεγχθεί με κάποιο τρόπο η διεθνής ροή κεφαλαίων και να διασφαλιστεί η μέγιστη δυνατή οικονομική και κοινωνική συνοχή, είναι ιδιαίτερα ελκυστική ειδικότερα για την Ευρώ-

πη. Για αυτό το λόγο πιστεύουμε ότι το βιβλίο θα γίνει ευνοϊκότερα αποδεκτό στην Ευρώπη παρά στην Αμερική. Όπως έδειξε ο Coats στο δεύτερο βιβλίο, οι Ευρωπαίοι οικονομολόγοι φαίνεται να αντιμετωπίζουν τα οικονομικά θέματα διαφορετικά από τους Αμερικανούς συνάδελφους τους, μια που είναι λιγότερο αποστασιοποιημένοι από τα δημόσια δρώμενα και συνάμα περισσότερο ανεκτικοί σε αιρετικές προσεγγίσεις.

Η μελέτη της επίδρασης του κοινωνικού περιγύρου στη θετική ή αρνητική υποδοχή ενός επιστημονικού έργου είναι ένας νέος, γρήγορα αναπτυσσόμενος κλάδος ο οποίος επιτρέπει ταυτόχρονα με την παραδοσιακή ιστορία των οικονομικών θεωριών, την ολοκληρωτική κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης της επιστήμης σε όλες της τις διαστάσεις, θεωρητικές, ιδεολογικές, θεσμικές και επαγγελματικές. Ο Arthur William (Bob) Coats είχε εδώ και τριανταπέντε χρόνια υποστηρίξει ότι η αποδοχή μιας καινούριας οικονομικής ιδέας ή θεωρίας εξαρτάται όχι μόνο από την πρωτοτυπία της και το θεωρητικό της ενδιαφέρον, αλλά κυρίως από το κύρος του οικονομολόγου που την προτείνει, μέσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα (Coats 1964). Σε πιο πρόσφατες εργασίες του, αλλά και στον παρόντα συλλογικό τόμο, ο Coats επεκτείνει αυτήν την ιδέα λαμβάνοντας υπόψη και άλλους κοινωνικούς παράγοντες όπως: η φύση και η επίδραση των αντιμαχόμενων σχολών σκέψης, οι μηχανισμοί επαγγελματικής ανέλιξης, η άνοδος ή η πτώση συγκεκριμένων γνωστικών κλά-

δων, η επίδραση ακαδημαϊκών κανόνων στην εκπαίδευση των νέων επιστημόνων κλπ. (βλ. και Coats 1984, 1994).

Αυτός ο τόμος εστιάζεται περισσότερο στον τομέα που είναι γνωστός ως η «οικονομική ανάλυση της Οικονομικής Θεωρίας» (βλ. Eggertson 1995). Η έμφαση δίνεται εδώ στις συνθήκες που διαμορφώνουν την προσφορά και τη ζήτηση οικονομολόγων σε δέκα ευρωπαϊκές χώρες μετά το 1945. Οι συνθήκες αυτές περιλαμβάνουν: την εκρηκτική ανάπτυξη της ανώτατης προπτυχιακής και μεταπτυχιακής εκπαίδευσης, την προϋούσα «επαγγελματικοποίηση» της επιστήμης, την εξέλιξη συγκεκριμένων ερευνητικών ομάδων και ινστιτούτων, την ομογενοποίηση των ακαδημαϊκών κανόνων για τις επιστημονικές δημοσιεύσεις, όπως και την ραγδαία αύξηση της επιρροής των οικονομολόγων ως επαγγελματικού κλάδου, στις μεταπολεμικές κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις.

Οι συμμετέχοντες σε αυτόν τον τόμο βρέθηκαν σε συνάντηση εργασίας στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου τον Δεκέμβριο του 1996, και τα αποτελέσματα της παρουσιάστηκαν στο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της Ιστορίας Οικονομικής Σκέψης στη Βαλέντσια της Ισπανίας το 1999. Οι δέκα χώρες που μελετήθηκαν είναι η Μεγάλη Βρετανία (Backhouse), Σουηδία (Sandelin, Sarafoglou & Veiderpass), Κάτω Χώρες (Plassmeijer & Schoorl), Βέλγιο (Maes), Γερμανία (Hagemann), Γαλλία (Schmidt), Ιταλία (Porta), Πορτογαλία (Bastien), Ισπανία (Almenar) και Ελλάδα (Ψα-

λιδόπουλος). Η Αυστρία δεν μελετήθηκε αυτόνομα ως χώρα, ωστόσο η επίδραση της Αυστριακής Οικονομικής Σκέψης είναι εμφανής στις περισσότερες περιπτώσεις.

Θα μπορούσε κανείς να εξάγει τρία βασικά συμπεράσματα από αυτήν τη συλλογική προσπάθεια. *Πρώτον*, παρατηρείται, σε όλες τις εξεταζόμενες χώρες, μία εκπληκτική ποσοτική αύξηση όλων των δεικτών της ανώτατης οικονομικής εκπαίδευσης. Αυτό φαίνεται όχι μόνον από την εκρηκτική αύξηση του αριθμού των φοιτητών, αλλά και από τον πολλαπλασιασμό των Τμημάτων Οικονομικής Επιστήμης και του ακαδημαϊκού προσωπικού. Είναι κοινή η διαπίστωση μεταξύ των εισηγητών ότι η αύξηση αυτή έχει πλέον αγγίξει το σημείο κορεσμού. Έτσι, ο Roger Backhouse μιλάει περί «προλεταριοποίησης των πανεπιστημιακών δασκάλων» (σελ. 23), ενώ ο Salvador Almenar θίγει το πρόβλημα του υψηλού ποσοστού ανεργίας μεταξύ των αποφοίτων (σελ. 210).

Δεύτερον, και παρά τη μαζική παραγωγή πτυχιούχων, η κοινωνική θέση των οικονομολόγων ως επαγγελματικού κλάδου είναι σαφώς καλύτερη από ότι πριν πενήντα χρόνια. Αυτό είναι ακόμη πιο εντυπωσιακό στις χώρες όπου οι οικονομολόγοι δεν είχαν ποτέ πριν κερδίσει μεγάλη κοινωνική αναγνώριση όπως στην Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ελλάδα. Εξίσου σημαντική ήταν η βελτίωση της θέσης των οικονομολόγων στις χώρες όπου οι Κυβερνήσεις τους χρησιμοποίησαν ενεργά ως συμβούλους στην προσπάθεια ανασύστασης των οικονομιών τους μετα-

πολεμικά όπως στη Σουηδία, στις Κάτω Χώρες και στο Βέλγιο. Αντίθετα, η φήμη των οικονομολόγων παρέμεινε σταθερή (αν δεν μειώθηκε) εκεί όπου ήταν ήδη εξαιρετικά υψηλή, όπως στη Βρετανία, τη Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία, για διαφορετικούς σε κάθε χώρα λόγους (βλ. Backhouse σελ. 30, Hagemann σελ. 116, Schmidt σελ. 131, Porta σελ. 156).

Τρίτον, και σημαντικότερον, παρόλο που είναι εμφανής μία τάση διεθνοποίησης αλλά και ομογενοποίησης των σπουδών, οι εθνικές διαφορές στην παραγωγή, διάδοση και εφαρμογή της οικονομικής γνώσης παραμένουν ισχυρές στην Ευρώπη. Όπως επισημαίνει ο Coats στην Εισαγωγή αλλά και στο Γενικό Συμπέρασμα, «η Ευρωπαϊκή Οικονομική Επιστήμη παραμένει εξαιρετικά πολύμορφη» σελ. 254).

Αυτή η τελευταία διαπίστωση αποκαλύπτει τη βαθύτερη ανησυχία των συγγραφέων αυτού του συλλογικού τόμου: μετά από πενήντα χρόνια διεθνοποίησης των οικονομικών σπουδών, υπάρχει σήμερα χώρος για μία «Ευρωπαϊκή Οικονομική Επιστήμη»; Σε προηγούμενο τόμο, που επιμελήθηκε και πάλι ο Coats (1997), είχε τεθεί ανάλογο ερώτημα με στόχο να διερευνηθεί η επιρροή του αμερικανικού προτύπου σκέψης στις οικονομικές σπουδές ανά τον κόσμο, μετά το 1945. Το βασικό ερώτημα εκεί ήταν κατά πόσον στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου μιμούνται τις τεχνικές, τις μεθόδους αλλά και τις αναλυτικές προϋποθέσεις των αμερικανών οικονομολόγων. Το ίδιο πρόβλημα απασχόλησε ένα ειδικό «Συμπόσιο»

που διοργανώθηκε από την Ελβετική Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών *Κύκλος* το 1995 (βλ. Frey and Frey, 1995). Παρά τις όποιες διαφορές, κοινή ήταν η γενική αρνητική διαπίστωση και στις δύο προηγούμενες περιπτώσεις: οι Ευρωπαίοι δεν μιμούνται τους Αμερικανούς στον τρόπο με τον οποίο ασκούν την Οικονομική Επιστήμη. Αυτό φαίνεται α) από το ενδιαφέρον των ευρωπαϊών οικονομολόγων για εφαρμοσμένες έρευνες, β) από την ενεργότερη συμμετοχή τους στα δημόσια πράγματα, γ) από τη μεγαλύτερη ανοχή τους σε αιρετικές θεωρίες και δ) από τη δομή και οργάνωση των ανώτατων σχολών. Τα Ευρωπαϊκά πανεπιστήμια είναι πολύ πιο ιεραρχικά δομημένα, λιγότερο ανταγωνιστικά μεταξύ τους και με πολύ μικρότερη κινητικότητα διδακτικού προσωπικού.

Στον παρόντα τόμο διαπιστώνει κανείς μία πολύ μικρότερη συναίνεση στο παραπάνω θέμα. Κυρίως στις χώρες όπου ποτέ δεν υπήρχε εθνική παράδοση στην οικονομική θεωρία είναι φανερή μία «αργή αλλά σταθερή διολίσθηση προς την επικρατούσα διεθνώς λιγώ ως πολύ ομοιόμορφη Οικονομική» (βλ. Ψαλιδόπουλος, σελ. 227, Maes σελ. 110, Bastien σελ. 185, Almenar σελ. 185). Αυτό το φαινόμενο της ομογενοποίησης οφείλεται αφενός στην παρακμή των μεγάλων εθνικών σχολών οικονομικής σκέψης όπως της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας. (βλ. Hagemann σελ. 113, Schmidt σελ. 142, Porta σελ. 150), και αφετέρου στην προφανή επίδραση της παγκοσμιοποίησης.

Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο πόσο πολύ επιμένουν οι συγγραφείς αυτού του τόμου σε έννοιες όπως «η Ολλανδική επίδραση» (σελ. 68), «η Γερμανική παράδοση» (σελ. 114), «η Γαλλική εξαίρεση» (σελ. 142), «η Ιταλική ιδιαιτερότητα» (σελ. 153). Πρακτικά, οι μόνοι που αποδέχονται την απώλεια της «εθνικής τους ταυτότητας» στα Οικονομικά είναι οι Σουηδοί (σελ. 47). Στη Βρετανία υπάρχει ασφαλώς, όπως σε πολλά άλλα θέματα, μία ιδιόζουσα «εθνική» ακαδημαϊκή και πολιτιστική παράδοση που την τοποθετεί κάπου μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής. Γι' αυτό ο Backhouse εύστοχα ονόμασε το δικό του κεφάλαιο περί της Βρετανικής Οικονομικής Σκέψης ως «Η Οικονομική στο μέσον του Ατλαντικού»!

Οι λόγοι για τους οποίους τόσοι πολλοί Ευρωπαίοι εμμένουν στο δικό τους τρόπο άσκησης και διδασκαλίας της Οικονομικής Επιστήμης, γίνονται απόλυτα κατανοητοί στους αναγνώστες. Οι διαφορές Ευρώπης-Αμερικής θα συνεχίσουν να υπάρχουν στον τρόπο οργάνωσης των σπουδών (πρόγραμμα σπουδών, μορφή εξετάσεων, πτυχία κλπ), στον τρόπο πρόσληψης και εξέλιξης του προσωπικού, στην οργάνωση των μεταπτυχιακών σπουδών, στο ρόλο των Ερευνητικών Κέντρων και Ινστιτούτων κοκ. Ακόμη ισχυρότερη θα παραμείνει η διαφορά στην αντίληψη για το ρόλο των οικονομολόγων στις δημόσιες υποθέσεις. Ακόμη και αν η «αμερικανοποίηση» (θα λέγαμε ορθότερα, η «αγγλοσαξωνοποίηση»), βρίσκεται σήμερα όσο ποτέ άλλοτε προ των πυλών, οι συγγραφείς αυτού του τό-

μου αποδεικνύουν περίτρανα γιατί η διεθνοποίηση δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και ομογενοποίηση της Οικονομικής Επιστήμης. Θα προσθέταμε κλείνοντας ότι η διεθνοποίηση διευκολύνει την επιστημονική επικοινωνία και τη διάδοση των ιδεών, ενώ η ομογενοποίηση οδηγεί στην ομοιομορφία της σκέψης, δηλαδή σε αδιέξοδο.

Αναφορές

- Backhouse, R.E. [1997]. *Truth and progress in economic knowledge*. Cheltenham: E. Elgar.
- Cesarano, F. [1983]. On the role of the History of Economic Analysis, *History of Political Economy* 15: 63-82.
- Coats, A.W. 1964. «The role of authority in the development of British Economics», *Journal of Law and Economics*, 7, 85-106.
- Coats, A.W. 1984. «The sociology of knowledge and the History of Economics», *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, 2, 211-234.
- Coats, A.W. 1994, *The sociology and professionalization of Economics: British and American essays*, London: Routledge.
- Coats, A.W. 1997, *The Post 1945 internationalization of Economics*, Durham, NC, Duke University Press.
- Eggertson, T. 1995, On the economics of Economics, *Kyklos*, 48: 201-210.
- Frey, B.S. & Frey, R.L. 1995, Is there a European Economics? *Kyklos*, 48: 185-311.
- Khalil, E. [1995]. Has Economics progressed? Rectilinear, Historicist, Universalist and Evolutionary Historiographies, *History of Political Economy* 27: 43-87.
- Zouboulakis, M.S. [2001], Why do evaluative histories matter after all?, *Journal of The History of Economic Thought*, 23 (3), 369-381.

Summaries

Vogiazides N., Pappas B., Loukissas Ph.

*The functioning of democratic institutions
at Local level in Greece*

The democratic functioning of local government institutions and the value system of local leaders with respect to democratic governance are the core themes of a research project carried by a University of Thessaly (Department of Planning and Regional Development) research team in collaboration with the National Center of Public Administration.

The project is a part of an international research program covering thirty (30) countries in Europe, Asia and the Americas, it enabled a comparison of Greek data on the subject with that for other countries with quite different local government structures and traditions.

Elias Katsikas

*Political relations: State administration efficiency
and the ideology of modernisation in Greece*

The purpose of the paper is to analyze the political and ideological dimensions of Modernization Policy in Greece. The popular view that modernization is disguised neo-liberalism is critically evaluated and rejected. The argument here is centered around the privatization program of the Semitis' government. In the second part of the paper modernization is conceived as an agenda of political reforms seeking to restructure the functioning of the public sector. It is argued that the effort of the government to improve state performance is met with bitter resistance originating in the political relations of the country. Contrary, however, to the dominant view which associates the inefficiency of the Greek state with the politics of clientelism, the argument of the paper is that the poor performance of the state is related to the political implications of its change in character, i.e. the replacement of the developmental state of the first post-war period by the welfare state of the 1980s.

Lois Lambrianides

European Cultural Capital: Thessaloniki '97

The article analyses the role of culture (infrastructure, events etc.) in

urban development. The ECCT97 changed, albeit temporarily, the relative inertia of the city's population towards cultural events. A large number of events were hosted in literally all kinds of artistic disciplines, some of these were of significantly high level, giving an impulse to the international character of Thessaloniki. Moreover, the technical programme of ECCT97, mainly because of its size, was a landmark in the city's history. Significant infrastructure of high quality was created, capable of hosting various kinds of events, as well as cultural organizations.

On the other hand, ECCT97 may be viewed as a series of lost opportunities. Thessaloniki lost a golden opportunity to change its image by the creation of a landmark, which would enable it to host events of international calibre. Finally, the experience of the inefficient management of the funds of ECCT97 is yet another example stressing the need for effective planning, which we hope will be a valuable lesson for the future.

Peter Roussos

The military psychology in Greece and the role of the psychologist in the Greek army

The field of academic military psychology has not been developed in Greece neither as a teaching nor as a research area. This paper reviews military psychology in Greece through its applications in the army and particularly through the presentation of the role and contribution of the psychologists themselves. Research and empirical findings are used to highlight the mental health issues facing service members and the area of personnel selection. Two areas to which military psychology contributes substantially. In addition, all the other activities of military psychologists are briefly addressed and the paper concludes with recommendations for collaboration between psychologists and the Army.

Theodor Koutroukis, Konstantinos Terzides

European Works Councils in Greece: BP's case

As reported on previous occasions, the need for social cohesion and workers' motivation resulted in the adoption of EU 94/45/EC on European Works Councils (EWCs). This fact has been the cornerstone in the effect to establish a "Social Europe", because it gives employees the right of being informed and consulted as part of the attempt to develop a socially conscious transnational management. This article includes several results

of research on the introduction and function of European Work Councils in the Greek industrial relations system. The research conducted at the BP Oil Europe subsidiary, concerned the social partners' involvement in effective dialogue for the solution of problems of mutual concern. Furthermore, the conclusions of this study indicate that there are some similarities between the experience of BP Oil Europe in Greece and that of other multinational enterprises in the functioning of the EWCs. This may help in the possible introduction of policy changes which could improve the system for the benefit of all parties concerned.

Konstantinos Trachanas

Transformation process of a traditional Greek industry into a subsidiary

This paper follows the business activities of a small Greek traditional company which started off in 1920 as a jointstock company. It was converted to a "societe" anonyme in 1932 with the cooperation of Chios Bank. It began its collaboration with the multinational Unilever group in 1962, the company's management was undertaken by Unilever in 1976 and finally the company was converted into a subsidiary of the multinational group in 1982. For Unilever the decisive factor in establishing itself in Greece was access to that domestic market. Unilever possesses a leading position in its sector with a high market share.

Andreas Papandreou

Informal Social Organization of Teacher Education and Classroom Practices

Official Teacher Education Programs (whether pre-service or in-service) and Classroom Practices as determined by official educational policy documents, manifest quite the same aspects throughout all countries with institutional isomorphism. Although these policies aim at shaping a preferable type of teacher by controlling his/her formation and classroom practices, powerful teacher networks can emerge within the school space, in parallel or even contrary to the prescriptions of the official educational policy and formal organization, on the basis of ordinary professional socialization processes. These networks between colleagues can serve as the social basis for informal teacher education and the formation of informal classroom practices.

Anastasia Vlachou

*Social interaction between disabled
and non-disabled children*

The paper is an attempt to present aspects of the interpersonal relationships among primary school students with the ultimate aim of exploring a) factors that promote or impinge upon the creation of essential interpersonal relationships between disabled and non-disabled students and b) the emerging ideologies and practices concerning the social construction of «handicap» identities and concepts such as «disability» and «normality». The results indicate that students perceive friendships as a means to promote and secure a number of self-interests and multiple exchanges. Thus, disabled students' behaviour is being approached by their non-disabled school mates within this nexus of self-interests and exchanges. Furthermore, non-disabled students' perception of the social identity of disabled students is influenced directly by the complex process of learning the appropriate social of normalcy.